

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛОЗОВИЦЬКА (ШИМКІВ) ЯРИНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 801.8: 398.9(=161.2)

ДИСЕРТАЦІЯ

«Українські прислів'я та приказки: генеза жанру»

03 – Гуманітарні науки

035 – Філологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Я. В. (Лозовицька) Шимків

Науковий керівник:

Пилипчук Святослав Михайлович,
доктор філологічних наук, доцент

Львів – 2023

АНОТАЦІЯ

Лозовицька (Шимків) Я. В. «Українські прислів'я та приказки: генеза жанру». *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 035 Філологія. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2023.

У дисертації досліджено джерела походження українських прислів'їв і приказок.

Серед численних жанрових модифікацій малої фольклорної прози особливе місце належить пареміям, складній і багатовимірній генологічній одиниці, яка виробила розгалужену систему жанрових модифікацій (прислів'я, приказки, примовки, порівняння, прикмети та ін.). Паремії постійно перебувають у розвитку, а відтак зазнають суттєвих змін. Найскладнішим аспектом у вивченні прислів'їв і приказок є їх генетичний аналіз. Питання походження паремій полягає в окресленні продуктивних шляхів поповнення прислівного репертуару. Виробилося три магістральні лінії формування паремій: узагальнення, міжжанровий перехід та факультативність. Кожен із окреслених шляхів у роботі докладно розглянуто. Джерельною базою дослідження стали збірники прислів'їв та приказок, серед яких тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», колекція Григорія Ількевича «Галицькі приповідки і загадки», а також фольклорні твори (байки, анекдоти, казки, народні оповідання), що редукувалися до короткого і лаконічного вислову – прислів'я.

У **першому розділі** «Розвиток української пареміології та пареміографії: історія, проблеми, перспективи» окреслено основні етапи дослідження проблеми походження українських прислів'їв та приказок. Враховано найважливіші напрацювання вчених-фольклористів, які зосередили особливу увагу на жанрі, що характеризується чіткістю, лаконізмом, глибиною думки, інформативністю, конденсованістю, довершеністю вислову, дидактичністю. Починаючи від

зародження пареміології як науки (йдеться про кінець XVIII століття), питання генези жанру щоразу поставало як актуальне, однак не отримувало належного розв'язання. І це зрозуміло, адже означена квестія вимагає скрупульозної дослідницької роботи, оскільки передбачає виявлення складних міжжанрових контактів. Лише через добре знання фольклорно-літературних джерел можна вийти на встановлення істинного джерела прислівного вислову.

У пропонованому розділі проаналізовано праці тих учених-фольклористів, які шукали шляхи розв'язання проблеми. Напрацювання Григорія Ількевича, Олександра Шишацького-Ілліча, Матвія Номиса, Павла Чубинського, Івана Франка та ін. враховано першочергово. Зазначено, що початкові спроби відкрити завісу на механізми формування корпусу паремійних текстів було здійснено у формі ремарок. Упорядники збірників паремій не обмежувалися лише публікацією відповідного твору, а супроводжували його кваліфікованим коментарем, де між іншим почали вказувати на можливе джерело виникнення паремії. Так у збірнику Григорія Ількевича навпроти окремих зразків з'явилися вказівки на кшталт «казка». Тобто дослідник зазначав, що саме з казки викристалізувалася приповідка. У дальших студіях якість коментування зростала.

Своєрідним вершинним досягненням національної пареміології, зосібна у питанні генези жанру, став тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», де науковець зі знанням справи підійшов до представлення проблеми і окреслив широкий діапазон фольклорних матеріалів, які оприявнювали витоки багатьох популярних прислів'їв і приказок.

Володимир Гнатюк – фольклорист, який зробив вагомий внесок у поступ українського анекдотознавства, видавши збірку «Галицько-руські анекдоти» (налічує понад 600 зразків жанру), що й досі залишається найповнішим зібранням українського народного дотепного слова. На прикладах творів народної гумористики дослідник зумів унаочнити тенденцію переходу анекдоту в коротку формулу народної приповідки.

Продовжив студії своїх колег і Михайло Грушевський. Учений зокрема підтримав Франкові тези щодо генези українських приповідок, а відтак і сам

засвідчив явище стягнення великих за обсягом творів до коротких прислів'їв та приказок.

На пізнішому етапі вивчення жанру вельми цінними були міркування Михайла Пазяка. Він вважав, що жанр сформувався в тому числі й на основі народних вірувань, заклинань і замовлянь, що втратили свій початковий магічно-сакральний заряд. Звісно, дослідник потверджував зв'язок прислів'їв із піснями, казками, оповіданнями, анекдотами та ін. У сучасній фольклористиці питання генези приповідок артикулюють не надто часто, тому актуальною є потреба її концептуального осягнення.

Слід наголосити, що композиційна модель паремій разом із їх інтонаційно-ритмічним укладом є важливим засобом реалізації естетичної функції у творах окресленої формації. Поетикальна своєрідність (вона безпосередньо пов'язана із генезою жанру) – вагомий критерій дослідження паремійного матеріалу, що переплітається з етноестетикою в контексті визначення мистецької вартості прислів'їв та приказок.

У другому розділі «Генеза прислів'їв і приказок: шляхи поповнення паремійного фонду» простежено процес активного обігу прислів'їв і приказок. Суть полягає в тому, що, виникнувши в певний історичний період, та чи інша паремійна одиниця, згодом «обростає» новими значеннями, за нашаруваннями яких годі дошукатися першоджерела. Тому для віднайдення цього першоджерела існує певний спосіб, який передбачає шлях міжжанрового переходу, тобто процес, як прислів'я може утворюватися від інших жанрів.

Міжжанровий перехід – це вибір центрального елемента потенційної паремії на основі іншого жанру. Творення прислів'їв і приказок відбувається через стягнення до окремого смислогенеруючого висновку. Паремії, що утворені шляхом міжжанрового переходу, акумулюють в собі найприкметніші риси першоджерела, частково перебирають на себе його функціональне навантаження, формуючи разом власну жанрову автентичність.

Для практичної ілюстрації схеми міжжанрового переходу увагу зосереджено на таких жанрах, які сконденсувалися до однієї лаконічної фрази: анекдот, байка,

казка, народне оповідання, колядка, а також враховано й книжні джерела і типовість ситуацій. На цих прикладах вдається добре простежити процес редукції більшого за обсягом твору до однієї короткої та змістовної фрази.

Те, що ми сьогодні називаємо прислів'ями і приказками, є у відповідний спосіб (за законами жанру) оформленим спостереженням за певними, як правило, типовими життєвими явищами. Дедалі частіше людина виявляла бажання закріпити здобуті навички й досвід у лаконічній фразі, яку легко запам'ятати та відтворити. Таку важливу функцію почали виконувати прислів'я та приказки. Практичний досвід наших предків вельми органічно «перетікав» у формули прислів'їв та приказок і виокремлювався в розлогий пласт народної словесності. Прості і лаконічні, влучні й мудрі вислови стали до душі й письменникам, тому можна простежити, як активно автори вплітали паремії у свої художні твори. З часом навіть зміст самого твору стирався з пам'яті, а фінальний вислів продовжував «працювати» самостійно. Те саме стосується життєвих ситуацій, коли сказане стає вербальним узагальненням і вживається на позначення типових обставин.

Жанр анекдоту містить смислове ядро, що зосереджене в кінцевій фразі. Властиво, саме фінальна дотепна фраза найчастіше (внаслідок постійної відтворюваності твору) починає функціонувати самостійно, набуваючи ознак паремії. Прислів'я як пуант певного сюжету поступово втрачає первісний тісний контакт із першоджерелом та формує свою самостійну значеннєву палітру.

Казка, особливістю якої є ідеальний герой, однозначність у розмежуванні добра і зла, морально-етичні засади, є одним із фундаментів, що служить для паремійного текстоутворення. У «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко виокремив значне число прислівних творів, які з'явилися внаслідок редукції казок, це лаконічні шаблонні формули, що переходять у широко вживаний приповідковий репертуар. Ініціальні, медіальні та фінальні казкові фрази увійшли в мовлення як самодостатні вислови.

Байка – ще один жанр, який має тісний зв'язок з пареміями. Цей пласт літератури і фольклору досліджував Олександр Потебня, він вважав, що байки нерідко акумулюють основну жанрову енергію в коротких і дотепних фінальних

фразях, які згодом «відщеплюються» і починають функціонувати самостійно, поповнюючи паремійний фонд. У байці, як і в прислів'ях, на перший план виходить алегоризм, розвивається переносне значення, що зумовлює розгортання широкого поля інтерпретацій.

Народне оповідання – жанр, який повноцінно реалізується в розмові. Оповідання як пласт уснословесної творчості, з якого «впливає» чимало приповідок, розглядав Іван Франко систематично. Спорідненість оповідань та паремій виявляється не тільки в прагненні тонко і точно узагальнити життєву історію, а й у належності обох генологічних одиниць до єдиного типу розмовних жанрів, які актуалізуються і повноцінно реалізують свій потенціал лише в контексті бесіди. Прикметно, що у розгорнутих Франкових ремарках окреслено тісний генетичний зв'язок прислів'їв та приказок із народними оповіданнями.

Народна календарно-обрядова творчість (колядки, щедрівки, веснянки, гаївки та ін.) також є джерелом поповнення приповідкового фонду. Найчастіше через стягнення колядкових текстів у прислів'ях конденсується тема прославлення господаря, побажання доброго урожаю та доброї долі.

Ключові слова: фольклор, українська фольклористика, література та міфологія, паремія, міжжанровий перехід, паремія, генеза, казка, оповідання, наратив, анекдот, колядка, народна пісенність, поетика прислів'їв і приказок, «Етнографічний збірник» Івана Франка, Володимир Гнатюк, Михайло Грушевський.

ABSTRACT

Lozovytska (Shymkiv) Ya. V. «Ukrainian proverbs and sayings: the genesis of the genre». *Qualifying scientific paper on manuscripts rights.*

Dissertation for obtaining the scholarly degree of Doctor of Philosophy in Knowledge Field 03 “Humanities”, Specialty 035 “Philology”. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2023.

The dissertation focuses on the sources of the origin of Ukrainian proverbs and sayings.

Among many genre modifications of small folk prose, paremias deserve special attention, as they are complex and multidimensional genre units that contributed to a comprehensive system of genre modifications (proverbs, sayings, similes, omens, etc.). Paremias are constantly evolving, which means that they keep changing. The most difficult aspect of studying proverbs and sayings lies in analysing them genetically. The question of the origin of paremias deals with the description of productive ways of replenishing the proverbial repertoire. Three main ways of creating paremias are identified: generalising, cross-genre transition and optionality. Each of these paths is the subject of a detailed study in the dissertation. The research is based on collections of proverbs and sayings, including the three-volume corpus “Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians” by Ivan Franko, Matviy Nomys’s collection “Ukrainian proverbs, sayings and the like”, Hryhoriy Ilkevych's collection "Proverbs and Riddles from Halychyna", as well as folklore pieces (fables, jokes, fairy tales, folk tales) reduced to a short and laconic expression, i.e. a proverb.

The first chapter "Development of Ukrainian paremiology and paremiography: history, problems, prospects" outlines the main stages of research into the origins of Ukrainian proverbs and sayings. It takes into account the main achievements of folklorists who paid special attention to this genre, which is characterised by clarity, laconicism, depth of thought, informativeness, condensation, completeness of expression and didacticism. Since the birth of paremiology as a science (around the late eighteenth century), the question of the origin of the genre has always been raised as a matter of

urgency, but has never been properly resolved. This is understandable, because this question requires meticulous research, as it involves the identification of complex cross-genre contacts. Only a good knowledge of folklore and literary sources makes it possible to determine the true origin of a proverb.

The proposed section analyses the works of those folklorists who sought ways to solve this problem. First of all, the works of Hryhoriy Ilkevych, Oleksandr Shyshatskyi-Illich, Matviy Nomys, Pavlo Chubynskyi, Ivan Franko and others are considered. The first attempts to unveil the mechanisms of forming the paremic corpus were made in the form of notes. The compilers of paremic collections did not limit themselves to the publication of a single unit, but accompanied it with a qualified commentary in which, among other things, they began to indicate the possible source of the paremia's emergence. In the collection of Hryhoriy Ilkevych, for example, instructions such as "fairy tale" appeared opposite individual specimens. That is, the researcher's conclusion was that it was from the fairy tale that the proverb got crystallised. In further studies, the quality of the commentary improved. Ivan Franko's three-volume corpus "Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians" was a kind of peak of national paremiology, especially on the question of the genesis of the genre, where the researcher approached the problem and outlined a wide range of folklore materials that revealed the origins of many popular proverbs and sayings.

Volodymyr Hnatiuk was a folklorist who made a significant contribution to the development of Ukrainian jokes by publishing the collection "Ukrainian Jokes from Halychyna" (over 600 samples), which is still the most complete collection of Ukrainian folk witticisms. Using examples from folk humour, the researcher was able to visualise the tendency of transforming a joke into a short formula of a folk tale.

Mykhailo Hrushevskyi also continued the studies of his colleagues. In particular, he supported Franko's theses on the genesis of Ukrainian fairy tales, and thus he testified to the reduction of large works to short proverbs and sayings.

Mykhailo Paziak's reflections were very valuable at the later stage of the study of the genre. He believed that the genre was created on the basis of folk beliefs, spells and incantations, which had lost their original magical and sacred function. Of course, the researcher confirmed the connection of proverbs with songs, fairy tales, stories, jokes, etc.

In modern folklore studies, the question of the genesis of fairy tales is not too often articulated, so the need for its conceptual understanding is topical.

It should be emphasised that an important means of implementing the aesthetic function in proverbs is the compositional model along with their intonation and rhythmic structure. Poetic originality (directly related to the genesis of the genre) is an important criterion for the study of paremic material, intertwined with ethno-aesthetics in the context of determining the artistic value of proverbs and sayings.

In the second chapter "The genesis of proverbs and sayings: ways of replenishing the paremic fund", the process of the active circulation of proverbs and sayings is traced. The point is that, having emerged in a given historical period, a given paremic unit later "acquires" with new sense, the layers of which can be used to find the original source. Thus, in order to find this original source, there is a certain method that involves the path of cross-genre transition, i.e. the process of how a proverb can be formed from other genres.

A cross-genre transition is the selection of a central element of a potential paremia on the basis of a different genre. The creation of proverbs and sayings takes place under the pressure of a separate, meaningful conclusion. Paremias formed through cross-genre transition accumulate the most salient features of the original source, partially take over its functional load, and at the same time form their own genre authenticity.

For a practical illustration of the scheme of cross-genre transition, attention will be focused on the following genres, condensed into one concise phrase: jokes, fables, fairy tales, folk tales, carols and book sources and typical situations will also be considered. These examples clearly illustrate the process of reducing a larger piece to a short and meaningful phrase.

What we today call proverbs and sayings are observations of certain, usually typical, phenomena of life, framed in a certain way (in accordance with the laws of the genre). More and more often, people want to summarise their knowledge and experience in a concise phrase, easy to remember and reproduce. Proverbs and sayings began to fulfil such an important function. The practical experience of our ancestors "flowed" organically into proverbs and sayings, forming a vast layer of folk literature. Authors also liked simple and

concise, apt and wise sayings, so it is possible to trace how authors actively incorporate paremias into their writings. Over time, even the content of a literary piece was erased from memory, and the final phrase started "working" independently. The same applies to situations in life, when what is said becomes a verbal generalisation and is used to describe typical circumstances.

The genre of the joke contains a semantic core that is concentrated in the final phrase. In fact, it is the final phrase of the joke that most often (due to the constant reproducibility of a text) begins to function independently, acquiring signs of paremia. A proverb, as the point of a certain story, gradually loses its initial close contact with the original source and forms its own independent palette of senses.

The fairy tale, which is characterised with an ideal hero, a clear distinction between good and evil, moral and ethical principles, is one of the bases for paremic texts. In "Folk Proverbs of Halychyna Ukrainians", Ivan Franko highlighted a significant number of proverbial pieces created as a result of the reduction of fairy tales: these are laconic, formulaic expressions that become a widely used fairy tale repertoire. Initial, middle and final fairy tale phrases entered the language as self-sufficient expressions.

Another genre closely related to paremias is the fable. Oleksandr Potebnia, who studied this layer of literature and folklore, believed that fables often accumulate the main energy of the genre in short and witty final phrases, which later "split off" and begin to function independently, replenishing the paremic fund. In fables, as in proverbs, allegorism comes to the fore, metaphorical meaning develops, leading to the development of a wide field of interpretation.

The folk tale is a genre that is fully realised in conversation. Ivan Franko systematically considered stories as a layer of oral creativity from which many fables "emerge". The kinship of stories and paremias is manifested not only in the desire to summarise the life story in a subtle and precise way, but also in the fact that both genological units belong to a single type of conversational genre, which reaches its full potential in the context of conversation. It is noteworthy that Franko's extensive remarks outline the close genetic relationship between proverbs and folk tales.

Another source of replenishment of the proverb fund is in folk calendar rituals (winter carols and spring dance songs). The most common proverbs, based on the collection of carol texts, condense the theme of glorification of the host. They wish for a good harvest and good fortune.

Key words: folklore, Ukrainian folkloristics, literature and mythology, paremia, cross-genre transition, genesis, fairy tale, story, narrative, joke, carol, folk song, poetics of proverbs and sayings, "Etnohrafichnyi zbirnyk" of Ivan Franko, Volodymyr Hnatiuk, Mykhailo Hrushevskiy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шимків* Я. Шляхи поповнення паремійного фонду: історія дослідження питання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2021. С. 146–153.
2. Шимків Я. До проблеми міжжанрових взаємозв'язків у фольклорі: анекдот – прислів'я. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2021. Вип. 18. С. 310–316.
3. Шимків Я. Питання походження паремій у фольклористичних студіях Івана Франка. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2022. Вип. 25, Т. 2. С. 241–248.
4. Шимків Я. З історії розвитку пареміології в Україні: питання походження приповідок у працях Григорія Ількевича та Івана Франка. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип.35. 2023. - С.275-290.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шимків Я. Франкова концепція походження паремій: міжжанровий перехід. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań. 2022. Zeszyt X/2. S. 57–71.

Наукові праці, які додатково відображають результати наукової роботи:

1. Шимків Я. В. Дохристиянський світ українського фольклору: знахідки Івана Денисюка. *Українське літературознавство*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. Вип. 85. С. 364–371.
2. Шимків Я. В. Особливості релігійного синкретизму в українських колядках і щедрівках. *Vivat Academia*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 4. С. 80–91.

---

* Шимків Я. В. – дівоче прізвище здобувачки Лозовицької Я. В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
ВСТУП ДО РОЗДІЛУ I.....	21
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОГРАФІЇ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ	29
1.1. Перші збірники українських паремій	29
1.2. Прислів'я та приказки на сторінках періодичних видань	33
1.3. Видання та дослідження українських прислів'їв та приказок	41
1.3.1. «Галицькі приповідки і загадки» Григорія Ількевича.....	44
1.3.2. «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Номиса	50
1.3.3. Пареміологічна концепція Олександра Потебні	59
1.3.4. Збірка Павла Чубинського «Прислів'я та приказки».....	65
1.3.5. Корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки».....	69
1.3.6. «Приповідки або українсько-народня філософія» Володимира Плав'юка	79
1.3.7. Внесок Михайла Пазяка у дослідження паремій.....	82
1.3.8. Сучасний стан пареміологічно-пареміографічних студій.....	91
Висновки до розділу 1	99
РОЗДІЛ II. ГЕНЕЗА ПРИСЛІВ'ЇВ І ПРИКАЗОК: ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ПАРЕМІЙНОГО ФОНДУ	104
2.1. Паремії як вербальне узагальнення типової життєвої ситуації	104
2.2. Міжжанровий перехід	134
2.2.1. Казка – прислів'я	134
2.2.2. Анекдот – прислів'я.....	157
2.2.3. Байка – прислів'я	180
2.2.4. Оповідання – прислів'я	186
2.3. Внутрішньожанровий резерв для творення нових зразків: явище факультативності.....	197
Висновки до розділу 2	198
ВИСНОВКИ	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	206
Додаток А.....	219

ВСТУП

Актуальність теми. Українська фольклористика може похвалитися значною кількістю якісних напрацювань як у галузі збирання уснословесних матеріалів, так і у сфері їх наукового дослідження. Не опинився поза увагою дослідників і такий важливий пласт фольклору, як паремії. Вивчення цього жанру передбачає вирішення цілої низки завдань, серед яких важливе місце займає питання генези. Про походження прислів'їв та приказок не надто часто йшлося в наукових студіях українських фольклористів. Лише в небагатьох розвідках ця проблематика була належним чином відрефлектовано. Першочергово слід згадати досвід Івана Франка, який у фундаментальному тритомнику «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910) найгрунтовніше висвітлив тему шляхів поповнення паремійного репертуару. У вирішенні питання учений спирався на пареміографічні та пареміологічні здобутки своїх попередників: Григорія Ількевича, Павла Чубинського, Матвія Номиса та ін.

Завдяки Франковим коментарям до кожної приповідки із тридцятитисячного корпусу більш виявним став один із продуктивних шляхів поповнення паремійного фонду – «міжжанровий перехід». Цей спосіб творення нових зразків заснований на їх виокремленні із анекдотів, казок, народних оповідань та інших об'ємніших жанрів усної словесності.

Теоретичний вимір проблеми значно поглибив Олександр Потебня. Учений обґрунтував концепцію жанрового «перетікання», проілюструвавши її прикладами переходу байки в паремію. Попри низку цінних напрацювань питання походження прислів'їв та приказок і досі залишається відкритим, а відтак і актуальним. Звідси випливає й основне завдання дисертації – запропонувати комплексне висвітлення проблеми, засноване на врахуванні досвіду попередників і сучасників.

З'ясування генези паремій – ключ до правильного та об'єктивного розуміння жанру. Через оприявлення джерел походження певного пласту фольклору можна вийти на широкий простір розуміння функціонування системи усної словесності загалом.

Важливими джерелами поповнення паремійного фонду (фігурально кажучи, «жанрами-донорами») є анекдот, байка, народна казка, народне оповідання, а також твори календарно-обрядової поезії (зокрема колядки). Ці фольклорні твори, виявляючи загальну тенденцію української усної словесності до пошуку влучного, інформативно місткого, художньо довершеного слова, стали основою для виокремлення цілої низки приповідок. У багатьох випадках лише за окремими натяками, образною спорідненістю, стилістичною суголосністю можна вловити первісну пов'язаність жанрів. Як правило, прислів'я постають внаслідок редукції об'ємних анекдотів, притч, казок, байок, оповідань до однієї найвиразнішої, найбільш промовистої цитати, або узагальнення їх змісту в лаконічній смислогенерувальній фразі.

Є й інший вельми продуктивний спосіб розширення паремійного фонду. Влучний дотепний вираз чи навіть окреме слово із виразним поетичним образом цілком може перерости у приповідку, якщо подолає бар'єр одиничного принагідного вживання і отримає статус традиційного словесного супроводу типової життєвої ситуації. Зважаючи на те, що багато паремій уже давно функціонують у фольклорному середовищі, деякі з них втратили прозорість значення, їх складно розшифрувати. Лише через аналітичне опрацювання таких зразків можна вийти на розуміння їх «краси і сили».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснено в рамках колективної теми науково-дослідних робіт, які виконують викладачі в межах робочого часу, а також досліджень докторантів, аспірантів, студентів філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Сучасні тенденції розвитку фольклористики: традиції та новаторство» (державний реєстраційний номер 0122U200596). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол №77/11 від 27.11.2019 р.).

Мета роботи: полягає в аналізі прислів'їв та приказок крізь призму встановлення їх генетичної основи.

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань:

- окреслити рівень дослідження проблеми;
- проаналізувати здобутки фольклористів у питанні встановлення джерел походження паремій;
- виокремити та описати шляхи поповнення паремійного фонду (міжжанровий перехід, факультативність, узагальнення);
- простежити процес трансформації об'ємнішого жанру до лаконічної паремійної фрази;
- обґрунтувати причини міжжанрового переходу за схемами «анекдот–паремія», «казка–паремія», «байка–паремія», «оповідання–паремія» та ін.;
- з'ясувати механізми, що «запускають» процес творення нових приповідок;
- встановити, наскільки знання актуалізаційного контексту вживання паремії сприяє встановленню її генетичних витоків;
- проілюструвати як у процесі тривалих перетворювальних процесів формується приповідкова фраза, що стає емблемою, символом першоджерела.

Об'єкт дослідження: український паремійний репертуар.

Предмет дослідження: українські народні прислів'я та приказки, зафіксовані в збірниках.

Методологія дослідження. У дисертації використано *описово-аналітичний* метод, який передбачає огляд і оцінку приповідкових корпусів і окремих пареміологічних студій у контексті розв'язання проблеми походження жанру. З метою встановлення міжжанрових зв'язків, зосібна виокремлення спільного та відмінного, застосовано метод *порівняльного аналізу*. *Типологічний* метод спрямований на простеження тенденцій, які супроводжують процес формування паремійного репертуару.

У роботі також використано культурно-історичний метод. З його допомогою паремійні твори потрактовано як емблеми народного духу на тлі доби. З'ясовано, що і та духовна атмосфера, і ті історичні обставини, що «породили» приповідку, знаходять вираз у конденсованій текстурі кожного твору. З метою встановлення

причинно-наслідкових зв'язків у процесі наповнення джерельної бази паремійного фонду застосовано *структурно-генетичний метод*. Для чіткішого окреслення першоджерел низки прислів'їв та приказок у дослідження інтегровано метод *реконструкції*.

Теоретико-методологічною основою дослідження є праці українських фольклористів. Початком дослідження жанру можна вважати XVIII століття, коли з'явився рукописний збірник Климентія Зиновієва «Приповісті посполиті». На початку XIX століття до збирання та оцінки прислівного матеріалу долучився Іван Югасевич-Склярський. 1809 року на основі зібраних в південному Прикарпатті народних приповідок він упорядкував книгу «Загальні прислів'я». Продовжив традицію записування паремій Василь Смирницький, його здобутком стало видання збірки «Українські прислів'я та приказки, зібрані ВНС» (1834). Олександр Шишацький-Ілліч, редактор «Чернігівських губернських відомостях», у низці статей наголошував на виробленні чітких критеріїв записування паремійних творів і встановленні джерел їх походження. Зокрема він підкреслював, що за кожним прислів'ям «стоїть» певна історія, з якої воно виокремилося.

Значним здобутком на ниві пареміології стала збірка Григорія Ількевича «Галицькі приповідки і загадки» (1841), де було апробовано практику коментування деяких творів, зокрема щодо їх генези. Микола Сумцов теж долучився до вивчення питання походження українських прислів'їв та приказок. Він звернув увагу на прив'язку багатьох текстів до певних історичних осіб чи подій. Про дієві механізми міжжанрового переходу розмірковував видатний український мовознавець і фольклорист Олександр Потебня. У праці «Из лекций по теории словесности: басня, пословица, поговорка» учений поділився спостереженням про особливості процесу переходу великого за обсягом уснословесного твору до короткого приповідкового вислову.

Етапним явищем в історії розвитку національної пареміографії та пареміології стала збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). До книги увійшло понад 15 тисяч паремій. Праця отримала високу оцінку фахівців, оскільки автор запровадив практику коментування прислів'їв і приказок, де вказував

місцевість запису, рукописні й друковані джерела, з яких взято приказку чи прислів'я. Окремим здобутком Матвія Номиса стало часте цитування «живого» фольклорного матеріалу (уривки з анекдотів, казок, оповідань та ін.), з якого стає зрозумілою етимологія певної приповідки. Прислівний матеріал глибоко осмислив й Іван Франко. У його тритомному корпусі «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910) ретельно опрацьовано і підібрано паремійний матеріал, встановлено міжжанрові зв'язки та окреслено актуальність жанру.

У другій половині ХХ століття над вирішенням складних пареміологічних завдань активно працював Михайло Пазяк. Він не тільки підготував найповніше видання української народної мудрості, а й узагальнив теоретичні роздуми у монографії «Українські прислів'я та приказки. Проблеми української пареміології» (1984).

У ХХІ столітті увага фольклористів до малих жанрів фольклорної прози, паремій зокрема, лише зростає. Студії Михайла Чернопиского, Миколи Дмитренка, Олеси Наумовської, Святослава Пилипчука, Наталії Салтовської, Зоряни Коцюби, Віктора Чабаненка, Оксани Лабашук та ін. це підтверджують.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному дослідженні джерел походження прислів'їв і приказок.

У дисертації вперше:

- розглянуто основні шляхи поповнення паремійного фонду;
- окреслено тісні міжжанрові зв'язки за схемами «анекдот–паремія», «казка–паремія», «байка–паремія», «оповідання–паремія»;
- проаналізовано здобутки національної пареміології у розгляді питання генези паремій;
- на конкретних прикладах проаналізовано процес редукції об'ємних фольклорних жанрів до лаконічної формули приповідки.

Теоретичне та практичне значення дослідження. Запропоноване в роботі осмислення механізмів формування приповідкового репертуару сприятиме кращому збагненню складного і багатовимірного жанру паремій. Через встановлення тісних зв'язків прислів'їв і приказок із іншими етимологічними одиницями усної словесності

вдалося вийти на представлення жанрової системи фольклору як цілісної, сформованої із взаємодоповнюючих елементів матриці, мета якої зберегти і в максимально доступній формі передати багатовіковий народний досвід. Отримані результати розширюють, доповнюють і поглиблюють сучасні знання про джерела поповнення паремійного фонду. Результати дисертації можуть бути використані в лекційних курсах з української фольклору, в історії та теорії української фольклористики; під час підготовки наукових студій, підручників, довідкової літератури, спеціальних пареміологічних праць, для студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти України. Фактичний, джерельний матеріал та здобуті результати, узагальнення, висновки дисертації можуть бути залучені до дальшої наукової розробки проблеми походження українських прислів'їв і приказок.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, виконаним на основі опублікованих джерел. Особистим внеском дисертантки є формулювання мети і завдань, теоретико-методологічних положень дисертації, узагальнених висновків. Думки та методики інших авторів, подані в дисертації, наведені з відповідними покликаннями. Публікацій у співавторстві немає.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертації, її ключові тези, положення та висновки апробовано у виступах на регіональних, всеукраїнських і міжнародних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті)» (Львів, 4–6 жовтня, 2018 р.); Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 2–3 лютого 2021 р.); XIX Всеукраїнська наукова конференція молодих учених-філологів «VIVAT ACADEMIA» «Аристократка українського духу (до 150-річчя від дня народження Лесі Українки)» (Львів, 16 квітня, 2021 р.); Конференція, присвячена 150-річчю від дня народження В. Гнатюка «Володимир Гнатюк в європейському науковому просторі» (Тернопіль, 11 травня 2021 р.); Конференція «Тринадцяті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській» (Київ, 27–28 травня 2021 р.); XXXV щорічна наукова

конференція «Жанрова парадигма наукової, публіцистичної та художньої спадщини Івана Франка» (Львів, 22 жовтня 2021 р.); щорічна конференція «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво» (Львів, 25 листопада 2021 р.); Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 2 лютого 2022 р.); XXXVI щорічна наукова конференція «Шукай краси, добра шукай: естетичні й етичні основи Франкової творчості» (Львів, 21 жовтня 2022 р.); Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 8 лютого 2023 р.); Науково-методологічний семінар «Питання походження прислів'їв і приказок у контексті розвитку української пареміології» (30 березня, 2023 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 5 публікаціях українською мовою, з них є 1 закордонною публікацією, а 4 – статтями у фахових виданнях, 2 – додаткові.

Структура дослідження. Дисертація складається зі вступу, двох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел і літератури (154 позиції). Загальний обсяг праці становить 221 сторінка, з них 192 сторінки основного тексту.

ВСТУП ДО РОЗДІЛУ I

Вагоме місце в українській усній словесності займають малі жанри фольклорної прози. З-поміж них особливим потенціалом вирізняються паремії. Народні прислів'я та приказки засвідчують не тільки глибину думки, потужний інтелектуальний заряд, а й вражають естетикою нестертого слова, красою і влучністю формулювань. Лаконічність, точність, довершеність та «ядерність» вислову забезпечили тривалу й незмінну популярність паремій, їх виправдане перебування на передових позиціях у жанровій системі фольклору.

Можна стверджувати, що усі види словесного мистецтва значною мірою пов'язані з народним афористичним словом, яке робить мовлення влучним, точним, дотепним. З кожним етапом розвитку людства дедалі зміцнювалося прагнення людини закріпити всі навички й досвід за допомогою мови. Цю функцію «взяли» на себе прислів'я та приказки. Паремії – це частина культури народу, ба більше, його історія, яка скристалізована в стислих, інформативних і мудрих висловах. Не даремно Іван Франко, один із найавторитетніших дослідників українського народного «велемудрія», називав прислів'я та приказки «коштовними перлинами»¹. Потверджуючи слушність фігурального вислову свого славного попередника Михайло Пазяк, автор монографії «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії», порівнював паремії із дорогоцінним алмазом, який слід доглядати, шліфувати, «щоб дедалі більше граней... переливалось і виблискувало»².

Термін «паремія», що його активно використовують у сучасній фольклористиці, походить від грецького «притча». Цей термін здебільшого вживають для визначення родового поняття жанру поряд з терміном «прислів'я та приказки». Зрештою, можна стверджувати, що паремія це своєрідний метажанр, в межах якого можна виокремити значну кількість жанрових різновидів. Така практика терміновживання має на меті консолідувати, зібрати під одним дахом усе різноманіття народного мудрослів'я. Отож у межах паремій розглядають такі

¹ Галицько-руські народні приповідки. Т. 1, вип. 2: (Відати – Діти) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901–1905. XXV, 600 с. *Етнографічний збірник*. Т. XVI. С. 6.

² Рильський М. Як парость виноградної лози. Київ, 1973. С. 41.

жанрові різновиди малої фольклорної прози, як власне прислів'я, приказки, прикмети, прокльони, примовки, вітання, побажання, каламбури, анекдоти, тости, загадки, формули прощання та інші словесні образні мініатюри, що закріпилися як усталені формули, мовні кліше.

Жанр паремій – відносно новий пласт народної усної словесності, в обсяг «компетенції» якого входять передусім афористичні тексти. Похідними від «паремії» стали терміни «пареміологія» (тобто дослідження прислів'їв) і «пареміографія» (галузь фольклористики, яка вивчає питання записування, опрацювання, систематизації та публікації прислів'їв і приказок). Польський учений Ю. Кжижановський слушно зазначав, що завданням пареміографів є нагромаджувати матеріал, а пареміологів – пояснювати та досліджувати. Проте нерідко у фольклористичній практиці обидва терміни вживаються паралельно й означають одне поняття – науку про прислів'я.

Прислів'я та приказки вивчають представники різних галузей гуманітаристики. Головно ж фольклористи та лінгвісти, а також літературознавці. Мовознавці акцентують увагу на тих різновидах паремій, які за формою найближчі до фразеологізмів. Фольклористи ж підходять до вивчення цієї проблеми ширше, вводячи до своїх збірок усі різновиди паремій – прислів'я, приказки, порівняння, ідіоматичні вислови, каламбури, побажання, вітання та ін. Водночас уснословеснознавці, не заперечуючи магістральної спорідненості між усіма формально-змістовими виявами народного афористичного слова, змагають до накреслення демаркаційних ліній, які допоможуть ідентифікувати, який саме жанровий різновид паремій потрапив у поле дослідницької уваги.

Для мовознавців-фразеологів прислів'я є сполученнями слів і структурними одиницями речення, натомість для фольклористів-пареміологів – оригінальними творами народної літератури³.

Попри значну увагу до паремій, все ж необхідно визнати, що й досі залишається чимало нез'ясованих питань. Це зумовлено передусім складністю і

---

³ Мороз Т. Теоретичні підходи до аналізу паремій в українському, російському та польському мовознавстві. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2021. Вип. 1(45). С. 313.

багатопроблемністю жанру, який активно функціонує не тільки в живому народному мовленні, себто у фольклорі, а й у художній літературі та публіцистиці. Прислів'я та приказки – багатовимірний пласт усної словесности, дослідження якого відкриває перед науковцями простір для з'ясування широкого кола проблем. Серед цілого комплексу актуальних питань сучасної пареміології одним із найскладніших і водночас найцінніших для розуміння природи жанру є питання генези. Саме тому у пропонованій дисертації основний акцент зроблено на вивченні проблеми походження українських прислів'їв та приказок. Власне, зосереджено увагу на окресленні шляхів поповнення паремійного фонду, на виявленні продуктивних схем творення нових прислівних творів. Зокрема у роботі взято до уваги такі механізми як узагальнення, міжжанровий перехід, факультативність та ін.

Пареміологія як галузь фольклористики тісно пов'язана із мовознавством (фразеологізми – яскравий приклад такої взаємодії), теорією літератури (у контексті «міжжанрового переходу» як одного із продуктивних шляхів творення нових паремійних текстів відбувається «перемикання» різних родів літератури), естетикою (у прислів'ях та приказках передано красу народного вислову, що виявляється на рівні ритміки, образності, емоційної наснаженості) та іншими науками.

Дослідження внутрішньої форми паремій, їх семантики, функціонального потенціалу дає змогу краще пізнати уснословесну творчість українців, зрозуміти закони народного мислення, збагнути його психологію, світогляд. Через аналіз образного фольклорного слова, одягнутого в жанрові обладунки прислів'я чи приказки, можна вийти на розуміння механізмів розщеплення значень слів, вироблення в них внутрішнього підтексту.

Про важливість збирання та комплексного вивчення народних прислів'їв та приказок (приповідок) писав ще Іван Франко. Упорядник тритомного корпусу «Галицько-руські народні приповідки» вважав цей пласт усної словесності «надзвичайно цінним матеріалом для лінгвіста, який знайде в них багато архаїзмів, мовних зворотів, синтаксичних взірців і найрізноманітніших тропів, порівнянь, елізій і т. д., [...] для етнографа, що в приказкових висловах відкриє багато рис давнього символізму й антропоморфізму, віднайде особливості народного дотепу і

гумору, більшу чи меншу вразливість на відтінки слова, на племінні і національні відміни; історик відкриє в них ремінісценції з минулого народу. Соціолог буде захопленням досліджувати відображені в них погляди даного народу на соціальний і політичний лад, його відношення до релігії, вірувань та церковної організації і т. д.»⁴.

Про значний евристичний потенціал жанру неодноразово говорили й інші дослідники. Зокрема з цікавими пареміологічними ідеями виступили Г. Ількевич, М. Номис, О. Потебня, М. Сумцов, М. Драгоманов, П. Чубинський, О. Ветухов, Ю. Шевельов та ін. Один із знаних дослідників прислів'їв та приказок, упорядник томів народної афористики у серії «Українська народна творчість» Михайло Пазяк вважав, що вкрай важливо зосередитися на вивченні прислівної ритмомелодики, адже з'ясування цього питання передусім на діахронному зрізі допоможе значною мірою пояснити механізми творення поезії взагалі. Учений, обґрунтовуючи доречність розгортання пропонованого напряму пареміологічних студій, пояснював: «давні паремії можна вважати зародковими формами поезії», і додавав: «вони також дають змогу простежити ті невидимі шляхи, якими прислів'я йдуть в поезію та ритмізовану художню прозу і, навпаки, як уривки текстів з літератури переходять до народної мудрості, здобуваючи право на самостійне існування як паремії»⁵.

Розвиток прислів'їв, як і будь-якого іншого жанру, характеризується відмиранням одних зразків та народженням інших, постійним шліфуванням, розширенням чи звуженням значень, змінами в семантиці тощо. Щоб зрозуміти, коли з'явилося те чи інше прислів'я, слід розглянути його в контексті історії народу, його побуту і звичаїв. Виникнувши в якийсь конкретний історичний час, народні вислови згодом розгортали нові смислові горизонти, а відтак (зважаючи на успішне «оновлення системи») без особливих проблем переходили в наступну епоху. Варто зазначити, що початкове пряме значення багатьох давніх прислів'їв поступово було витіснене новими смисловими вібраціями, які розвинулися внаслідок адаптації твору до нових часів. Спостереження над процесом оновлення смислового

---

⁴ Франко І. Передмова до першого тому. Галицько-руські народні приповідки / Етнографічний збірник. Львів, 1905. Т. XVI. С. XI.

⁵ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 199.

потенціалу прислів'їв та приказок цінне ще й тим, що може слугувати аналогією до різних життєвих явищ. Ці короткі народні вислови в процесі еволюції розгортають глибокий зміст, виробляють доступну високопоетичну форму.

На сучасному етапі наукових студій, як уже було зазначено, не лише фольклористи вивчають паремійні одиниці, а й лінгвісти беруть активну участь у темі розкриття походження та етимології фразеологічних зворотів. Зокрема відомий мовознавець Валерій Мокієнко зосередився на з'ясуванні генези тих прислівних висловів, які було перейнято (засвоєно) з інших мов. У деяких із таких запозичень дослідник помітив промовисті підказки для тлумачення «темних місць» давньої слов'янської міфології. Пропонований напрямок пареміологічних шукань він також розглядав як вельми ефективний під час «прочитання» народнопоетичної символіки. Михайло Пазяк зауважив, що Валерій Мокієнко підкреслював той факт, що «народна мудрість наскрізь пронизана постійними формулами, стереотипними зворотами і сполученнями. Із них складається мозаїка фольклорного цілого»⁶. Дослідник солідаризувався із багатьма попередниками, які наголошували на тісному генетичному зв'язку паремій із іншими, більшими за обсягом жанрами фольклору. Зокрема у контексті висвітлення концепції «міжжанрового переходу» Валерій Мокієнко низку приповідкових висловів виводив із народних казок (казкових зачинів і кінцівок), формул неможливого (на кшталт «як рак свисне», «як пісок зійде»), замовлянь⁷.

У лінгвістиці, як і в пареміології, – зазначає Зоряна Коцюба, – є загальноприйнятим погляд на прислів'я й приказки як на одиниці мови, що реалізуються в мовленні, оскільки паремія, з одного боку, є текстом, а з іншого, – її використання в певному мовному колективі є фіксоване, тобто належить мові⁸. Цілісність, зв'язність, референційність, дискретність, інформативність – ті ознаки, що надають пареміям особливого шарму і творять їх текстову природу. «Прислів'я та приказки часто трактують як особливу групу мовних одиниць комунікативного типу в межах фразеологічного рівня, що не є однорідною ні за структурою, ні за

⁶ Пазяк М. Нові видання з пареміографії та пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 5. С. 70.

⁷ Там само. С. 70.

⁸ Коцюба З. Універсальне та національне в паремійних фондах мов європейського ареалу (лінгвокультурологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2010. С. 8.

семантикою, ні за функціями»⁹. Богдан Юськів називає фразеологічні речення пареміями і вважає, що їх поєднує з фразеологічними сполуками «відтворюваність, усталеність, семантична цілісність та наявність живої внутрішньої форми, що зумовлює їхню образність»¹⁰.

Нерідко окремі прислів'я стягуються до фразеологізмів, паралельно побутуючи і в повній формі. Слід зауважити, що ідіоматичні сполуки не можуть у мові існувати ізольовано, натомість приєднують до себе нові слова, «стаючи іноді ядром для творення нових зразків», наприклад, «на вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть» чи короткий варіант того самого прислів'я «не ростуть на вербі груші», «на вербі груші»¹¹.

Українські мовознавці-фразеологи намагалися з'ясувати джерела походження багатьох прислів'їв, приказок, порівнянь та ідіом. При цьому вони враховували «еволюцію форми та змісту, явища синонімії, варіантності, полісемантизм значень, що розкривається в контексті»¹².

Прислів'я та приказки є найбільш своєрідною та національно-самобутньою сферою мови, через вивчення якої окреслюється інформація про народ – його мову, культуру, історію. Вони дають змогу «зайти» в глибини національного способу мислення або ментальності і є тими величинами, в яких закумуляовано народні афористичні судження.

Хоч процес творення нових паремійних зразків неперервний, все ж можна виокремити як певні «антракти» у житті жанру, так і певні спалахи особливо активного поповнення прислівного фонду. Зокрема одним із періодів інтенсивного розширення паремійної парадигми став проміжок XIV–XV століть. У цей час почали виникати оригінальні прислів'я на власне українському ґрунті. Старі ж зразки зазнали суттєвої трансформації, набули нових значень і в оновленому форматі продовжували побутувати. Найчисленнішу групу прислів'їв зазначеного періоду представляють твори, в яких відображено монголо-татарську навалу на

---

⁹ Юськів Б. Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2013. Vol. I. С. 68.

¹⁰ Юськів Б. Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2013. Vol. I. С. 68.

¹¹ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 184.

¹² Там само. С. 71.

слов'янські землі («*Пусто, як Мамай пройшов*», «*Гість не в пору – гірше татарина*», «*Свої люди – не татари, не дадуть загинати*»).

Українська прислівна традиція XVI–XVII століть продовжила розвиватися. На жаль, не маємо значної кількості писемних пам'яток, які б це потверджували, але й ті джерела, які збереглися, є достатніми, аби підставою доводити правдивість вихідної тези. Зокрема давньоукраїнські письменники систематично вводять у свої твори прислів'я, фіксують їх також упорядники тогочасних словників. Приміром, у «Лексиконі словенським» (1627) Памво Беринда використав такі народні паремійні вислови як «*ні сеє, ні тоє*», «*зостали, як бубен*», «*оскомини набувають*», «*збираюся з розумом*». Зважаючи на особливий статус паремій (короткі, влучні, дотепні, інформативні, мовно досконалі), викладачі Київської академії XVII–XVIII століть вводили прислів'я та приказки до шкільних підручників з поезики, склали на їх основі вправи для студентів¹³.

Жанрова система фольклору вирізняється тісними взаємозв'язками між усіма структурними елементами. Виявом цього взаємозв'язку є трансформація, перехід одного жанру в інший. Процес міжжанрового переходу особливо актуальний у контексті вивчення генези паремій. При написанні «біографії» цього жанру виявляється чимало «родинних» зв'язків із іншими генологічними одиницями фольклору (поетичними і прозовими, обрядовими і позаобрядовими, локальними і загальнонаціональними). В основі приповідки могло бути стягнене, сконденсоване оповідання або натяк на байку, новелу, анекдот, пісню та ін. Джерельна база поповнення паремійного фонд щоразу розширюється. Основою для постання нових прислів'їв та приказок стають народні казки, притчі, оповідання, легенди, загадки, пісні. Підживлювали приповідковий репертуар і позафольклорні джерела. Серед них окреме місце займали популярні філософські трактати. У працях такого типу окремі влучні думки філософів набували афористичного значення і швидко здобували прописку в народному мовленні. Зрештою, чимало таких висловів і досі використовуються. Однак найбільше прислівна традиція черпала з усного мовлення,

---

¹³ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 18–19.

тобто зі словесного супроводу реального життя і побуту людей. Влучна дотепна фраза чи навіть окреме слово зі зредукованим поетичним образом цілком може перерости у приповідку, якщо подолає бар'єр одиничного принагідного вживання і отримає статус традиційного словесного супроводу типової життєвої ситуації. Зважаючи на те, що багато паремій уже давно функціонують у фольклорному середовищі, деякі з них складно розшифрувати, проте аналітична оцінка кожного зразка нерідко може вийти на розуміння того, що «корениться» у тому чи іншому прислів'ї¹⁴.

Погляди класиків української фольклористики поділяв і чільний представник львівської школи уснословеснознавства професор Іван Денисюк. Він вважав, що паремійні одиниці формуються нескінченно, порівнював їх із камінцями морської гальки, які постійно шліфуються під впливом хвиль. Важливим чинником покращення фольклорних творів, прислів'їв зокрема, на думку дослідника, є їх усна форма побутування. «Остаточний результат колективного нескінченного шліфування, – зазначав Іван Денисюк, – максимально сконцентровані прислів'я, афоризми чи просто фразеологізми – те, що залишилося від колишніх оповідок»¹⁵.

Для коротких приповідкових одиниць характерне тяжіння до пошуку ідеальної форми, тому процес перетворення об'ємнішого жанру (казки, легенди, оповідання і т. п.) у паремію супроводжується цілою низкою супровідних операцій, серед яких першу скрипку відіграють кристалізація та шліфування. Як слушно зазначив Святослав Пилипчук, «кристалізація та шліфування передбачають «очищення» першоджерела від усіх неважливих, зайвих деталей, якими можуть бути ініціальні, медіальні, фінальні формули, індивідуальні та дигресивні елементи (відступи, вставні епізоди, забавні рефлексії) тощо»¹⁶.

Гармонійне поєднання формально-змістових показників, ота сув'язь краси слова і глибини думки у прислів'ях та приказках – одна з причин їх широкого використання як у щоденному спілкуванні, так і в мові художньої літератури та публіцистиці.

---

¹⁴ Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 59.

¹⁵ Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX–поч. XX ст. Львів : Науково-видавниче товариство Академічний експрес, 1999. С. 47–48.

¹⁶ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 88.

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ ТА ПАРЕМІОГРАФІЇ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

1.1. Перші збірники українських паремій

Початок ХІХ століття позначений стрімким розвитком української словесности. Для цього періоду характерний також поступ у галузі фольклористики. Представники українського уснословеснознавства при опрацюванні багатого національного матеріалу не тільки успішно апробували здобутки провідних європейських учених, а й випрацювали оригінальні новаторські фольклористичні концепції, які подекуди й досі не втратили актуальності, адже були засновані на принципах точності, достовірності, донесеності факту. Цілком природно, що на початковій стадії становлення національної науки про фольклор особливу увагу було зорієнтовано на записування фольклорного матеріалу, а також на формування якісної джерельної бази. Представити максимально повно й об'єктивно друкованими матеріалами усю палітру фольклорних жанрів було чи не найважливішим завданням для дослідників-фольклористів першої половини ХІХ століття. Паремії стали одним із жанрів, який першочергово потрапив у дослідницькі радары українських учених. Причини пріоритетного зацікавлення: часта відтворюваність, чіткість, лаконізм, глибина думки, інформативність, поліваріантність, естетична довершеність.

Прислів'я та приказки – це короткі та влучні вислови, у яких відображено світогляд народу, його цінності. Цей лаконічний жанр виокремився зі щоденного мовлення як словесне узагальнення певної типової життєвої ситуації, пов'язаної з господарством, природою, людськими стосунками, вірою та релігійними переконаннями. На позначення жанру використовують різні номінації: у народній традиції найпоширенішими є назви прислів'я, приповідка, примовка, у книжних джерелах зразки жанру називають паремія, притча. Використання терміна «притча» зумовлене зумисним підкресленням алегоричного змісту цього пласту словесности. Алегоричність паремій розвивається внаслідок розгортання переносного значення. Водночас зв'язок прислів'їв із традиційним жанром притч виявляється у їх

виразному дидактизмі, адже і для зразків народного мудрослів'я характерний повчальний зміст. Прислів'я та приказки урізноманітнюють, збагачують повсякденне мовлення, роблять його добірним і дотепним.

Студіювання паремій розгортається одразу в декількох керунках. Дослідники вивчають гармонійну форму прислів'їв, їх мовну довершеність, багатство образів. Не менш важливим є з'ясування питання походження приповідкових одиниць. Кроки до вирішення цієї ключової квестії помітні вже в перших пареміологічних напрацюваннях. У ремарках, коментарях, додаткових поясненнях до окремих текстів упорядники збірників прислів'їв та приказок подавали цінні підказки, в яких випрозорювали генезу твору. В аналітиці учених-фольклористів домінують вказівки на об'ємніші фольклорні жанроформи (анекдоти, пісні, оповідання, новели, казки та ін.), з яких внаслідок редукції викристалізуються власне паремії. Властиво, враховуючи слушні спостереження пареміологів, доходимо висновку, що наближення до розуміння сутності прислів'їв стає можливим за умови докладного вивчення тісних міжжанрових зв'язків. Саме через аналіз тонкої матерії складних внутрішніх з'єднань у системі фольклору відкривається перспектива розкрити «родовід» багатьох творів розлогого приповідкового репертуару.

Формування комплексу актуальних пареміологічних проблем відбувалося поступово. Ця галузь фольклористичних студій пройшла досить тривалий, але загалом успішний шлях. Звісно, із загальним розвитком пареміології безпосередньо пов'язаний поступ у вирішенні питання генези жанру. Отож спробуємо простежити, як удосконалювалися та поглиблювалися пошуки, спрямовані на встановлення джерельної бази паремійного фонду. Пропонуємо висвітлити історію дослідження питання в хронологічному аспекті.

Дослідження українських прислів'їв і приказок, як уже було зазначено, має досить тривалу історію: найдавніші збірники Лаврентія Зизанія Тустановського (1596), Климентія Зінов'їва (кінець XVII століття), корпус українського пареміографа Матвія Номиса, (1864), студії Олександра Потебні (1894), розвідки Миколи Сумцова (1896), корпус текстів (понад 30 тис. зразків) і ґрунтовні

теоретичні праці Івана Франка (1901–1910), сучасні публікації приповідкових колекцій та окремих студій про жанр.

Вивчення теми походження паремій традиційно починають від доби Київської Русі. «Складність полягає в тому, що про існування прислів'їв у часи давньої Русі можна судити тільки на підставі тих зразків, які зафіксувала тогочасна писемність, або тих, що збереглися в пам'яті народу і дійшли до пізніших часів»¹⁷. Історичну цінність, а також пізнавальне значення матимуть передусім паремії, які безпосередньо пов'язані з міфологічними уявленнями українців та їхньою історією. Варто взяти до уваги такі приповідки як: *«Князь Борис все плуги кував та людям давав»*, *«Мстислав не одного стиснув»*¹⁸. Ці зразки характеризують князів як правителів, які виробили свій неповторний стиль управління державою. Таку тенденцію можна простежити і в пізніших прислів'ях, що висміюють шляхетських гетьманів – *«Пане Вишневецький, а нум, виведи танець по-німецьки»*, *«Граф Потоцький, що в нього розум жіноцький»*. Козаки та їхні полководці теж знайшли своє відображення у паремійному репертуарі – *«Козацькому роду нема переводу»*, *«Де козак, там і слава»*, *«Висипався Хміль із міха та наробив панам-ляхам лиха»*, *«Показав Богун панам дорогу, ледве вибрались живими»*¹⁹.

Прислів'я як твори з багатою символікою та алегоричністю ще за часів Київської Русі здобули загальне визнання та активно поповнювали уснословесну традицію. Ба більше, низка прислів'їв та приказок потрапила у тогочасні писемні пам'ятки. Приповідковий матеріал можемо почерпнути з *«Повісті временних літ»*, *«Повчання»* Володимира Мономаха, *«Ізборника»* Святослава, *«Руської правди»*, *«Слова о полку Ігоревім»*, з творів перекладної літератури²⁰.

Цікавими є афористичні вислови, представлені в одній із найдавніших писемних пам'яток – *«Збірнику Святослава»*. У цій книзі, яка датована 1076 роком, крім статей релігійно-морального змісту, є *«Стословець патріарха Геннадія»*, що містить сто висловів про правила християнської віри та морального життя. Ним

---

¹⁷ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 17.

¹⁸ Там само. С. 151.

¹⁹ Там само. С. 151.

²⁰ Там само. С. 18.

користувалися для написання своїх творів Володимир Мономах та Данило Заточник. Варте уваги й те, що автор спробував згрупувати афористичні вислови за певними темами. Наприклад, для багатих є таке повчання: *«Якщо від Бога сподобився великим бути і красивим, то тим більше і сам маєш віддати»*; *«Вуха свої відкривай до тих, хто у злиднях страждає, тоді й ти знайдеш Божий слух відкритим»*; *«Остерігайся облесливих слів підлесників, немов ворони вони: повідзьобують очі й розумних»*; *«Твердо усвідом: запурука твого спасіння – ані жодної людини ніколи не скривдити»*. Такі вислови формувалися здебільшого на основі біблійних текстів, в яких прочитувалася конкретна ціль – посилити християнську мораль в суспільстві. Це було простіше зробити, коли лаконічна форма вислову була доступною для сприйняття та запам'ятовування.

Збирачів українських прислів'їв та приказок цікавили різні аспекти форми, семантики і функціонування паремій, регіон поширення, відображення в цих текстах діалектних особливостей мови, наявність варіантних гнізд, тематичні «агломерації» тощо. Досягнення в царині пареміографії очевидні: створено чимало збірників творів народної афористики. Їх кількість постійно зростає, що свідчить про тривалу історію і сформовані протягом тисячоліть традиції: етап зародження (староукраїнська пареміографія) → етап становлення (українська пареміографія кінця XVIII–XIX століть) → етап активного розроблення збірників паремій (XX століття і донині).

Початком дослідницької уваги до жанру паремій можна вважати XVIII століття, коли з'явився рукописний збірник Климентія Зиновієва «Приповісті посполиті». У цій колекції упорядник зосередився на збиранні цінних зразків народного мудрослів'я. Він, на жаль, не запропонував теоретичних міркувань про жанр та не дав коментарів про походження зафіксованих прислів'їв і приказок. Рукописна колекція налічувала 1 551 паремійний текст і стала першим збірником, де паремії було розміщено за алфавітом. До речі, щодо алфавітного принципу класифікації сучасні дослідники висловлюються не надто прихильно. З одного боку, такий спосіб укладання є простий і зручний, а з іншого – одні й ті ж прислів'я і

приказки при зміні першої літери початкового слова потрапляли в різні місця книги – розривалися зразки, які близькі за семантикою і за тематикою²¹.

Отож тривалий час манускрипт перебував поза науковим контекстом. Видано цю працю було завдяки Валентині Колосовій та Інні Чепізі 1971 року. У самій назві збірника «Приповісті (або теж присловія) посполиті, і азбукою ради скорішого (якового слова) пошуку, новозібрані споряджені і тут покладені для різних потреб, яких заживають у річах слухних православні») вже закладено магістральну ідею укладача – подати найуживаніші зразки, які доречно використовувати в щоденному мовленні. Рукописна збірка Климентія Зіновієва належить до найкращих надбань українського письменства, що ствердить потім Іван Франко. Автор збірки намагався залучити до розширення паремійної колекції якомога більшу кількість носіїв традиції. Тому-то, налагоджуючи контакт з читачем, письмово попросив дописувати нові прислів'я в алфавітному порядку: «На кую літеру вспомніте, кто(и) припису(и)тє»²². Для цього в кінці групи прислів'їв на певну літеру він залишав порожнє місце, іноді навіть по кілька аркушів. І читачі охоче користувалися наданим їм правом стати співупорядниками пропонованої праці. Поряд чи після реєстру на ту чи іншу літеру були дописані як цілі конструкції (*Швидко голодному бо хліб на вмh; Великии дурен вилизавъ медок вилиже тобh ма(т)ка; Добра пяниця капля*), так і окремі слова та граматичні форми. Іноді в рукописі використовуються ремарки (і не лише авторські!). Наприклад: праворуч на полі навпроти прислів'я «Голова не тями(т) що языкъ лопоче» дописано червоним чорнилом: «на на(ш) ε(ст) сее».

Якщо вважати дидактизм однією із важливих ознак паремій, то Климентій Зіновієв обґрунтував її в окремому розділі «Наука особлива з тих же приповістей тут людям молодим покладена є». Рукописний збірник «Приповісті посполиті» дав імпульс для подальших досліджень вельми цікавого і багатого пласту фольклору й загалом сприяв розвитку пареміографії в Україні. Головною ідеєю укладача було подати найуживаніші зразки, які варто використовувати у щоденному мовленні.

²¹ Пазяк М. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. Київ : Наукова думка, 1989. С. 15.

²² Зіновієв К. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. П. Чепіги; вступ. стаття, В. Колосової та І. П. Чепіги; Вступ. Стаття, С. 5–27, В. П. Колосової та І. П. Чепіги / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1971. URL : <http://litopys.org.ua/klyment/kly08.htm#page209>

Збірник Климентія Зіновіїва залишився як цінна спроба вивчити живу українську мову кінця XVII – початку XVIII століть²³. У збірнику цього мандрівного філософа є зафіксоване народне прислів'я «Знает, що в людей в горшках кипить»²⁴, яке застосовують, щоби охарактеризувати пронирилу людину, яка надмірно цікавиться і втручається у справи інших, а свого не пильнує. Зважаючи на те, що цитований зразок і досі активно побутує, можемо твердити про стійкість прислівної традиції.

На початку XIX століття до колекціонування прислівного матеріалу долучився Іван Югасевич-Склярський. Він представив зібрані 1809 року в південному Прикарпатті народні приповідки у праці «Общия присловия». Також дослідник підготував окрему «Збірку закарпатсько-українських народних приповідок. У книзі подано приблизно 400 зразків приказкових одиниць, але без застосування конкретного принципу класифікації, тобто безсистемно. У короткому вступному слові дослідник серед найприкметніших ознак жанру підкреслив дидактизм. Іван Югасевич висловив низку інших цінних пареміологічних зауваг, зокрема зазначив, що приповідки «служили...як середник просвічення». Збірка Івана Югасевича здобула більший розголос завдяки Іванові Панькевичу. Науковець підготував колекцію до друку. Зокрема він упорядкував тексти за опорно-стрижневими словами та виступив із короткою оцінкою друкованого матеріалу. Рукописні матеріали Югасевича вийшли друком лише 1929 року. Знаний учений І. Панькевич не тільки опублікував манускрипт, а й прокоментував низку текстів. Важливим здобутком збирача Іван Панькевич вважав збереження діалектних особливостей. Також дослідник відзначив красу народних прислів'їв, про що свідчить «їх форма, а головно двочленна симетрія речень, ритмічна піддержка, римований двовірш, а теж і мова»²⁵. На жаль, у пам'ятці немає роздумів про генезу жанру. Про добірку Івана Югасевича було висловлено чимало схвальних відгуків, зокрема Іван Франко позитивно оцінив працю фольклориста.

---

²³ Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства. Зіновіїв К. *Вірші: Приповідки посполиті* / підг. тексту І. П. Чепіги; вступ. стаття, В. Колосової та І. П. Чепіги / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1971. С. 26.

²⁴ Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г.С. Сковорода. Сиваченко М. *Літературознавчі та фольклористичні розвідки*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 30.

²⁵ Панькевич І. Збірка народних південно-карпатських приповідок Івана Югасевича з р.1809. Панькевич І. *Статті з мовознавства, літератури і фольклору Прикарпатської України*. Прага, 1931. С. 385.

«Щоб зберегти від забуття малоросійські прислів'я і поговорки»²⁶, Василь Смирницький упорядкував першу українську друковану збірку «Українські прислів'я та приказки». Окреслене завдання було вельми актуальним, оскільки значна частина паремій, попри загалом стійкість жанру, переходила у пасив фольклорного фонду. Аби зафіксувати стан прислівної традиції на певному етапі її розвитку, дослідник запропонував цю досить розлогу колекцію. Праця В. Смирницького була опублікована в Харкові 1834 року. Упорядник застосував алфавітний принцип класифікації, який став поширеним у подальших пареміографічних пам'ятках. Незначним нововведенням порівняно із пошуками попередників у цій царині стала орієнтаційна передмова. У вступному слові В. Смирницький «відзначив визрілу необхідність фіксації народних афоризмів як таких, що глибоко і точно передають «характер нації»²⁷. Заклик до збирацької діяльності та нагромадження народного мудрослів'я – основний посил упорядника. Українські письменники також долучилися до роботи на полі пареміографії та пареміології. Приміром, славний автор «Конотопської відьми» та «Марусі» Григорій Квітка-Основ'яненко допоміг Василеві Смирницькому не тільки із друком його цінної збірки, а й з достачанням оригінальних матеріалів. Важливим нововведенням стало й те, що до прислів'їв Василь Смирницький почав додавати пояснення. Коментування текстів стало добрим прикладом для інших пареміографів, таких як Микола Закревський, Матвій Номис, Владислав Віслоцький. Наслідували такий принцип представлення приповідкового добра й інші фольклористи.

Олександр Шишацький-Ілліч, редактор «Чернігівських губернських відомостей», у низці статей про прислів'я та приказки наголошував на потребі виробити чіткі критерії записування творів цієї формації та встановити пріоритетні завдання, які б визначали дослідницьку стратегію в царині пареміології. Він упорядкував солідний «Збірник українських прислів'їв та приказок». Основу колекції становлять власні записи фольклориста, хоча долучено також і матеріали небайдужих колег. Олександр Шишацьки-Ілліч чи не вперше заговорив про джерела

---

²⁶ Українські прислів'я та приказки / Зібрав В. Н. С. (Смирницький). Харків, 1834. С. 3.

²⁷ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 12.

постання паремій. Він аргументовано вважав, що «наші українські прислів'я та приказки мають свою основу, із якої вони виробились, до деяких із них можна почути цілі легенди, оповідання і перекази; велика їх кількість сама говорить про певні історії...»²⁸. Тобто учений головно на підставі свого багатого досвіду вивчення фольклорних явищ підставово стверджував, що чимало приповідок входять у широкий обіг як стягнені формули особливо популярних «легенд, оповідань та переказів». Сам Олександр Шишацький-Ілліч не обмежився голослівними заявами про тісний зв'язок прислів'їв і приказок із іншими фольклорними жанрами, а конкретними прикладами, своїми аналітичними спостереженнями доводив дієвість окресленої схеми. Зокрема він запропонував розгорнуте пояснення етимології та значення приповідки «*верти не верти, а треба вмерти*». Про це докладніше йтиметься у другому розділі пропонованого дослідження.

Солідарний з думками своїх попередників, О. Шишацький-Ілліч вважав, що прислів'я і приказки потрібно вивчати комплексно для того, аби зрозуміти світогляд народу. Такий підхід дасть змогу «розгадати дух народу, вивчити його властивості і поняття і часто вгадати його минуле»²⁹. За допомогою паремійних висловів можна глибше пізнати культуру та історію краю, у цьому й полягає історизм прислів'їв, на якому акцентував дослідник. Олександр Шишацький-Ілліч вболівав за якісне записування паремійних творів із продуманими чіткими критеріями, а також вважав за потрібне встановлювати генезу кожної приповідки.

На кінець 50-х років XIX століття припадає створення зведених збірників українських паремій. У тритомному виданні «Старосветский бандуриста» було опубліковано напрацювання Миколи Закревського. Його збірник «Українські прислів'я, приказки і загадки і галицькі приповідки» містив 3878 зразків малої фольклорної прози. Джерелами для цього видання стали «Галицькі приповідки і загадки» Григорія Ількевича, «Українські прислів'я та приказки, зібрані ВНС» Василя Смирницького, прислів'я та приказки із граматик Олексія Павловського та Йосипа Левицького, а також власні записи. Збірник був найповнішим з усіх

---

²⁸ Шишацький-Ілліч О. Збірник українських приказок. *Чернігівські губернські відомості*. 1957. № 10. С. 75.

²⁹ Там сам. С. 11.

пареміографічних українських видань того часу³⁰. Автор намагався представити багатий паремійний матеріал у межах одного видання, а також додавав до деяких творів короткі пояснення про їх походження, подекуди наводячи слов'янські паралелі. Таким чином автор вводив українські прислів'я та приказки в загальнослов'янський контекст. Це було новинкою в студіюванні прислівного матеріалу. Цей свіжий аспект вивчення жанру отримав продовження в наступників. З-поміж ключових пареміологічних тез Миколи Закревського варто відзначити його тверду переконаність у тому, що в пареміях досить повно відображено життя українців.

Свої міркування про суголосність українських прислів'їв із народною афористикою інших слов'янських народів Микола Закревський доводив відповідними ілюстраціями. Одним із прикладів слов'янської спільності на рівні паремій, за твердженням дослідника, є зразок *«Нехай йому халепа! Отака халепа!»*. У збірнику упорядник слово «халепа» пояснює як «біда, напасть». Зі словом «халепа» пов'язані образи південнослов'янської демонології, а саме сербське «ала» і болгарське «халі». Ала означало чудовисько, повелитель граду, вогненний юнак, від польоту якого летять іскри. А халі – це чудовисько, яке створює грозу. Ці лінгвістичні спостереження услід за Миколою Закревським розвивав Микола Сумцов у праці «Досвід історичного вивчення українських приказок». Він припускав, що українці могли запозичити слово «хала» від болгар. Халата, халіті – збільшена форма халетина, тобто як дитина. Ці значення слова перегукуються зі ще одним прислів'ям – *«Бог не дитина слухати дурного галатина»*. Очевидно, за здогадками дослідника, слово «галатин» було синонімом до «дурного велетня». У додаткових джерелах Микола Сумцов натрапив на пояснення, що «назва «галл» у середньовічних греків вживалася у значенні чародія, волхва. Із такою семантикою це слово через книги замандрувало до болгар»³¹.

---

³⁰ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 29.

³¹ Сумцов М. Досвід історичного вивчення українських приказок. Харків, 1896. С. 3.

Загалом, Микола Закревський дотримувався думки, що прислів'я та приказки є творами істинно геніальними, які «неповторним гумором і народністю (національністю) забезпечили собі безсмертя»³².

Враховуючи напрацювання попередників, низку цінних міркувань щодо паремій висловив Олександр Лазаревський у статті «Українські прислів'я та приказки», що була опублікована на сторінках «Чернігівських губернських відомостях» (1853). Він вважав, що прислів'я – це унікальний спосіб збереження досвіду наших предків. У цих лаконічних висловах чути відгомін багатьох історичних подій. Дослідник також зазначав, що чимало зразків народної мудрості виникли як влучна словесна реакція на важливі події буття етносу. Тобто прислів'я та приказки можуть бути безпосереднім прямим узагальненням певної життєвої ситуації.

Дослідження прислів'їв і приказок поступово зі статусу принагідних переходили у статус систематичний. Окрім друку колекцій прислів'їв та приказок, з'являлися коментарі та передмови упорядників. У цих передмовах автори ділилися своїми спостереженнями про природу жанру, зокрема не залишили поза увагою і питання походження.

Справді, публікація самих лише приповідок без коментарів, додаткових пояснень від дослідника-упорядника не мала би достатнього резонансу, аби «рухати» вперед цю галузь фольклористики. На основі ремарок, коментарів, вступних зауваг формувалася міцний фундамент пареміології та пареміографії. Жанрова дефініція, видовий розподіл, походження, особливості функціонування паремій – усе це окреслювало основні тенденції подальшого дослідження³³.

1.2. Прислів'я та приказки на сторінках періодичних видань

Окрім підготовки окремих збірників прислів'їв та приказок, одним із напрямків розвитку пареміологічно-пареміографічних прямувань стали публікації

---

³² Закревський М. Дещо про твори українським наріччям. *Словник малоросійських ідіом* / Уклав Микола Закревський. Москва : Університетська типографія, 1861. С. II.

³³ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 13.

на сторінках періодичних видань. Звісно, суттєво давалася взнаки відсутність власне української періодики. Цей чинник став причиною того, що більшість українознавчих праць з першої половини ХІХ століття тривалий час залишалася в рукописах або ж виходили у світ російською, польською, чеською, німецькою мовами.

Попри значні перепони, все ж чимало цінних фольклорних матеріалів (в тому числі й прислів'їв і приказок), а також досліджень, заснованих на їх аналітичному опрацюванні, знайшли свого читача. У тих нечисленних, строго цензурованих друкованих органах раз-по-раз з'являлися якісні фольклористичні праці, які засвідчили суттєвий прогрес у цій науковій царині. Особливою інтенсивністю уснословеснознавчих студій (зосібна пареміологічного спрямування) на сторінках періодики вирізняється період 50–60-х років ХІХ століття. Саме тоді чималий гурт українських дослідників зосередив свої зусилля на записуванні та коментуванні багатой національної приповідкової традиції. Робота у вказаному напрямку знайшла вираз в оприлюдненні невеликих (попри це не менш цінних) добірок прислів'їв та приказок, а також окремих наукових розвідках з проблем теорії жанру.

Лідером серед часописів, які взяли на себе місію розгортання фольклористичних пошуків, стали «Чернігівські губернські відомості». На сторінках цього видання було опубліковано колекції паремій Олександра Лазаревського («Українські прислів'я та приказки»), Петра Огієвського-Охоцького (234 прислівні одиниці, зібрані на Чернігівщині в Ніжинському повіті), Федора Богуславського (понад 50 прислів'їв у нарисі «Село Юринівка Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії в історичному та етнографічному відношенні»), Григорія Милорадовича (понад 25 паремій за 1858 рік у № 2), добірка паремій Петра Кузьменка у № 10, Олександра Шишацького-Ілліча («Про народну мову та говори Козелецького повіту»), Григорія Кулжинського, Петра Єфименка. Ще однією трибуною для презентації багатства українського паремійного репертуару були «Волинські губернські відомості». Зокрема, у часопису побачили світло денне матеріали О. Ясинського (114 зразків народної мудрості), В. Абрамовича (178 прислів'їв та приказок). У «Полтавських губернських відомостях» за 1861 рік Іван

Міхновський опублікував 34 зразки паремій. Також час від часу праці окресленої проблематики з'являлися в «Київських губернських відомостях», «Київській старині», «Подольських губернських відомостях», «Полтавських губернських відомостях»³⁴.

Серед пареміологічних студій вказаного періоду вирізняються праці Ізмаїла Срезневського. У розвідках «Погляд на пам'ятники української народної словесності» та «Русь Угорська» дослідник окреслив роль і значення приповідкового пласту в контексті народної словесності загалом. Долучився до розширення корпусу друкованих українських паремій і відомий упорядник трьох збірників (1827, 1834, 1849 років) народної пісенності Михайло Максимович. У його дослідженні «Дні й місяці українського селянина» висвітлено не тільки знакові події із народного календаря, а й значну увагу відведено тим словесним формулам, які його супроводжують. Себто учений долучив до книги чимало прислів'їв і приказок, що передають особливості народного побуту українців, зокрема пов'язані із темою хліборобства. Не стояв осторонь процесу нагромадження паремійного матеріалу й славний поет-романтик Левко Боровиковський. Письменник опублікував 82 прислів'я в альманасі Євгена Гребінки «Ластівка»³⁵.

У 50–60-ті роки XIX століття українські фольклорні матеріали, зокрема прислів'я та приказки, потрапляли також і до таких відомих журналів як «Український вісник» та «Вітчизняні записки». Згодом, у 70–80-х роках XIX століття, активізувалася пареміографічна робота в Галичині. Колекції приповідок виходили у «Ластівці» та «Руській раді». Нерідко зразки народної української мудрості з'являлися у різних польських наукових збірниках, періодичних виданнях. Приміром, у другому томі альманаху «Вінок русинам на обжинки» (Відень, 1847) Яків Головацький надрукував добірку творів малої фольклорної прози під назвою «Приказочки». Естефету від Галичини перейняла Буковина. Тут вагому роль на ниві розгортання фольклористичних студій відіграв Сидір Воробкевич. Чутливий до добірного і влучного слова письменник захопився народними приповідковими

---

³⁴ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 28.

³⁵ Там само. С. 27.

зразками, а відтак підготував колекцію оригінальних прислівних словесних формул. У часопису «Місяцеслов буковинський» за 1882 і 1884 роки автор відомої поезії «Рідна мова» під псевдонімом Данило Млака опублікував свої записи.

У періодичних виданнях також було друквано низку рецензій на окремі збірники прислів'їв та приказок. Так, на колекцію М. Комарова «Нова збірка малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь» (1475 од.), що презентувала паремійну традицію півдня України, відгукнулося чимало колег. Серед позитивних аспектів «Нової збірки...» рецензенти відзначили уведення у науковий обіг значного обсягу свіжого матеріалу. Зокрема, вітали появу в книзі прислів'їв-новотворів про військову повинність, суд та інші тогочасні реалії. Критичні відгуки про розтиражовані приповідкові зводи з'являлися у львівських «Правді» (т. 3) та «Зорі» (№ 9), «Київській старині» (№ 11), «Одеському віснику» (№ 67), «Руській думці» (СПб., № 7), «Живій старині» (№ 67), краківській «Wisła» (т. 4)³⁶ та інших часописах.

Систематична публікація прислів'їв і приказок у різних форматах (від окремих збірників до невеличких добірок у періодиці) суттєво посприяла розгортанню аналітичних студій про жанр. Серед проблем, які почали активно дискутувати, виокремилися такі: конститутивні ознаки жанру, прислів'я та приказки в системі фольклорних жанрів, різновиди паремій та принципи їх диференціації, функціональний потенціал приповідок, художньо-виражальні особливості народної афористики. На жаль, до переліку актуальних не потрапило питання походження жанру. Про генезу паремій говорили лише принагідно в контексті вирішення інших завдань. Поміж тим, саме через якнайповніше окреслення шляхів поповнення паремійного фонду можна впритул наблизитися до зрозуміння природи жанру, збагнути усі його «таємниці».

1.3. Видання та дослідження українських прислів'їв та приказок

На початок ХХ століття українська пареміологія та пареміографія могли похвалитися значними досягненнями. Було впорядковано та опубліковано низку

---

³⁶ Там само. С. 35.

вартісних збірників, у яких презентовано велику кількість оригінальних творів, що складають основу національного паремійного фонду. Доречно виокремити та проаналізувати ці видання, адже саме на їх основі сформувався й утвердився основні правила записування та укладання збірників. Вони ж (збірники) інтенсифікували процес теоретичного осмислення малих жанрів фольклорної прози, підготували належну джерельну базу для провадження якісних пареміологічних студій. Праці, які проаналізуємо нижче, відображають найважливіші тенденції розвитку теорії та практики вивчення паремій, засвідчують поступове «утвердження важливих принципів, без яких сучасна фольклористична наука видається немислимою»³⁷.

Українські фольклористи активно записували паремійний матеріал та намагалися всіляко популяризувати його. Робота в цьому напрямку вже не обмежувалася компонуванням рукописних збірників (за прикладом Климентія Зіновіїва та Івана Югасевича), а знайшла вираз у солідних друкованих корпусах творів народної мудрості. Серед цих видань, зважаючи на характер представленого матеріалу, можна виокремити праці регіонального та загальнонаціонального типу. У збірниках регіональних максимально повно представлено локальну паремійну традицію, у загальнонаціональних – прислівний репертуар з усіх українських земель. До збірників першого типу, наприклад, належать «Галицькі приповідки і загадки» Григорія Ількевича. Другий тип представляє понад п'ятнадцятитисячний корпус Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше».

Окрім розподілу пареміографічних пам'яток за принципом «географії» представлених у них зразків, застосовують і інші критерії групування збірників. Цінними міркуваннями з цього приводу поділився Святослав Пилипчук на сторінках монографії «Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка», де запропонував перелік важливих критеріїв систематизації друкованої пареміографічної продукції. Отож за принципом добору матеріалу можна виокремити самостійні («Українські прислів'я та приказки, зібрані

---

³⁷ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 39.

ВНС» Василя Смирницького) та зведені (Українські прислів'я, приказки та загадки і галицькі приповідки» Миколи Закревського) видання. До самостійних належать ті, в яких подано оригінальні записи одного дослідника. Зведеними називають ті праці, в яких упорядник користується чужими записами (опублікованими та неопублікованими), і на їх основі формує свій збірник. За змістом поданого матеріалу практикують поділ видань на однотематичні та загальні. В однотематичних зібрано максимальну кількість текстів, що висвітлюють народний погляд на важливий аспект життя. Прикладом книги такого типу можна вважати працю Володимира Охримовича «Українсько-руські приповідки правничі, системно впорядковані та юридичні пояснені». Загальні збірники не мають обмежень і висвітлюють увесь тематичний діапазон зразків народної мудрості. Чудовим зразком колекції такого типу є «Прислів'я та загадки» Павла Чубинського, що як невід'ємний інтегральний елемент увійшли до семитомного корпусу «Труди етнографічно-статистичної експедиції у Західно-Руський Край»³⁸.

З-поміж низки цінних видань українських прислів'їв та приказок суттєво вирізняється тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки». Цей збірник належить до вершинних здобутків національної пареміографії та вирізняється комплексним підходом до оцінки та представлення складного жанру. Франкова ґрунтовна праця стала своєрідним підсумком поступового наближення українських учених до розкриття «секретів» паремій. І якщо «матеріали збірників Климентія Зіновієва, Василя Смирницького, Григорія Ількевича, Миколи Закревського, Матвія Номиса, Павла Чубинського та інших... складають золотий фонд українського народного велемудрія, засвідчують багатство національної паремійної традиції», то фундаментальний тритомний корпус «Галицько-руські народні приповідки», що постав на їх основі в руслі провідних наукових прямувань, безсумнівно став «одним із найавторитетніших здобутків не тільки української, а і європейської пареміології та пареміографії»³⁹.

---

³⁸ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 40.

³⁹ Там само. С. 41.

Переїнявши досвід збирання, упорядкування та аналітичного опрацювання прислів'їв і приказок у своїх попередників, нова генерація дослідників-пареміологів продовжила активно вивчати розвиток паремійної традиції. До переліку першочергових питань, які їх зацікавили, увійшли: класифікація, структура, поетика, жанрова дефініція. Як бачимо, питання походження українських прислів'їв і приказок не належало до пріоритетних. Однак, це аж ніяк не свідчить, що фольклористи абсолютно ігнорували його. Навпаки, впадає у вічі щоразу більший інтерес до генези жанру. Властиво, спробуємо показати здобуток кожного із визначніших учених-пареміологів, які намагалися розв'язати проблему походження прислів'їв і приказок.

1.3.1. «Галицькі приповідки і загадки» Григорія Ількевича

Діяльність Григорія Ількевича на ниві фольклористики вирізнялася неабиякою багатогранністю. Дослідник докладав значних зусиль і до збирання народних пісень, і до вивчення давніх міфологічних уявлень українців, і до записування та аналітичної оцінки популярних приповідкових висловів. Оригінальні уснословесні матеріали Григорія Ількевича високо цінували його колеги, активно вводили їх у науковий обіг. Про значну вартість цих записів згадував уже Оскар Кольберг. Упорядник десятитомника «*Obrazy etnograficzny*», наголошуючи на багатстві Ількевичевих фіксацій зразків народної словесності, писав, що значний інтерес представляють його «*rieśni, przesłowia, zabobony z Pokucia*»⁴⁰.

Відомо, що фольклористичний вишкіл Григорій Ількевич пройшов у середовищі діячів «Руської трійці». Про серйозний внесок ученого в реалізацію магістральних завдань товариства згадував колега, Яків Головацький. Зокрема перший очільник кафедри «руської словесності» у Львівському університеті відзначав: «Шашкевич згуртував кружок таких, що сприяли його ідеям, і вони умовилися, що всякий, хто вступав до нашого руського кружка, повинен подати руку і заявити чесним словом, що обіцяє все жите працювати в користь і для добра народа і відродження руської народньої словесности. Аби освятити те приречене,

---

⁴⁰ Kolberg O. Pokucie. *Obraz etnograficzny*. Kraków, 1882. T. I. С. VI.

члени кружка прийняли слав'янські імена: Шашкевич – Руслана, Вагилевич – Далибора, я (себ-то Головацький) Ярослава. За тими явилися Велемір – Лопатинський, Мирослав – Ількевич...»⁴¹.

Сповідуючи ідеї та ідеали «Руської трійці», Григорій Ількевич долучився до компонування альманаху «Русалка Дністрова». Зокрема понад десять пісень із його колекції увійшло до видання, якому судилося стати «революційним явищем» у Галичині, символом національного відродження. У передмові до «Русалки Дністрової» Маркіян Шашкевич позитивно відгукнувся про невтомного записувача та наділив його епітетом «трудолюбивий». Водночас, він назвав Григорія Ількевича одним із тих, кому «Русалка» має бути вдячна за те, що її «пристроїли піснями народними і стариною»⁴². Цей факт якнайкраще підтверджує, що Мирослав був не тільки прибічником «будительської» місії цього культурного осередку, а й активно долучився до практичної роботи. Загалом народознавча праця Григорія Ількевича набула широкого розголосу, а його матеріали активно використовували укладачі перших друкованих збірників пісень у Галичині, зокрема поляки Вацлав з Олеська (1833) та Жегота Паулі (1839, 1840).

Найвідомішою і найвагомішою у фольклористичному доробку Григорія Ількевича стала збірка паремій «Галицькі приповідки та загадки», яка, на жаль, з'явилася друком уже по смерті упорядника. Після публікації «Русалки Дністрової» збірка Григорія Ількевича стала «другою книжкою, написана народною мовою, і знаменувала продовження процесу українського національно-культурного відродження в Галичині»⁴³. Для української пареміології друкована колекція Григорія Ількевича стала кроком уперед, адже була не просто хаотичним зводом приробираного матеріалу, а добре продуманою студією, де важливою є і орієнтаційна передмова, і низка, хоч і лаконічних, коментарів до окремих текстів. Слушно зауважив Святослав Пилипчук, що «видання «Галицькі приповідки й загадки» стало подією в культурному житті Галичини. Дослідники-фольклористи, захоплюючись досконалістю народного паремійного стилю, який вражав насамперед глибиною

⁴¹ Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 93.

⁴² Русалка Дністровая. У Будимі, 1837. С. V–VI.

⁴³ Кирчів Р. Післямова до репринтного видання. *Галицькі приповідки і загадки / зібрані Григорієм Ількевичем: репринтне відтворення з вид. 1841 р. Львів, 2003. С. I.*

думки, з новими силами взялися до збирання цього оригінального пласту усної народної творчості»⁴⁴.

Оскільки Григорій Ількевич був причетний до розробки фольклорно-етнографічної програми «Руської трійці», то взяв на себе значну частину планованої роботи. Зокрема, як уже було згадано, він зосередився на фіксації та вивченні малих фольклорних жанрів. Справедливо зазначити, що й інші члени та симпатичні товариства виявляли інтерес до української афористики і систематично записували зразки народного велемудрія. Як слушно зазначив один із найавторитетніших дослідників «Руської трійці» Роман Кирчів, науковці цього першого україноцентричного осередку в Галичині «цікавилися їх (прислів'їв. – *Я. Ш.*) походженням, дошукувалися до прямого їх смислу, розкривали історичні умови їх виникнення. Наслідком уваги до жанру стала публікація низки дрібніших приповідкових колекцій, з яких варто згадати збірки І. Могильницького, І. Лаврівського, добірки текстів у граматиках М. Лучкая, Й. Левицького та Й. Лозинського. У згаданих збірниках, за влучним висловом Романа Кирчіва, помітний «синтез просвітительського і романтичного осмислення»⁴⁵.

Окрім Григорія Ількевича та згаданих аматорів фольклористичної справи, народна афористика входила в коло наукових інтересів Якова Головацького, який також занотовував прислів'я та приказки. Про етапи підготовки своєї колекції приповідкових матеріалів дослідник інформував колег. Про кількість прислів'їв і приказок Якова Головацького, а їх було 1 500, дізнаємося з листа Івана Вагилевича до Михайла Погодіна, писаного 1836 року⁴⁶. Яків Головацький зумів передати основну ідею змісту: необхідно активно записувати скарби народної мови. У вступному слові Яків Головацький метафорично почав: «Не так тїшиться погорілець, сли блукаючи ся на згарищи знищеного обистя свого, видобуде акї дорогїи недогарки свого имїня, як я'м радувався, списуючи сіи народніи приповідки и загадки, в над Ъ подати их честным читателям руським», «е то скарб народности, котрый в памяти и в сердцах вірного народа заховався; а котрого нї огонь, нї меч

⁴⁴ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 15.

⁴⁵ Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Київ : Наукова думка, 1990. С. 254.

⁴⁶ Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 109..

бесчисленных врагов достигнути не мог»⁴⁷. Варто відзначити, що Яків Головацький вболівав за збірку Григорія Ількевича, тому додав до неї зі своїх записів «щонайменше 1 079 приповідок»⁴⁸. Важливість зібраних приповідок проявляється в тому, що в них відображається «народна думка галицького русина и ставлення його до інших народів»⁴⁹.

І все ж ці збірники були принагідними і поданими без належного наукового апарату. виправити цей недолік судилося Григорієві Ількевичу, який упродовж багатьох років випрацьовував належний науковий інструментарій для якісної презентації частини галицько-українського приповідкового фонду. Наслідком його цілеспрямованої роботи стала підготовка збірника «Галицькі приповідки і загадки» (1841). Доказом серйозного наукового підходу ученого є наявність численних ремарок-коментарів до окремих текстів. На жаль, у друковану версію збірника цей корпус пояснень науковця не потрапив. Річ у тім, що основні видавничі перипетії тривали уже після відходу у вічність упорядника «Галицьких приповідок і загадок». Вирішальну роль на завершальній стадії відіграв, власне, Яків Головацький. Саме він вносив значні зміни в остаточну редакцію видання. Завдяки талановитій пошуковій роботі сина Івана Франка – Андрія – можемо зараз мати повне уявлення про ступінь втручання видавця в оригінальний рукописний текст Григорія Ількевича. Андрій Франко у «Записках НТШ» опублікував розлогу статтю під назвою «Григорій Ількевич як етнограф», де окремо висвітлив відмінності між рукописом збірника та його друкованою версією. Відтак, можемо наблизитися до розуміння, якою насправді була пареміологічна концепція Мирослава (Григорія Ількевича).

Своєрідними «рудиментарними залишками» рукописного прототипу у друкованому варіанті «Галицьких приповідок і загадок» стали нечислені примітки, які, передусім, засвідчують увагу упорядника до питання генези жанру і його зв'язків з іншими етнологічними одиницями фольклору. На цьому аспекті пошукової роботи Григорія Ількевича зупинимося далі. Цінною є передмова

---

⁴⁷ Галицькі приповідки і загадки / зібрані Григорієм Ількевичем. Відень. 1841. С. III–VI.

⁴⁸ Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 109.

⁴⁹ Там само.

Ількевича до збірника. У вступному слові фольклорист використав низку присутніх спостережень про прислів'я, сприймаючи їх як концентрований вияв інтелектуальної енергії народу. Учений зазначав: «...приповідки показують точний образ народу, його домашнього життя...»⁵⁰, вони є «правилами предків наших, освячені довголітнім досвідченням...», «у приповідках проявляється правдиве життя, моральне здоров'я народу, тут зараз знаєте, що його болить»⁵¹.

Андрій Франко відзначив позитивні аспекти цієї збірки. Водночас не оминув увагою й ті суттєві недоліки, які мала збірка. На відміну від рукописного варіанту, де Григорій Ількевич навів чимало німецьких паралелей до українських прислів'їв та приказок, аби глибше розкрити їх семантику (він зазначив, що пропонувані паралелі «не раз бувають необхідними для пояснення значення руських приповідок, особливо з переносним значінням»⁵²), у друкованій версії це важливе доповнення було вилучено. Розвиваючи попередні міркування, Андрій Франко також додав, що іншомовні паралелі «були би значно причинилися до ліпшого розуміння руського тексту, усуваючи всякі непевності щодо їх значіння»⁵³.

Однією з можливих причин того, що в друкованому виданні не збережено первісного задуму упорядника, припускав Андрій Франко, була надто прискіплива робота офіційного цензора. Венедикт Левицький викреслив не тільки наявні німецькі паралелі, а й значне число, на його думку, дражливих приповідок. Саме такі дії цензора спричинили вихід у світ «Галицьких приповідок та загадок» у зредукованому форматі.

Поява збірки «Галицькі приповідки та загадки» викликала контраверсійні відгуки критиків. Наприклад, ректор Львівської духовної семінарії Яхимович нерадо відреагував на цю книжку, кажучи: «Nie może i nie może, dlatego nie może, bo nie chce»⁵⁴, натомість привітали збірку «словак Коляр та серби Павлович і Попович» та інші дослідники слов'янського фольклору. Зокрема у «Časopis-u ceskeho Museum»

---

⁵⁰ Ількевич Г. Предисловіє. *Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 5.

⁵¹ Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. Відень. 1841. С. V–VI.

⁵² Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 112.

⁵³ Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 110.

⁵⁴ Там само. С. 106

(1842 року) була поміщена відповідна бібліографічна оповістка. Досить прихильну замітку на приповідки Ількевича помістили львівські «Rozmaitości» в числі за 7 серпня 1841 року. Автор лаконічної рецензії, окрім позитивних нюансів праці, зачислив упорядника видання до «miłośnikom literatury słowiańskiej»⁵⁵. Прокоментував працю Ількевича й Ізмаїл Срезневський, який вважав, що «по множеству матеріаловъ собраніе превосходное; но къ сожалѣнію расположено все азбучнымъ порядкомъ»⁵⁶.

У критичних відгуках про збірник дослідники більше зосереджувалися на питанні принципів його упорядкування, зокрема використанні не надто практичної абеткової класифікації, яка, за багатьма оцінками, є механічною, не науковою. Про класифікаційні війни на ниві української пареміографії докладніше йдеться в дослідженні Михайла Пазяка «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії» та Святослава Пилипчука «Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка». Також до уваги було взято й філологічний аспект, спосіб відтворення народних приповідок. Однак жоден із дослідників не помітив важливого елемента Ількевичевої праці. Йдеться про його внесок у розробку проблеми походження приповідок: у низці лаконічних коментарів упорядник вказав на можливі джерела певного тексту. Найчастіше він помічав взаємозв'язок між прислів'ями та казками. На жаль, окрім звичайних вказівок на міжжанрову спорідненість, він не залишив докладніших відомостей, ілюстративних матеріалів, які на практиці би підтверджували висловлену заувагу.

Григорій Ількевич – перший, хто почав коментувати приповідки і подекуди розшифровувати їх значення. Роботу у цьому напрямку полегшувало те, що дослідник добре знав той комунікативний контекст, у якому розкривалися усі сенсові нюанси твору, вияскравлювалася алегоричність думки. Наприклад, приповідку «Вода в решетѣ не встоится»⁵⁷ Ількевич пояснює як те, що говірливий

---

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. С. 107.

⁵⁷ Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. У Відні, 1841. С. 14.

не може тримати щось в таємниці, а «*В чоботях ей человек умер*»⁵⁸ потрібно розуміти як жінку, яка не мала чоловіка. Докладніше ж внесок Григорія Ількевича у розробку питання генези паремій висвітливо у другому розділі.

1.3.2. «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвія Номиса

Матвій Номис – один із найвідоміших пареміологів, який упорядкував збірку «Українські приказки, прислів'я і таке інше», що вийшла друком 1864 року. До книги увійшло понад 15 тисяч паремій. Праця здобула високу оцінку фахівців, оскільки автор запровадив практику коментування прислів'їв і приказок. Також він зазначав місцевість запису, вказував на рукописні й друковані джерела, звідки взято приказку чи прислів'я. До цієї розлогої колекції залучено матеріали з усіх регіонів України. Більшість прислів'їв і приказок Матвій Номис взяв із рукописних нотаток Опанаса Марковича (за деякими свідченнями у рукописах Марковича було понад 50 тис. записів), тому і в самій назві збірки зазначено – «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірник О. В. Марковича та інших». До корпусу Матвій Номис долучив також друковані матеріали з книги Василя Смирницького, із двотомника «Записки о Южной Руси» Пантелеймона Куліша, із журналу «Основа», із часопису «Черниговские губернские ведомости» та ін. Фольклорист взяв до уваги і напрацювання піонерів у сфері дослідження приповідок, тому покористувався матеріалами із рукопису Климентія Зіновієва. Матвієві Номису вдалося налагодити тісні зв'язки із чільними представниками української науково-літературної громади, які надсилали йому свої записи прислів'їв. Серед активних кореспондентів, чії фіксації увійшли до збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» були брати Микола і Василь Білозерські, Анатолій Свидницький, Олександр Лазаревський, Степан Руданський та інші небайдужі.

Збірка Матвія Номиса стала важливим кроком уперед і засвідчила суттєві здобутки національної фольклористики. Звичайно, окрім низки позитивних новацій, у книзі Симонова є чимало недоліків (недопрацювань), які не залишилися поза увагою дослідників. Приміром, Богдан Струмінський у статті «Збірки українських

---

⁵⁸ Там само. С. 17.

приказок, не використані Симоновим Номисом», що з'явилася друком у діаспорному ювілейному виданні до 120-річчя виходу у світ «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого», у першому ж абзаці висвітлив три «слабкості» праці Номиса: «вбогість давніх українських і західноукраїнських джерел і слабе використання польських джерел української пареміографії»⁵⁹. За спостереженнями Богдана Струмінського, Матвій Номис брав до уваги матеріали із праць тільки двох російських авторів, які цитували староукраїнські тексти – історика Василя Татищева (перша половина XVIII століття) та популярного фольклориста Івана Снегірьова. Приміром, із праці Василя Татищева він взяв прислів'я «*Зле, Романе, робиш, що Литвином ореши*» і пояснив його так: «Великий князь Роман Ростиславович, звитязивши литвинів 1173 року, впрягав бранців до плуга и ними викорінював нові місця» (Номис, 1963: 742–784). До речі, у цьому контексті автор статті «Збірки українських приказок, не використані Симоновим Номисом» дорікає упорядникові корпусу, що той, очевидно, ще не відрізняв авторських висловів, так званих «ходячих цитат» від поширених анонімних приказок і прислів'їв⁶⁰. Богдан Струмінський вказав на ще один грубий недолік – Номис цитує Нестора Літописця, однак не вносить його до списку джерел і дещо переробляє цитату, яку нібито взято із «Повісті временних літ». З цього приводу дослідник зазначив: «Симонов переробив ту приказку («*За наші гріхи надходять Ляхи*» замість «*За наши грехи не ходят Ляхи*») зі збірки Івана Снегірьова «Русские народные пословицы и притчи»⁶¹.

Попри певні недоліки збірка прислів'їв і приказок Матвія Номиса – значний здобуток української фольклористики. Дослідник упорядкував матеріал за новим на свій час тематичним принципом. Такий план укладання паремій мав переваги над традиційним алфавітним, тому що прислів'я і приказки формували обґрунтовану логіко-семантичну єдність. Застосувавши новаторську тематичну класифікацію,

---

⁵⁹ Струмінський Б. Збірки українських приказок, не використані Симоновим (Номисом). *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саунт-Бавнд-Брук. Н. Дж.: Видавничий дім Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С. 25.

⁶⁰ Струмінський Б. Збірки українських приказок, не використані Симоновим (Номисом). *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саунт-Бавнд-Брук. Н. Дж.: Видавничий дім Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С. 25.

⁶¹ Там само.

Матвій Номис по суті вдався до глибокого осмислення текстів паремій, яке було «спрямоване на логічне структурування жанрового складу»⁶².

Принцип тлумачення паремійних одиниць зайняв вагоме місце при укладанні збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Авторські ремарки до багатьох прислів'їв цінні одразу з декількох причин: «по-перше, вони вичерпно розкривають семантику зразків, які втратили свою значеннєву прозорість чи то через довготривале побутування, чи то внаслідок розвитку вторинної значеннєвості (образності); по-друге, допомагають встановити генезу творів, підтверджуючи теорію їх «висновкового» чи «уламкового» походження; по-третє, вказують на існуючі тісні міжжанрові зв'язки (паремія–анекдот, паремія–народне оповідання, паремія–легенда, паремія–переказ і т. ін.), і водночас збагачують наукове поле фольклористики новим важливим матеріалом»⁶³.

На сторінках збірника знаходимо низку спостережень упорядника щодо джерел окремих зразків. Можемо лише здогадуватися, чи це були коментарі самого Матвія Номиса і постали як результат його пошукової роботи, чи він лише почерпнув відповідні матеріали із рукопису Опанаса Марковича, який, як уже було зазначено, ліг в основу збірника. Це питання потребує окремих студій. Частково його висвітлено в передмові Михайла Пазяка «М. Номис і збірка “Українські приказки, прислів'я і таке інше”».

З середини 40-х років Опанас Маркович розпочав активну фольклорно-збирацьку роботу, записував різні жанри: прислів'я, пісні, повір'я, казки та перекази, апокрифічні легенди та оповідання міфологічного змісту. У 1845 році з'явилася його перша публікація «О гадании у малороссиян 24 и 30 ноября». З того часу розпочинається й систематичне збирання прислів'їв та приказок»⁶⁴. Вже за 2 роки в Опанаса Марковича налічувалася чимала колекція прислів'їв і приказок. Сприяла цьому процесові і дружина Марковича Марко Вовчок. В одному з листів до чоловіка запитувала: «Що твої пословиці? Напиши, не забувай. Я у дорозі чула: «Не

⁶² Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоміграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 18.

⁶³ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоміграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 23.

⁶⁴ Пазяк М. Передмова. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. С. 10–11.

один пес Гривко – є їх чимало» (Біла Церква), «Тише їдете, то далі станете» (Кролевець)⁶⁵. Варто наголосити, що Марко Вовчок була в контексті усіх фольклористичних робіт чоловіка й не раз допомагала із записами оригінальних приповідок. На запитання: «Чому Опанас Маркович передав свою збірку Матвієві Номисові?» можна знайти три переконливі аргументи: Номис був співробітником журналу «Основа», разом з В. Білозерським та Д. Каменецьким управляв друкарнею Куліша, тому він вже мав досвід у видавничій справі, другою причиною стали дружні стосунки Марковича з Номисом і третій чинник – Номис вже був відомий як автор оповідань, у яких було інкрустовано чимало зразків народних паремій⁶⁶.

Справді, Матвій Номис не лише відомий як упорядник і видавець прислів'їв та приказок, а й як самобутній письменник. З-під його пера вийшло, на жаль, небагато творів, але вирізнялися вони народним колоритом. Серед белетристичних робіт Матвія Симонова заслуговують на увагу оповідання «Дід Мина і баба Миниха», «Тітка Настя», «Різдвяні святки», що написані в дусі етнографізму⁶⁷. У своїх художніх творах дослідник використовував прислів'я, дотримуючись принципу неповторюваності, адже відомо, що навіть у виданій ним збірці українських прислів'їв і приказок Матвій Номис уникав дублювання подібних варіантів⁶⁸. У «Передмові» до книги «Розповіді М. Т. Симонова (Номиса)» зроблено акцент на впізнаваності стилю Номиса, адже «онь – (*Матвій Номис. – Я. Ш.*) – такої знатокь народно-бытовой жизни своей родины, исполнень такой любви кь ней, что все написанное имь [...] живо воспроизводит картины недавняго прошлаго нашей Украинь»⁶⁹. Матвій Номис органічно залучав прислів'я в контекст твору, наприклад, в оповіданні «Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка» можна натрапити на приповідку «*Поїдь кругом, то сьогодні поспієш, а поїдь навпростець – дай, Боже, щоб післязавтрього*». Цей вислів значить не шукати простих шляхів, краще витратити більше часу, але мати певність у тому,

⁶⁵ Вовчок Марко. Твори : в 7 т. Київ, 1967. Т. 7., кн. 2. С. 25.

⁶⁶ Пазяк М. Передмова. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. С. 13.

⁶⁷ Пазяк Н. Розширення джерел прислів'їв та приказок. *Народна творчість та етнографія*. 1991. Вип. 5. С. 92–93.

⁶⁸ Там само. С. 91–93.

⁶⁹ Симонов М. Розповіді М. Т. Симонова (Номиса). Київ : Тип. Імператорського у та Св. Володимира Н. Т. Корчак-Новицького, 1900. С. I. (Видання «Київської Старини»). URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002305>

що зробиш щось якісно і досягнеш поставленої мети. Хоч цитоване прислів'я, що вдало вплетене у текстуру художнього твору, і не випрозорює своєї генетичної основи, все ж вельми цінне для зрозуміння контексту вживання, окреслення конкретної життєвої ситуації, в якій актуалізується центральне смислове ядро приповідки.

Звісно, уведення прислів'їв та приказок у белетристичні твори не було винаходом Матвія Номиса. І до нього, і після українські письменники з різною метою (стилізація, увиразнення мовлення персонажа, підкріплення певного судження, тощо) активно залучали зразки народної мудрості у свої художні тексти. І Г. Квітка-Основ'яненко, і Т. Шевченко, і Марко Вовчок, і Степан Руданський, і І. Франко, і Леся Українка, і М. Коцюбинський неодноразово ходили напитися із народного джерела, себто використовували паремії як промовисті свідчення мудрості предків. Прислів'я та приказки у свої літературні тексти активно вводила Марко Вовчок. У повісті «Інститутка», приміром, натрапляємо на такі паремії: «Де хатка, там і паніматка», «Де хліб-сіль-каша, там домівка наша»⁷⁰. Дещо далі у засвоєнні приповідкового матеріалу пішов Степан Руданський. Автор знаменитих співомовок не просто інкрустував свою поезію певними прислівними творами, а нерідко чи то у прозовій, чи то у віршованій формі розгортав мотив, закладений у ньому. Народна афористика приваблювала й Лесю Українку. У її творчості знаходимо чимало зразків малої фольклорної прози. Наприклад, у своїй фантастичній драмі «Осіння казка» письменниця використала приповідку «...обіцяє груші на вербі»⁷¹, яка відома у багатьох варіантах. Цей зразок у збірнику Матвія Номиса записано у такій редакції: «На вербі груші, а на осиці кислиці не ростуть»⁷². На жаль, до пропонованого варіанту популярного прислівного твору дослідник-фольклорист не подав пояснення чи бодай принагідного коментаря. Зрозуміло, що це прислів'я слід розуміти як повну абсурдність чогось, фантастичність ситуації,

---

⁷⁰ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 487–488.

⁷¹ Українка Леся. Повне академічне зібрання творів у чотирнадцяти томах. Драматичні твори (1896–1906). Луцьк, 2021. Т. І. С. 191.

⁷² Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 256.

адже на вербі не можуть рости груші. Цікаво, що цю приповідку побудовано на протиставленні двох міфологічних символів – безплідності і плодючості⁷³.

Основу збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» складають записи паремій, що побутували в живому народному мовленні. Однак, окрім цього, багато прислів'їв, приказок, порівнянь, ідіом Матвій Номис почерпнув із творів українських письменників. Зокрема залучено зразки із творчості Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Євгена Гребінки, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Марка Вовчка. Низку висловів взято з творів Тараса Шевченка, які українці вже тоді використовували як крилаті.

При упорядкуванні збірника Матвій Номис дотримувався концепції широкого трактування жанру. Він не обмежував простір його компетенції лише власне прислів'ями та приказками, а активно залучав і інші жанрові різновиди. Серед матеріалів дослідника знаходимо народні молитовки, замовляння, примовки, забобони та інші малі словесні формули. Пояснюючи свій принцип розуміння меж жанру, Матвій Номис висловлювався так: «я містив у книжку усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацурування, замовляння и д.: все комусь знадобицца!»⁷⁴. Можливо, саме такий підхід Матвія Номиса і дав підстави Іванові Франкові згодом пристати на таку концепцію розуміння жанру. Відтак, упорядник «Галицько-руських народних приповідок» зазначив: «...З цієї точки зору до жанру прислів'їв увійдуть не тільки моральні, філософські судження, життєві правила, але також певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань, прокляття, жарти, ущипливості, висміювання, порівняння і фігуральні звороти, [...] вивітрені форми ворожби-«примовлянь», які, втративши вже, бодай частково, свій зовнішній вузько-обрядовий характер, вживаються іноді і в розмовній мові – в жартівливому чи іронічному значенні, або ж деградували до дитячих забав. Сюди ввійдуть також найрізноманітніші пародії (молитв, обрядів, заклять і навіть серйозних прислів'їв) [...]; декотрі «застарілі» загадки, значення яких стало з часом настільки прозорим, що народ перестав вважати їх загадками і вживає як прислів'я.

⁷³ Мокієнко В. М. Груші на вербі. *Українська мова та література в школі*. Київ, 1984. Вип. 5. С. 57.

⁷⁴ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 29.

Таким чином, надзвичайно розширюється коло прислів'їв, до нього ввійде все те, що не попадає в розряд пісень – з однієї сторони; оповідань, легенд і анекдотів – з другої сторони; загадок – з третьої; а обрядів, звичаїв і пересудів – з четвертої сторони»⁷⁵.

Праця Матвія Номиса хоч і була для багатьох дослідників взірцем у способі представлення приповідкового матеріалу, все ж мала чимало недоліків. Приміром, збірник був закреслений як видання загальнонаціонального типу, в якому було б подано прислів'я та приказки з усіх етнографічних земель України. Однак одразу стає помітно, що записи подано нерівномірно: переважають фіксації з окремих регіонів (Наддніпрянина), інші ж терени представлено дуже скупо, буквально декількома зразками, до того ж узятими із уже друківаних джерел. Властиво, проблема непропорційної дослідженості регіонального паремійного фонду зумовила переорієнтацію магістральних напрямів розгортання пареміографічних студій. Дальші пошуки у цій царині були зосереджені на записуванні словесних формул в окремих місцевостях. Одним із результатів такої роботи досліджень стало видання Владислава Віслоцького «Прислів'я та приказки Галицької та Угорської Русі», яке охопило паремійний репертуар Галичини, Буковини і Закарпаття. «До збірника дослідник залучив матеріали з добірок Григорія Ількевича, Йосипа Левицького, Якова Головацького та видання Франца Міклошича, чималий пласт оригінальних приповідок із записів о. Михайла Гнідковського»⁷⁶. Збірник Владислава Віслоцького налічував 4 418 зразків, упорядкованих за абеткою. Доброю ідеєю упорядника було подати наявні варіанти до кожного із зразків, що могло надалі спростити процес у пошуку тієї чи іншої приповідки. На жаль, Владислав Віслоцький, як і чимало його попередників, не зосереджував своєї уваги на тому, щоби встановити джерело тієї чи іншої паремійної одиниці. Це підтверджують слова Івана Франка, який при аналітичній оцінці видання зазначив: «Збірка подає тільки тексти прислів'їв в алфавітному порядку без будь-яких предметних і лексичних пояснень, без зазначення місця, де записане дане прислів'я... Значною вадою цієї збірки є дуже

⁷⁵ З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недруківана передмова до збірки прислів'їв / підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея. *Народна творчість та етнографія*. 1963. Вип. 2. С. 95.

⁷⁶ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 26–27.

неточна транскрипція, вживання невдалого псевдоетимологічного правопису»⁷⁷. Звісно, відсутність таких даних значно знижує наукову вартість праці, та ускладнює вивчення генези прислів'їв із пропонованої колекції.

У збірці «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвій Номис намагався вказувати на місце фіксації (а відтак і побутування) кожного прислів'я, приказки чи загадки, наводив варіанти з різних регіонів. Такі дані мали високу цінність, «де або ким записані, або з якої книжки узяті», адже дають змогу простежити особливості функціонування та ареал поширення тієї чи іншої паремійної одиниці. Фольклористи загалом давали позитивну оцінку книзі Матвія Номиса. Михайло Грушевський, наприклад, висловився так: «Це було перше науково зроблене видання в українській етнографії, і воно перевищило всі інші слов'янські видання приказок. Воно й досі зісталося головним виданням українських приказок, хоч далеко не обняло всього приготованого матеріалу (маса приказок не могла увійти в цей корпус з цензурних причин)»⁷⁸. Михайло Сиваченко відзначив, що збірник Матвія Номиса допомагає розкрити історію походження приповідок, «а вміщувані зразки вперше в українській пареміографії представлені не одним прислів'ям чи приказкою, а цілими гніздами їх варіантів»⁷⁹.

Окремим і особливо цінним аспектом збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше» є коментарі упорядника до певних зразків, у яких окреслено можливі шляхи їх виникнення. Зокрема, Матвій Номис навів різножанрові твори, що на їх основі найімовірніше постала та чи інша приповідка. Таких вказівок, на жаль, у книзі не дуже багато, але й та незначна їх кількість засвідчує початок інтенсифікації роботи у перспективному напрямку вивчення джерельної бази паремій. Дослідник конкретними прикладами доводив, що прислів'я можуть виокремитися із гайдамацьких пісень («раз мати вродила, раз и умирати»⁸⁰ або «ідної смерти не

---

⁷⁷ Юзвенко В. Іван Франко в польських фольклорно-етнографічних виданнях. *Народна творчість та етнографія*. 1968. № 3. С. 41.

⁷⁸ Грушевський М. Матвій Симонів (Номис). Некрольогічна замітка [підп. М. Грушевський]. *Записки НТШ*. 1901. Т. 40. С. 8.

⁷⁹ Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. Київ : Наукова думка, 1974. С. 9.

⁸⁰ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 214.

минеш, другої не буде»)⁸¹, або ж із поширених вірувань («Хто в п'ятницю засміється, той в неділю буде плакати», «Як неділя, то й сорочка біла»⁸², «Сухий марець, мокрий май – буде жито коби гай»)⁸³. Низка творів, як доводить Матвій Номис, зберігає тісний зв'язок із церковними християнськими святами («По Петру, та й по теплу»⁸⁴). Не залишилася поза увагою фольклориста тісна міжжанрова взаємодія між анекдотом та паремією. Він вважав, що анекдот, зважаючи на своєрідність його архітекtonіки (виокремлення лаконічного фінального виразу), найчастіше редукується до приповідкової фрази. Так, за спостереженнями Матвія Номиса, прислів'я «Біг каже: «Иди, де просять», а дощ: «Піду, де косять»⁸⁵ виникло якраз із народного анекдоту.

Наче підтверджуючи вихідну тезу про широке трактування жанру паремій, Матвій Номис як зразки популярних сентенцій наводив відповідні цитати із творів українських письменників. Звісно, до збірника потрапили лише ті фрагменти, які пройшли відповідний відбір, тобто фольклоризувалися, здобули статус народних і активно функціонують усному мовленні. Найчисленніше у Номиса представлено вислови із творів Тараса Шевченка. Приміром, до збірки увійшов уривок зі вступної частини Шевченкової поеми «Катерина»: «Кохайтесь, чорнобриві, та не з москалями»⁸⁶.

Загалом збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» стала етапним явищем в історії розвитку української фольклористики. Праця вирізнялася не тільки значною кількістю зібраного приповідкового матеріалу, а й виразними спробами фахово проаналізувати його. Окремим цінним здобутком дослідника стало активне розгортання питання походження прислів'їв та приказок, яке базувалося на доброму знанні національної уснословесної традиції.

---

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. С. 64.

⁸³ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 59.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. С. 66, 745.

⁸⁶ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 388, 737.

1.3.3. Пареміологічна концепція Олександра Потебні

Олександр Потебня – український мовознавець і фольклорист, про якого говорять з пошаною і пієтетом. Учений зробив вагомий внесок у розвиток досліджень, спрямованих на розкриття художньо-виражальних особливостей паремій, а також розмірковував про генезу жанру, зокрема про основні принципи дії міжжанрового переходу. У праці «Из лекцій по теорії словесности: басня, пословица, поговорка» дослідник поділився спостереженням про особливості процесу редукції великого за обсягом уснословесного твору до короткого приповідкового вислову. Центральним об'єктом дослідження Олександр Потебня обрав байку. Через посередництво цього жанру найчастіше шукають відповіді на запитання, які виникають з приводу складної проблеми. У байці, за слушним спостереженням дослідника, загальне твердження «перебирається в інакомовність»⁸⁷. Учений уважав, що байку люди розглядають як неминучу форму їхньої думки, яка повинна стати їм у пригоді за обставин, коли не до жартів⁸⁸.

Прислів'я О. Потебня аналізував через призму виокремлення спільних з байкою ознак. Фольклорист дотримувався думки, що твір стає байкою саме тоді, коли розвиває інакомовність. Такий принцип він застосовував і до прислів'я, вважав, що, незалежно від свого походження, основною ознакою приповідки є властивість набувати іншого (переносного) значення. Олександр Потебня стверджував, що «з байкою поєднано акт самосвідомости. Людина усвідомлює собі своє життя в різноманітних дрібницях цього життя, яке вона, можливо, ніколи так суцільно не перебирала в думках. На підставі цього можна вважати, що байка є один із засобів пізнавати життєві стосунки, людську натуру, одне слово, все, що дотикається моральної сторони людського життя»⁸⁹.

На підставі аналізу багатьох творів Олександр Потебня дійшов висновку, що «байка є відповіддю на дуже складні випадки, які трапляються на життєвому

---

⁸⁷ Потебня О. З лекцій теорії словесности. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 51.

⁸⁸ Там само. С. 7.

⁸⁹ Потебня О. З лекцій теорії словесности. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 31.

шляху»⁹⁰. В одній зі своїх лекцій він назвав байку, точніше те, що криється в її метафоричній частині, не чим іншим як образом. За концепцією Олександра Потебні поняття «образ» служить для того, щоб відрізнити поетичні слова від прозаїчних. Образ у байці не рівнозначний образіві в поезії. Це інше значення слова «образ» дослідник свідомо підкреслював, називаючи його «образом у широкому розумінні слова»⁹¹. Байка є засобом пізнання. Учений пояснював це за допомогою метафори, коли використовував образ сцени і «сходження думок»: «Єдиний шлях до того, щоб поняти думкою по змозі більше число явищ і їхніх відношень, полягає в тому, щоб прискорити вихід на сцену і сходження з неї окремих думок і потім посилити важливість окремих думок, що містяться на цій сцені». Тобто абстрактний висновок, як результат такого ходу думок, стає поетичним образом, багатозначним і повним змісту. Цей процес Олександр Потебня називав «згущенням мислі»⁹².

Під час дослідження байки Олександр Потебня виокремив чимало спільного у генетичних витоках цього жанру і походженні прислів'їв та приказок. «Байка, – як зауважив учений, – дає швидко відповідь на питання, що постають внаслідок певного збігу явищ, певних подій»⁹³. Схожу функцію виконують прислів'я, які також виступають у ролі словесного узагальнення типової життєвої ситуації. Заразом, Олександр Потебня наголосив на необхідності враховувати обсяг твору. Суттєва різниця полягає між великими та короткими текстами. Якщо лаконічний зразок вельми зручно використовувати як концептуальне пояснення характерної ситуації, то значного обсягу твори до цього не надаються. Властиво, на думку Олександра Потебні, саме у мобільності полягає велика перевага паремій, у їх здатності миттєво реагувати на виклики. Ані повість, ані роман не вписуються у парадигму жанрів «швидкого реагування». Їх радше варто розглядати як основу, базу для викристалізовування коротких виразів, в яких закумуляовано енергію мислі.

Олександр Потебня наводив приклади, де прислів'я є невід'ємною частиною оповіді чи байки. Лисиця вскочила в пастку і говорить: «*Хоч рано, а ночувати*

---

⁹⁰ Там само. С. 37.

⁹¹ Там само. С. 37.

⁹² Там само. С.76–77.

⁹³ Там само. С. 38.

доведеться». Тон мови припадає на кінець речення, саме на цій частині оповідання зроблено акцент. Дослідник звернув увагу, що, якщо оповідання невідоме реципієнтові, варто дотримуватися послідовного порядку викладу, від початку і до кінця. Інша ситуація, якщо оповідання популярне, добре відоме всім, тоді можливий інший варіант розповіді – зворотний, або ж інверсивний. Сила мови зосереджується на цьому ж реченні, але під кінець тон буде знижено⁹⁴.

За спостереженнями Олександра Потебні, з часом байка набуває такої популярності, що відпадає потреба відтворювати її повністю, достатньо лише натяку, певної влучної фрази, взятої із твору, аби актуалізувати увесь смисловий комплекс. Виокремлена фраза стає символом, емблемою байки і поступово розширює сферу свого функціонування, зберігаючи при цьому внутрішній зв'язок із першоджерелом. Це явище можна охарактеризувати як міжжанровий перехід, внаслідок якого байка редукується до конденсованої формули прислів'я. Зважаючи на те, що процес окресленої трансформації заснований на збереженні магістральних образів, харківський учений докладніше зосередився на вивченні цього питання. Він зазначав, що в байці можуть бути використані як абстрактні образи, так і конкретні. «Конкретний образ, – відзначав Олександр Потебня, – зміщений у байці, у відношенні до конкретного випадку дійсності – абстрактний. Пояснення досягаємо тим, що з конкретного випадку висувають наперед, порівнюючи його з байкою, лише деякі його частини, саме ті, що знаходять собі відповідність у самій байці. Отже, навіть це узагальнення є ніби щось дальше, ніби наслідок порівняння поодинокого»⁹⁵.

Узагальнення цінне тоді, коли воно ґрунтується на конкретному прикладі, з якого воно походить. Тому цінність висновку полягає у змісті і в повноті конкретики, а не в нанизуванні узагальнень. Паремійні вирази, які, як правило, вкладаються в одну фразу, не потрібно пояснювати за допомогою оповідання, оскільки той чи інший вислів настільки відомий і зрозумілий багатьом, що немає необхідності його витлумачувати.

---

⁹⁴ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 68–69.

⁹⁵ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 53.

У праці Олександра Потебні насамперед можна простежити спроби окреслити конкретні та абстрактні поняття, а також з'ясувати комплекс чинників, які впливають на здатність слова набувати переносного значення. Дослідник проаналізував логічну послідовність руху словесного матеріалу за траєкторією «байка–прислів'я–приказка», характеризуючи прикметні зміни (структурні, художньо-виражальні, смислові) на кожному з етапів накресленої трансформаційної лінії.

Прислів'я, незалежно від свого походження, основною властивістю має інакомовність, тобто здатність набувати іншого значення. Олександр Потебня, простеживши спільні ознаки приповідки і байки, зацентрував увагу на інакомовності в байці зокрема. Проте явище іносказання у цих двох жанрах проявляється по-різному. «Байка є зведення морального твердження до поодинокого випадку»⁹⁶. Роль байки є синтетична, вона пропонує певні узагальнення, але не доводить їх. Інакомовність в байці править за «зосередження багатьох поодиноких випадків, до яких її застосовують. Застосування до тої самої точки встановлює рівність між окремими випадками й підносить їх до абстракції»⁹⁷. Бо саме через конкретний приклад можна абстрактно трактувати ту чи іншу ситуацію.

Лекція, в якій Олександр Потебня розмірковував про взаємозв'язок байки та прислів'я, пройнята ідеєю практичного застосування. За допомогою байки можна пізнати істину, але за умови, якщо зробити правильні висновки, виділити мораль. В цьому головно й виявляється схожість байки з прислів'ям, адже ці «коротенькі словесні твори» є сконденсованими повчальними висловами, що виокремились із тих же байок. Дослідник наголошував, що «слід прагнути не до того, щоб давати можливо більшу кількість узагальнень, а до того, щоб вони були по змозі не без змісту, а повні конкретних сприймань»⁹⁸.

Вдаючись до конкретнішого аналізу міжжанрового переходу, Олександр Потебня зробив висновок, що «з інверсії в байці породжується інша форма, в міру того, як посилюється перевага кінцевого речення, поставленого наперед, над

---

⁹⁶ Там само С. 54.

⁹⁷ Там само. С. 65.

⁹⁸ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 69.

рештою оповідання, в міру того, як це оповідання відсувається в далечінь; а це буває тоді, коли воно не потрібне, коли ми його легко можемо відновити. Така форма обертається на коротший вислів. Цей коротший вислів і є одна з форм прислів'я»⁹⁹. Певна частина байки стає прислів'ям через те, що остання частина тримається в думці і з'являється за потреби пояснити ситуацію. Другий сценарій перетворення байки на прислів'я, за концепцією Олександра Потебні, полягає в тому, «що не окреме речення (ключова фраза з твору. – *Я. Ш.*), а весь зміст байки стає прислів'ям»¹⁰⁰.

При редукції байки в прислів'я варто врахувати, що скорочується не сам образ байки, а висновок, узагальнення, життєве правило, яке здобувається за допомогою цього образу. Якщо в узагальненні немає образу, утвориться інший вид прислів'я, а саме «безобразне речення морального змісту»¹⁰¹.

Як вважав учений, прислів'я виникли з великих поетичних творів. Байка – лише як один із жанрів, що піддається редукції, насправді прислів'я може утворитися з будь-якого іншого твору, чи то з комедії, чи повісті або ж роману. І як результат, виникає прислівна одиниця, яка є результатом стягнення «до одного періоду, іноді до одного вислову»¹⁰².

Усяка фраза, що має зміст, – це певний образ нашої «мислі», але не всяка фраза є прислів'ям, поетичним твором. Якими ж є механізми перетворення короткого вислову-спостереження у власне прислів'я? Наприклад, вислів «без підпалювання дрова не горять» не можна вважати прислів'ям, оскільки тут задіяно пряме, буквально значення. Однак цей же вислів може стати приповідковою одиницею, коли сказане зрозуміти ширше, як те, що без причини не буває наслідків¹⁰³. Варто згадати й такі буквальні вислови як «це мені на руку», «це мені не по нутру», «у глухий кут», які згодом зредукувалися у ще коротші паремійні одиниці – «на руку», «по нутру», що є не чим іншим як приказками. Це свідчить про образність висловів, а, як вважав Олександр Потебня, «коли прийняти образність як

---

⁹⁹ Там само. С. 71.

¹⁰⁰ Там само. С. 72.

¹⁰¹ Там само. С. 74.

¹⁰² Там само. С. 78.

¹⁰³ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 79.

неодмінну умову поетичности, то ми приходимо до того, що окреме слово є поетичний твір»¹⁰⁴.

На думку Олександра Потебні, байка та прислів'я є «відповіддю на питання, що його викликає життєвий випадок, який може бути розкладений на одну чи кілька дійових осіб із їхніми властивостями, на одну чи кілька дій з їхніми ознаками. Такий випадок може бути заплутаний, неясний для тих, хто особисто про цей випадок знає»¹⁰⁵.

У праці «Із записок з теорії словесності» Олександр Потебня додатково розмірковував над значенням та суттю кожного слова. Він писав, що в значенні завжди закладено більше, ніж у самому оформленні слова. Таку його резонну думку, мабуть, варто спроектувати і на прислів'я та приказки, які попри лаконічність виразу теж розвивають досить ширший смисловий діапазон.

Серйозні теоретичні напрацювання Олександра Потебні не виникли на порожньому місці. Дослідник повною мірою врахував досвід наукової рецепції жанру паремій, які випрацювала українська фольклористика. Серед попередників, які сприяли формуванню поглядів О. Потебні на генезу прислів'їв і приказок, вочевидь, особливе місце займав Матвій Номис.

Із пареміологічними спостереженнями Олександра Потебні значною мірою солідаризувався Філарет Колесса. У книзі «Українська усна словесність», він виокремив рубрику «Приповідки, пословиці», де мовлячи про проблему поповнення паремійного фонду, слушно зазначав: «Приповідка – це наче повчальний висновок із якогось оповідання, казки, байки, або вислід власного досвіду чи спостереження, що дає якесь життєве правило...»¹⁰⁶. І далі, повторюючи висновки харківського колеги щодо «краси і сили» прислів'їв і приказок, додав: «Естетична виразність багатьох паремій викликана тим, що в них народ послуговується часто образним висловом, формою метафори, алегорією і т. п.»¹⁰⁷.

Здобутки Олександра Потебні на ниві пареміології високо оцінював Михайло Пазяк. Зокрема йому заімпонували коментарі вченого щодо смислових нюансів

---

¹⁰⁴ Там само. С. 83.

¹⁰⁵ Там само. С. 81.

¹⁰⁶ Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон, 1983. С. 145.

¹⁰⁷ Там само.

окремих прислів'їв, які той виводив із фольклорної символіки. Приміром, Олександр Потебня зазначав, що відповідно до народної символіки «пити воду – означає бажати, прагнути любові, кохатись». Тому-то, так часто у пареміях образ води поєднано із образом дівчини: «Дівчина – хоч з лица води напийся», «Глянеш на неї – води нап'єшся»¹⁰⁸.

1.3.4. Збірка Павла Чубинського «Прислів'я та приказки»

У другій половині XIX – на початку XX століть до роботи над збиранням та осмисленням малих жанрів фольклорної прози, прислів'їв зокрема, долучилися авторитетні дослідники національної усної словесності. Значну роль у розширенні горизонтів пареміографічних і пареміологічних студій відіграли Павло Чубинський, Микола Сумцов, Михайло Драгоманов, Володимир Гнатюк, Володимир Милорадович та інші.

Велику практичну роботу у зазначеному напрямку провів Павло Чубинський. Саме йому належить заслуга упорядкування та видання великої бази пам'яток фольклору та підготовка докладних описів етнографічних явищ. Результатом тривалої цілеспрямованої праці ученого стала публікація фундаментального корпусу «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». Праця вийшла друком у семи томах упродовж 1872–1879 років у Петербурзі. До першого тому «Вірування і забобони. Загадки і прислів'я. Чаклунство» ввійшли етнографічні матеріали, пов'язані з космологічними й демонологічними віруваннями та уявленнями, з природою, людиною та її побутом, а також – замовляння і народні знання з медицини, приказки й загадки¹⁰⁹. Цей семитомник став своєрідним підсумком здобутків нашої фольклористики і, за оцінками пізніших дослідників, «документально увиразнював Україну в межах її етнографічних земель».

Фольклорно-етнографічні студії Павла Чубинського, окрім глибокого проникнення у сутність аналізованого явища, вирізняються широким залученням порівняльного матеріалу. Такий комплексний підхід ученого став основною

¹⁰⁸ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 177.

¹⁰⁹ Скрипник Г. Науковий доробок Павла Чубинського в контексті сучасної української етнології. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 8.

підставою для твердження про те, що «Труди...» заслуговують на статус енциклопедичного посібника із вивчення народної духовної культури українців. Павло Чубинський розширив межі досліджень, удосконалив справу збирання й опрацювання фольклору, зумів органічно поєднати історичні, статистичні, правові, економічні дані з фольклорним та етнографічним матеріалами¹¹⁰. Корпус Павла Чубинського виник як результат великої експедиції в Південно-Західний край 1869 року. Наукова мандрівка Україною була зорієнтована на всеохопне вивчення духовної спадщини українців. Організатори експедиції мали на меті дослідити історичне буття українців на своїй землі та обґрунтувати самотність етносу крізь призму багатого фольклорно-етнографічного матеріалу. Цей амбітний задум Павлові Чубинському допомагали реалізувати численні однодумці. Серед них особливою активністю вирізнялися Андрій Димінський та Григорій Симиренко. Вони, головню, зосередилися на постачанні прислівного матеріалу, який став основою для komponування окремого паремійного компендіуму. Властиво, збірка «Прислів'я і загадки» стала інтегральним елементом семитомного зібрання Павла Чубинського. Упорядник використав оригінальну систему класифікації прислів'їв. Сам він пояснював вихідні принципи систематизації так: зразки розташовано «за предметами, або поняттями, що їх характеризують [...], а у випадку складності підведення під те чи інше поняття, за предметом, що згадується у прислів'ї»¹¹¹.

Збірник «Пословицы и загадки» вдало доповнює комплекс фольклорно-етнографічних матеріалів, що увійшли до семитомного корпусу «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», у якому, за словами Івана Франка, відображена «жива картина життя і побуту українського люду з його звичаями, характером, світоглядом, його радістю і безмірною тугою»¹¹².

Пропонований звід прислів'їв та приказок Павло Чубинський розпочав передмовою. У вступному слові вчений високо оцінив книгу Матвія Номиса

¹¹⁰ Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 кн. / упор. С. К. Гаркавий, Ю. О. Іванченко. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 1. С. 7.

¹¹¹ Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1877. XXX, С. 228.

¹¹² Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 29.

«Українські приказки, прислів'я і таке інше», яка для будь-якого дослідника на цій ниві служить за взірець «по полнотѣ и обработкѣ»¹¹³. Зважаючи на цей факт, Павло Чубинський зазначив, що його колекція не претендує на першість щодо повноти представлення паремійного матеріалу. Однак, попри висловлену заувагу, редактор «Трудов...» закликав не зупинятися на досягнутому і надалі збирати та видавати прислів'я й приказки. Дослідник пояснював це передусім тим, що неможливо вмістити усе багатство паремійного репертуару в один збірник¹¹⁴. Павла Чубинського підтримував Іван Франко, з цього приводу вчений висловлювався так: «Кожда нова збілочка, хочби яка мала і хочби як принагідно зроблена, дає обік річий відомих бодай кілька інтересних варіантів і бодай кілька нових, невідомих доси приповідок»¹¹⁵.

Паремії викликали значене зацікавлення у Павла Чубинського не лише як довершені словесні формули, що є оздобою нашого мовлення, а як невичерпне джерело знань про творців і носіїв цієї мудрості, бо ж приповідки «уясняють мѣровозрѣніе народа»¹¹⁶.

Якщо основу збірника Матвія Номиса представляють прислів'я та приказки, зібрані в центральних і північних районах України, то до колекції Павла Чубинського найповніше залучено матеріали з Київщини, Поділля та Полісся. Варто зазначити, що у «Прислів'ях і загадках» помітна особлива ретельність у збереженні мовних особливостей кожного твору. Відтак у збірнику передано основні діалектні особливості зазначених регіонів. Достовірний запис паремій став запорукою активного використання опублікованих зразків у студіях діалектологів та істориків мови.

---

¹¹³ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.], 1877. XXX.

¹¹⁴ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 28.

¹¹⁵ Франко І. Передмова до першого тому. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901–1905. Т. XVI. С. XI.

¹¹⁶ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.], 1877. XXX.

Павло Чубинський вивчав природу паремій, міркував над особливостями цього жанру. На жаль, до актуальних завдань пареміологічної стратегії дослідника не входило з'ясування генези приповідок. Учений зосередився на встановленні меж компетенції паремій, проведенні демаркаційних ліній між їх різновидами, вивченні художньо-виражальних засобів тощо. Загалом Павло Чубинський намагався «окреслити нові вектори розвитку української пареміографії»¹¹⁷.

Своє зацікавлення творами малої фольклорної прози Павло Чубинський не обмежив лише публікацією цінної кількатисячної добірки оригінальних прислів'їв та приказок. Учений, виходячи із загальноприйнятої тези про те, що в жанрі закумуляовано багатовіковий народний досвід, запропонував низку глибоких фольклористичних студій, де зосередився на свідченні великої практичної вартості паремій. З-під його пера вийшли такі цікаві дослідження як «Значення пісень, казок і прислів'їв для криміналіста», «Поняття и представления южнорусского народа о светилах, выраженные в пословицах и поговорках». Досліджуючи постать Павла Чубинського, Дмитро Чередниченко у своїй розвідці використав декілька зауваг, які висловлював фольклорист. У праці про «світила» Павло Чубинський зазначав: «народ суб'єктивний у своєму світогляді, він у постійному зв'язку з природою, постійно бачить в явищах природи явища, тотожні своєму побутові, явищам життя», «та якщо народ задля характеристики побутового явища вдається до порівняння з явищами зовнішнього світу, то ясно, що він вважає останні для себе цілком усвідомленими і знання це вважає аксіоматичним, якщо вживає потім як істину для переконання через порівняння в іншій побутовій істині. Тому референт і брав усі прислів'я, в яких згадується відомий предмет, щоб зібрати всі поняття народу про якості, властивості й прояви предмета»¹¹⁸. Ці праці Павла Чубинського, де, окрім фольклористичного, розвинуто інші акценти, на думку Святослава Пилипчука, є ще одним доказом того, що у другій половині XIX століття «прислів'я та приказки входили у сферу зацікавлень не тільки фольклористів, а й водночас ставали

---

¹¹⁷ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 29.

¹¹⁸ Чередниченко Д. Павло Чубинський. Київ : Альтернативи, 2005. С. 266.

предметом досліджень мовознавців, істориків, культурологів, фахівців з інших галузей»¹¹⁹.

1.3.5. Корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки»

Хоч на початок ХХ століття українська фольклористика могла уже похвалитися якісними напрацюваннями у напрямку вивчення прислів'їв та приказок, все ж чимало аспектів цієї складної галузі науки про народну словесність потребували апробації, перегляду, оновлення чи удосконалення. Назріла нагальна потреба підготовки комплексної студії, в якій було б якнайповніше представлено (з дотриманням найновіших практичних параметрів упорядкування) національну паремійну традицію та узагальнено, а відтак і продовжено усі теоретичні розробки, з допомогою яких можна вийти на розуміння «секретів паремійної творчості». Таку надскладну місію взяв на себе найдосвідченіший дослідник української усної словесності Іван Франко. Саме він з 1901 до 1910 року у шести книгах «Етнографічного збірника» він опублікував тридцятитисячну колекцію «галицько-руських» народних приповідок, де застосував методику багатоаспектного аналізу кожного зразка, засновану на здобутках національної та європейської науки про фольклор.

Два дослідники в українській пареміографії, що репрезентують різні стилі – романтичний та позитивістичний – є Матвій Номис та Іван Франко. Одним із орієнтирів для Івана Франка стала збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Учений вирішив продовжити і розвинути працю, яку розпочав колега із Наддніпрянщини. Хоч загалом Іван Франко не надто високо оцінював роботу Матвія Номиса. «Відомо, як гостро у передмові до свого видання «Галицько-руських народних приповідок» І. Франко скритикував принцип композиції Номисової збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). Він іронізував, що на конкурсі на непрактичне впорядкування приказок Номис посів би перше місце»¹²⁰. Можна вважати, що за прикладом Симонова Іван Франко

---

¹¹⁹ Филипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 29.

¹²⁰ Гарасим Я. Нариси до історії української фольклористики. Київ. Знання. 2009. С.131

скомпонував тритомний корпус «Галицько-руські народні приповідки», до якого увійшло чимало коротких розмовних формул, у яких народ виявив глибину думки, досвід, майстерне володіння мистецтвом слова. Висловлюючи свою позицію щодо принципів добору матеріалу, по суті висловлюючи концепцію широкого розуміння жанру, Іван Франко зазначив: «Я не розрізняю дійсних приповідок, так сказати моральних сентенцій, від приповідкових або образових речень, проклять, мудровань або передразнень і інших більш або менш усталених народньою традицією форм народнього вислову. Все те в моїх очах має однакову вартість, як причиною до культури людського духа»¹²¹. Такий підхід засвідчує однакові вихідні позиції Івана Франка та Матвія Номиса, адже упорядник «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого» у вступному слові до книги теж задекларував широке розуміння жанрових контурів: «я містив у книжку усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацурування, замовляння и д.): все комусь знадобиться! 2) шикувал збірнину у такі лави, щоб не психологія була основою, або що інше пісьмацьке, а як, на мою думку, огулові користніші – чи то з погляду одшукування в книзці, чого треба, чи полегкісті в читеннєві, запам'ятуваннєві»¹²².

Окрім спільної візії на підбір матеріалу, є й відмінності між засадами його комплектування, які виокремив Ярослав Гарасим: «1. Номисова збірка призначена для того, щоби дати згальну характеристику духовності українського народу, а Франкова цього завдання не ставить, – вона має довідковий характер. 2. Негативними рисами Номисового підходу до паремій Ю. Шевельов вважає те, що поняття прислів'я (приказки) мислиться занадто широко: включено до збірки й сторонній матеріал – оте «і таке інше». Натомість у І. Франка бачимо ретельніший добір матеріалу, суворішу його локалізацію, яскраво виявлену об'єктивність»¹²³.

Як уже було зазначено, Іван Франко брав до уваги не тільки праці українських дослідників, а й взурувався на напрацювання європейських колег. Зокрема варто згадати врахування досвіду Германа Естерлея. Німецький учений зробив значний

---

¹²¹ Франко І. Передмова до третього тому (видання «Галицько-руські народні приповідки»). *Етнографічний збірник*. 1910. Т. XXVII. С. 342–343.

¹²² Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 29–30.

¹²³ Гарасим Я. Нарис до української фольклористики. Київ. Знання. 2009. – С.132

крок уперед при визначенні джерел походження прислів'їв та приказок. Зокрема він вказав на ті літературні пам'ятки, які настільки глибоко увійшли у народне життя, що стали основою для творення мудрих висловів. Серед численних книг Герман Естерлей виокремив присутній вплив збірника «Gesta romanorum» («Діяння римські») на народну культуру. Естерлей, досліджуючи твори зі збірника «Gesta Romanorum», зазначив, що ці популярні тексти дали життя цілій низці прислів'їв та приказок. Він доводив, що процес творення прислів'їв – це редукція об'ємних моралізованих притч, байок, оповідань. «Gesta Romanorum» – збірка екземплумів, складена латинською мовою, вважається однією з найважливіших і найскладніших етапів в історії світової літератури. Герман Естерлей підготував наукове видання цієї пам'ятки. У деяких текстах, наприклад, таких як «De sectanda fidelitate»¹²⁴ («Про нечесну вірність»), дослідник подав *moralisatio*, тобто пояснення і значення змісту «прикладу». Такі оповідання внаслідок активного побутування набували алегоричного морально-богословського тлумачення. Через розгортання переносних значень окремі фрагменти притч і оповідань з часом закріплюються в окремі влучні та змістово насичені афористичні вислови. Очевидно, такий підхід німецького колеги до опрацювання різножанрових текстів і підштовхнув Івана Франка до значно глибшого аналізу паремій крізь призму їх генетичної основи.

Цінність студії берлінського вченого в контексті вивчення питання генези жанру Іван Франко відзначив у листі до Михайла Драгоманова. Викладаючи основні положення своєї пареміологічної концепції, Іван Франко зазначив, що він «звернув увагу на теорію, висказану різними людьми, а мотивовану Естерлеєм, що велика часть приповідок – се обшліфовані і скристалізовані оповідання, анекдоти, фацеції або їх поенти, – і для того, де тільки можу, даю при приповідках ті пояснення і оповідання, які сам народ до них прикладає. Таких пояснень маю доси з півтора»¹²⁵.

Заглибившись у розв'язання питання генези приповідок, Іван Франко дійшов висновку, що виникнення паремійних одиниць відбувається за трьома

---

¹²⁴ Oyesterley H. Gesta Romanorum. Berlin, 1872. S. 278–279.

¹²⁵ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 401.

найпоширенішими схемами. Франкові здобутки у цій царині найповніше окреслив Святослав Пилипчук у монографії «Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка». Дослідник відзначив, що на сторінках свого описово-аналітичного корпусу Іван Франко розглянув такі шляхи поповнення паремійного фонду: міжжанровий перехід, узагальнення, факультативність. «Міжжанровий перехід передбачає творення прислів'їв і приказок на основі іншого жанру через вибір центрального елемента його структури (потенційної паремії), або через стягнення його до окремого смислогенеруючого висновку»¹²⁶.

Іван Франко глибоко осмислював прислівний матеріал у загальнофольклорному контексті. У його тритомному корпусі «Галицько-руські народні приповідки» ретельно опрацьовано і підібрано паремійний матеріал, встановлено міжжанрові зв'язки та окреслено актуальність жанру. «Сучасні етнографи і збирачі, – зазначав фольклорист, – дивляться на прислів'я з далеко ширшої точки зору: бачать в них традиційні вислови думки й мови даного люду, а отже, все те, що в даній мові є ніби скристалізованою з якого-небудь приводу фігурою думки... З цього погляду до жанру прислів'їв увійдуть не тільки моральні, філософські судження, життєві правила, але також певні стереотипні особисті рефлексії, вислови загальнолюдських почувань, прокляття, жанри, ущипливості, висміювання, порівняння і фігуральні звороти, вивітрені форми ворожби-«примовлянь», які, втративши вже, бодай частково, свій зовнішній вузькообрядовий характер, вживаються іноді і в розмовній мові – в жартівливому чи іронічному значенні, або ж деградували до дитячих забав. «Сюди ввійдуть також найрізноманітніші пародії (молитв, обрядів, заклять і навіть серйозних прислів'їв), якими особливо багатий український народ; декотрі застарілі «загадки», значення яких стало з часом настільки прозорим, що народ перестав вважати їх загадками і вживає як прислів'я. Таким чином, надзвичайно розширюється коло прислів'їв, до нього ввійде все те, що не попадає в розряд пісень – з однієї сторони; оповідань,

---

¹²⁶ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 89.

легенд і анекдотів – з другої сторони; загадок – з третьої; а обрядів, звичаїв і пересудів – з четвертої сторони»¹²⁷. Природно, що в процесі побутування паремії можуть втрачати своє первісне значення і немовби перетворюються, за Франковим влучним спостереженням, на розмінну монету розмовної мови, по суті, стають тим, що ми називаємо прислів'ями.

Прикметно, що до збірника Іван Франко залучав не тільки зразки народного походження, а й твори, які потрапили у фольклорне середовище з літератури. Фольклоризовані тексти він ретельно коментував, вказуючи на джерело, з якого було взято зразок.

Про процес підготовки видання, нюанси його створення докладніше дізнаємося із листування Івана Франка і Михайла Драгоманова. У листах до старшого колеги Іван Франко радився з авторитетним науковцем щодо випрацювання оптимальної схеми дослідження українських прислів'їв і приказок. Дослідник покладався на досвід свого земляка і сподівався отримати цінні та корисні поради для вдосконалення своїх пареміологічних пошуків: «Я відложив би в такому разі на бік усяку іншу роботу (покінчивши ти, що позачинане), зладив би і переслав Вам детальний плян цілої своєї частини, а відтак випрацьовував би єго, порозуміваючись з Вами»¹²⁸. Зрештою, й сам Михайло Драгоманов високо цінував науковий потенціал Івана Франка. Попри надто скромну оцінку своїх знань у галузі фольклористики, Михайло Драгоманов все ж висловив низку слухних порад, які допомогли Іванові Франкові покращити приповідковий корпус.

У Франковому листі від 5 квітня 1892 року до Драгоманова висловлено ті цілі, які учений ставив перед собою. Перша з них – «вичерпати і добре впорядкувати весь досі звисний в друку і мною згромаджений галицько-руський матеріал приповідковий, взятий з уст народа», а друге – «видати єго (матеріал), по змозі, критично, з показом

---

¹²⁷ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 8.

¹²⁸ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 396.

жерел, з захованем діалектових особностей і з долученем таких об'яснень, на які спроможуся»¹²⁹.

Варто згадати, що задовго до цього фольклористичного діалогу з Іваном Франком (властиво, 1873 року) Михайло Драгоманов виступив на засіданні членів київського Відділу Географічного Товариства, де висловив думку про необхідність окреслювати ареали побутування прислів'їв та приказок. Він вважав, що з'ясувати це питання можна, якщо застосовувати порівняльний метод і вибирати від загальної кількості приповідок ті, які є «загальнолюдські, загальноарійські, загальнославянські, загальнооруські»¹³⁰, потрібно врахувати й ті прислів'я та приказки, які є запозичені, і таким чином можливо буде з'ясувати локальне походження тієї чи іншої приповідки. Михайло Драгоманов вважав, що варто також розділити українські приповідки за епохами культурної історії; географії; за місцем побутування і т.д., бо лише після врахування і дослідження цих чинників можна розглядати прислів'я та приказки як джерело вивчення світогляду українців. Паремії, на думку Михайла Драгоманова, є інтернаціональним жанром, оскільки під час порівняння прислів'їв різних народів простежується їхня спільність «для майже всіх культурних народів і нема нічого характерного для певного народу»¹³¹. Іван Франко взяв до уваги і це застереження колеги.

Михайло Драгоманов ділився з Франком цінними ідеями, які варто було б реалізувати у збірнику. Зокрема він радив: «Ще як би посчастлило Вам дати скільки небудь повні паралелі з Біблії, класиків, арабів, німців та слав'ян, то добре б було. Та ідеал порівняльної науки – показати не тільки спільне, а особне»¹³². Цінну заувагу досвідченого колеги Іван Франко не проігнорував, а спробував максимально повно інтегрувати цей, за влучним висловом Михайла Грушевського, «літературний архів» у структуру «Галицько-руських народних приповідок».

---

¹²⁹ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 402.

¹³⁰ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, зладив М. Павлик. Т. 3. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1906. Т. VII. С. 51.

¹³¹ Ляцький Є. Декілька зауважень до питання про прислів'я та приказки. Санкт-Петербург : Типографія імператорської Академії наук, 1897. С. 36.

¹³² Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 400.

«Що для Бога, то для Бога, а що жидове, то віддай»¹³³ – одна із зафіксованих і прокоментованих приповідок із Франкового корпусу, на прикладі якої можна ствердити, що дослідник врахував підказку Михайла Драгоманова. До цитованого зразка він навів паралель, яка близька до євангельського: «Віддайте ж кесареви кесареви, а Боже Богові»¹³⁴. Це означає, що Бог зі сповненням релігійних обов'язків потерпить людині, але жид не потерпить з боргом. Схожим коментарем, що засвітлює історію «народження» твору, Іван Франко супроводив приповідку «Умер багатий: ходім ховати! Умер убогий: шкода дороги!»¹³⁵. Цей зразок треба розшифрувати так: багатому й по смерті віддають більшу честь, ніж бідному. Отож до прислів'я Іван Франко наводив паралель із середньовічного латинського вірша:

Si moritur dives, concurrunt undique cives;

*Si moritur pauper, veniet vix unus et alter*¹³⁶,

який, вочевидь, послужив першоджерелом для наведеної народної сентенції.

Франкова збірка приповідок вигідно вирізнялася від попередніх колекцій Григорія Ількевича, Володимира Віслоцького, Степана Петрушевича, Якова Головацького та ін. Вже у другій половині 80-х рр. для реалізації задуму, властиво, публікації корпусу Іван Франко поглибив співпрацю з польськими фольклорно-етнографічними виданнями, і зокрема налагодив контакти з професором Краківського університету, редактором відомого видання Антропологічної комісії Академії наук у Кракові «Zbiór wiadomości do antropologii kraowej» Ізидором Коперніцьким. Їхнє листування розпочалося 1883 року, за результатами якого вдалося надрукувати опис весільного обряду з Лолина, що його записала Ольга Рошкевич. Франко й Коперніцький шукали способи, за допомогою яких можна було б підвищити науковий рівень публікацій, ґрунтовно прокоментувати зафіксовані тексти. У виданні Краківської Академії наук Іван Франко мав намір видати

¹³³ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 89.

¹³⁴ Святе Євангеліє від Матфея. *Біблія. Книга Священного Писання Старого та Нового Завіту*. Київ: УПЦ КП 2004. С. 1109.

¹³⁵ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 93.

¹³⁶ Українською: якщо багатий помирає, громадяни з усіх кінців збігаються; якщо бідні помруть, навряд чи один прийде.

українські народні приповідки – «Прислів'я люду руського в Галіції і Буковині». У вступному слові «Іван Франко дав фахову дефініцію жанру приповідок, зробив короткий бібліографічний огляд літератури, проаналізував роботу попередників, відзначив важливість і наукову цінність пареміологічних досліджень»¹³⁷, які будуть корисні і для лінгвістів, і для етнологів, і для істориків. Однак недоліком своєї збірки Іван Франко вважав упорядкування не за гаслами, а за першим словом¹³⁸, хоча планував спочатку «під кожним гаслом порядкувати приповідки поазбучно і нумерувати самостійно»¹³⁹. Підготовка публікації Франкового збірника прислів'їв і приказок виявилася неуспішною, тому що Коперницький відмовився її друкувати. Найімовірніше Ізидор Коперницький образився на Івана Франка за критичну рецензію на його працю «O góralach Ruskich w Galicji», у якій рецензент вказав на фактичні помилки, антинаукові твердження польського професора.

Про історію підготовки планованого збірника «Прислів'я люду руського в Галіції» докладніші відомості знаходимо у низці публікацій. Зокрема відзначимо студії Олександри Сербенської «Мовний світ Івана Франка: статті, роздуми, матеріали»¹⁴⁰ та Святослава Пилипчука «Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка»¹⁴¹.

Після невдалої спроби видати свої записи на початку 1890-х років у Івана Франка виникла ідея знову, цього разу самостійно, опублікувати збірку. Він розмірковував, як реалізувати цей задум, продумував науковий апарат. Одним із пунктів Франкового плану було кожен приповідку супроводжувати нотаткою, де, як сам зазначав, планував «подавати, також по змозі, значіне приповідки і в яких okazіях вона уживається; в) вказувати, по змозі, на жерело приповідки, коли вона оперта на яким оповіданню, анекдоті, пісні і т. і.»¹⁴². Зрештою, цю ідею він згодом

---

¹³⁷ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 44.

¹³⁸ Там само. С. 47.

¹³⁹ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 399.

¹⁴⁰ Сербенська О. *Видатний дослідник української фразеології*, [в:] *Мовний світ Івана Франка: статті, роздуми, матеріали*, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка 2006. С. 133–144.

¹⁴¹ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.

¹⁴² Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 399.

втілював у життя. «У численних публікаціях Іван Франко торкався питань генези художніх творів народу, застосовував історико-генетичний, історико-порівняльний методи дослідження»¹⁴³.

Дотримання таких принципів при компонуванні збірника сприяло з'ясуванню основних шляхів поповнення приповідкового фонду. Для Івана Франка було важливо розв'язати проблему генези, простежити процес виокремлення паремії з інших жанрів і, як результат, побачити самостійну «обшліфовану» приповідку. «Він відзначав, що найпродуктивнішим є процес утворення паремій через узагальнення, який, набуваючи максимально сконденсованої, лаконічної форми, дає влучну синтетичну оцінку різних життєвих фактів і явищ. Унаслідок такого стягнення, смислової акумуляції формується й утверджується превалююча потужна верства звичайних життєвих «обсервацій», «спостережень», «уваг», «рефлексій», «правил *savoir vivre*'а», що становить найчисельніший контингент в українському паремійному фонді»¹⁴⁴.

Початки своєї праці Іван Франко описував так: «Я вже розложив свій збірник по сюжетах і значну часть наліпив на осібних аркушах в поазбучнім порядку. Тепер по скінченю сего ліплення прийдеся редагувати цілу збірку суцільно: зводити варіанти, робити відсилачі, виказувати варіанти і *identica* в інших збірках (Номиса, у Поляків, Чехів, Німців, Москалів, – жаль, що не маю жадної московської збірки), а також збирати матеріал до пояснюючих нот. Сюди увійдуть замітки язикові, а головню казки, повірки, анекдоти, фрагменти пісень, описи обрядів, забав, одежі, страв і т. д. Я обмежусь тільки на Галичину, бо з інших частин не маю систематично зібраного матеріалу, але рад би зладити книжку цінну для галицько-руського фольклора. Матеріал майже з кожним днем росте міні під руками. Самих приповідок без варіантів надіюсь набрати 8–10 тисяч»¹⁴⁵.

На переконання Івана Франка, приповідки точно передають побутові реалії. Зокрема в них знаходимо інформацію про народний одяг: «Зійшов з гуньки на

¹⁴³ Дмитренко М. Іван Франко як фольклорист. *Слово і час*. 2006. № 1. С. 52.

¹⁴⁴ Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка 2014. С. 395.

¹⁴⁵ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006. С. 392.

лейбик»¹⁴⁶, що означає переходити з багатства на бідність. Гунька – це довгий суконний одяг, що сягає за коліна, а лейбик – короткий, сягає лише трохи нижче за пояс.

В українській культурі тема харчування відігравала важливу роль, це і проявлялося у приповідках зокрема: *«Коли голод – приправа, то смакує приправа»*. Ця приповідка означає, що голодному смачна будь-яка страва.

*«Борщ і капуста – хата не пуста»*¹⁴⁷ свідчить про те, що, коли є ці дві страви, то в хаті нема цілковитого голоду, та й борщ вважався чи не головною стравою в українських родин.

Певні міркування про особливості утворення приповідок висловив і Михайло Грушевський у праці *«Історія української літератури»*. Він позитивно оцінив тритомну збірку Івана Франка та підтримав тезу колеги про те, що значна частина прислів'їв і приказок є «стягненими формами колишніх, нераз дуже старих оповідань». У прислів'ях, за спостереженнями Михайла Грушевського, нерідко є натяк на байку, новелу, анекдот, таким чином, одна фраза чи слово утворюють стягнений поетичний образ. Зважаючи на це, автор шеститомної *«Історії української літератури»* стверджував: *«Збірки приповідок – в тім роді, як величезний і гарно впорядкований корпус галицьких приповідок Франка – являється немов регістратурою колишнього літературного архіву, де коротко записані теми різних оповідань – отаких пояснень природи, байок, новел, анекдотів і т. д.»*¹⁴⁸. Для підтвердження висловленої тези Михайло Грушевський навів декілька прикладів із Франкового тритомника: *«Бери вовка в плуг, а він сі дивит в луг»*, *«Зозуля як сі подавит ячмінним колосом, перестас кувати»*, *«Змию сі пригрів за пазухою»*, *«Лиса вбили, курам радість»*. Український учений дійшов висновку, що за цими короткими образними висловлюваннями ховаються цілі оповідання, а кожна фраза

¹⁴⁶ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 685–686.

¹⁴⁷ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 111.

¹⁴⁸ Грушевський М. *Історія української літератури* : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 166.

може трансформуватися в байку, оповідання чи то у щось зовсім інше – нове й оригінальне¹⁴⁹.

Отож завдяки Франковій праці на ниві фольклористики, зокрема у галузі пареміології, вдалося чи не вперше поставити на порядок денний важливе питання походження прислів'їв і приказок. У корпусі «Галицько-руські народні приповідки» Іван Франко і теоретично (у вступних заувагах і розгорнутих коментарях), і практично (подавав відповідний ілюстративний матеріал) осмислив питання походження жанру. Здавалося б, ця студія мала дати імпульс для подальших досліджень у цьому напрямку, однак змушені констатувати, що Франкова праця 1901–1910 років вважається найавторитетнішим словом у цій царині.

Звичайно, були спорадичні спроби пояснити та прокоментувати джерела і витоки окремих приповідкових творів, однак у порівнянні із масштабами праці Франка, вони, звичайно, програють.

Отже, і сьогодні Франкові ідеї залишаються актуальними і потребують не тільки докладного висвітлення, але й розвитку.

1.3.6. «Приповідки або українсько-народня філософія» Володимира Плав'юка

Початок ХХ століття в Україні позначений суттєвими суспільно-політичними перетвореннями. На жаль, національно-визвольні змагання було програно і українські землі опинилися під довготривалою окупацією. Ці катастрофічні наслідки значно вплинули на усі сфери життя. Зокрема відбулася чергова хвиля еміграції, коли багато національно свідомих українців змушені були покинути рідні домівки. Значну лояльність до українських емігрантів виявила Канада. У країні сформувалася велика українська діаспора, яка зберегла національну культурну ідентичність. Окрім підтримки та розвитку народної традиції, українці взяли також і за її фіксацію та вивчення. Значну роль у цій царині відіграв Володимир Плав'юк, який упродовж тривалого часу записував та досліджував прислів'я та приказки, що функціонували у мовленні українців Канади. 1946 року він

---

¹⁴⁹ Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 166.

опублікував перший том праці під назвою «Приповідки або українсько-народня філософія»¹⁵⁰. Мета цієї збірки прислів'їв і приказок, за словами самого упорядника, вшанувати перших українських переселенців у Канаді, які жили у злиднях.

Відкриває книгу Володимира Плав'юка розлогий авторський вступ, у якому він схвально відгукнувся про носіїв традиції, які використовують прислів'я та приказки у щоденній бесіді. Дослідник принагідно виклав лаконічну історію становлення національної літератури, почавши із зародження української писемности, що була тісно пов'язана із прийняттям і розвитком християнства на наших землях. Говорячи про літературу (в межах цього поняття Володимир Плав'юк розглядав і усну, і писану словесність – «словесні твори, що появилися без пера і паперу і в народі устним переказом переходили з роду в рід, з покоління в покоління, поки їх не записано. Це є устна словесність, устна література»¹⁵¹), зокрема про жанр прислів'їв і приказок, вчений наголосив, що те багатство, яким обдарований наш край, мало визначальний «вплив на життя нашого народу, на його почування, настрої, змагання, звичаї, світогляд, та взагалі на його творчість»¹⁵².

Володимир Плав'юк виходив із переконання, що паремії концентрують в собі глибину й енергію народної думки. Упорядник збірника «Українсько-народньої філософії» саме із таким налаштуванням підійшов до детальнішого аналізу цього лаконічного жанру. Він писав, що у «приповідках відбився дуже виразно характер народу, його світогляд та культурний розвій у різних добах його життя»¹⁵³. Володимир Плав'юк також наголосив на мітологічності давніх приповідок, що з приходом християнства змінилися «до великої міри». Можливо, саме у мітології варто шукати початки приповідок, які побутують і сьогодні. Звісно, дослідник не оминув увагою ті історичні чинники, які зумовили виникнення тієї чи іншої приказки. На думку ученого, це епоха татарських набігів, гетьманування Богдана Хмельницького: «*Не в пору гість, гіри татарина*», «*Висипався Хмель із міха, тай наробив ляхам лиха*», «*Погиб, як швед під Полтавою*».

¹⁵⁰ Плав'юк В. Приповідки, або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк ; перевид. з оригіналу. Алберта, 1946. Едмонтон : Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. 356 с.

¹⁵¹ Плав'юк В. Приповідки, або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк ; перевид. з оригіналу. Алберта, 1946. Едмонтон : Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. С. VI.

¹⁵² Там само. С. V.

¹⁵³ Там само. С. IX.

Приповідки засновані на відображенні різних аспектів родинного і суспільного життя. Можна простежити, що ці лаконічні твори використовують принцип контрасту. Часто вони побудовані на протиставленні правди і кривди, багатства й бідності, мудрості та дурості.

Володимир Плав'юк окремо не досліджував генези жанру приповідок, однак висловив декілька слушних зауваг щодо цього важливого питання. У передмові до видання він схиляється до думки, що «не раз приповідка являється, як скорочена казка, а часами казка є лише розширена приповідка»¹⁵⁴. Таке припущення дослідника, підтверджує спостереження попередників, які також розглядали казку як джерело поповнення паремійного фонду. Також діаспорний учений не відкинув взаємозв'язку приповідок із народними анекдотами, ствердивши: «приповідки бувають часто відбиткою якоїсь події, звичок та анекдоти»¹⁵⁵. Тобто пареміолог вказав на ще один жанр, який є тісно пов'язаний із приповідками.

Збірку «Приповідки, або українсько-народня філософія» Володимир Плав'юк назвав наочним свідченням «довготривалої пам'яті» українців, які зуміли зберегти свою культуру далеко за океаном упродовж тривалого часу. Крізь призму вельми репрезентативного жанру приповідок дослідник прагнув показати «дух, життєву філософію українських піонерів-переселенців, що є наслідком усієї попередньої культурної спадщини українського народу»¹⁵⁶. У першому томі вчений зібрав 6 200 паремій, до кожної з них він подав пояснювальні коментарі. Прислів'я та приказки він розмістив в алфавітному порядку за опорними словами. У ремарках до цих творів малої фольклорної прози можна натрапити на саму історію до прислів'я, з якої читач зміг би зрозуміти, яким шляхом зредукувався паремійний вислів. На основі довгих ремарок-пояснень читач ніби сам повинен з'ясувати, з якого жанру утворилася та чи інша приповідка.

У першій половині ХХ століття такі українські пареміологи як Володимир Охримович, Андрій Лобода, Григорій Олександровський, а також Володимир

---

¹⁵⁴ Плав'юк В. Приповідки, або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк ; перевид. з оригіналу. Алберта, 1946. Едмонтон : Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. С. X.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Медвідський Б. Володимир Плав'юк – відомий збирач українських паремій у Канаді. *Українські приповідки* / зібрав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон, 1996. Т. II. С. 20.

Плав'юк продовжували вивчати приповідки, беручи за основу фундаментальні праці своїх попередників. Ці науковці вважали, що дослідження національного паремійного фонду – це один із засобів пізнання базових життєвих орієнтирів етносу¹⁵⁷. Вони дотримувалися думки, що «український народ із його своєрідними економічними, соціальними та політичними процесами [...] утворив власну культуру, оригінальну вдачу та побут, ба навіть власний світогляд. Ці риси нашої національної спадщини за всіма її позитивними чи негативними сторонами, від найдавніших часів і до сьогодні заховалися в тих прислів'ях, приказках та приповідках, що їх пильнувала народна традиція»¹⁵⁸.

Українські приповідки зі збірників Матвія Номиса, Івана Франка, Володимира Плав'юка поволі виходять з активного вжитку, однак є цінні тим, що «відбивають певний тип світобачення, подекуди дуже відмінний від сучасного»¹⁵⁹.

1.3.7. Внесок Михайла Пазяка у дослідження паремій

Михайло Пазяк – дослідник-пареміолог, який теж зробив значний внесок у розвиток науки про прислів'я та приказки. Учений докладно проаналізував праці попередників, запропонував об'єктивну оцінку їхніх напрацювань, вписавши у сучасний йому фольклористичний контекст. Водночас, він окреслив низку перспективних напрямків досліджень жанру, запропонував оригінальні підходи до аналітичного опрацювання приповідкових формул.

Основну увагу Михайло Пазяк зосередив на вивченні образності й асоціативності паремій. Ці прикметні риси жанру, на його переконання, «створять цілісний художній організм паремійної одиниці, виражають її прихований потенціальний заряд»¹⁶⁰. Заразом, фольклорист намагався окреслити нові горизонти досліджень поезики прислів'їв. Для нього було важливо вивчати естетичний заряд паремії не за стандартною методикою, а привносити в ці студії цікаві новаторські

¹⁵⁷ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 111.

¹⁵⁸ Лобода А. Передмова. Номис М. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* : збірники О. В. Марковича і других. Харків : Вид. А. Лободи, 1928. С. 3.

¹⁵⁹ Тарасюк І. Бог і людина у світоглядній традиції українців (на матеріалі народних паремій) : дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2021. С. 123.

¹⁶⁰ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 117.

ідеї. «Їх (*паремій – Я. Ш.*) простота, виразність, влучність вислову, – переконував Михайло Пазяк, – прикрашають нашу мову, роблять її точною в процесі інформації»¹⁶¹. Святослав Пилипчук слушно зауважив у цьому контексті слово «простота». Науковець коректно підкреслив, що не варто проводити асоціації з поняттям «примітивізм», тут радше йдеться про «мудріть простоти»¹⁶².

В українському національному фонді паремій майже всі зразки прислів'їв побудовані на асоціації, у яких прочитується пряме або переносне значення. На думку Михайла Пазяка, первісні значення прислів'їв, які описують явища природи, рослинний і тваринний світ, побут, згодом було перенесено на людину, її характер, поведінку. Пізніше частина приповідок, що «пояснювала конкретний зміст, відпадала, а усічений вислів набував метафоричного значення»¹⁶³. Наприклад, «*Куди голка, туди й нитка*» переноситься на людські стосунки, і проявляється у іншій суголосній приповідці – «*Куди чоловік, туди й жінка*».

У процесі побутування над прислів'ями постійно тяжіє «закон мовної економії». Результатом дії «закону» стає усічення однієї частини паремії, або ж її суттєве стиснення. Про цю форму стягнення паремії свого часу колоритно висловився М. Янковський. «Через маленьке просвічується велике, – наголосив учений, – через рису – весь характер. Прислів'я завжди знаходять відповідну ноту в настрої людини, її інтелекті. Це забезпечує їм життя століттями. Що в них не договорено словами, то домальовується уявою»¹⁶⁴. Михайло Пазяк у праці «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії» враховує думку М. Янковського та розвиває її: «Народне прислів'я – живий організм із структурними елементами-клітинами, які не можуть жити одна без одної. Кожен такий елемент [...] взаємодіє з іншими. У прислів'ї образи зчеплені так, що кожен з них виступає фоном для іншого, один одного підсвічує»¹⁶⁵. У деяких прислів'ях

¹⁶¹ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 201.

¹⁶² Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 117.

¹⁶³ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 179.

¹⁶⁴ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 179.

¹⁶⁵ Там само. С. 179.

можна побачити пропуски слів, що стає подібне на певну недомовленість, наприклад, «Дівочий стид до порога» (а переступила, зовсім забула), «До смерті учися» (а дурним умреш), «Не все коту масниця» (буде і великий піст)¹⁶⁶. Ці приповідкові сполуки об'єднує спільна риса – прислів'я тяжіють до стислості, лаконічності форми. Тобто паремія відкидає усе зайве, натомість залишає тільки найнеобхідніші слова. «Спостереження над тенденцією прислів'їв до усиченості, стиснутих форм настановлюють на думку про те, що стягнення асоціативного ланцюжка, пропуск окремих формотворчих ланок – це деякі із загальних закономірностей розвитку художнього образу»¹⁶⁷.

У праці «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії» Михайло Пазяк наголосив, що прислів'я були популярні не тільки в усному середовищі. Їх також широко використовували у художній літературі, оскільки яскрава виразність художніх засобів, досконалість форми сприяли введенню їх в оригінальні авторські твори. Такий процес мав і зворотню дію. Деякі особливо вдалі вислови письменників підхоплював народ і вони починали свою уснословесну біографію.

Уснословесні приповідкові вислови живлять і мистецтво, і публіцистику, а найчастіше органічно доповнюють художні твори. З одного боку, прислів'я стають джерелом збагачення літературного твору, доповнюють його своїм колоритом та динамічністю, а з іншого боку, художня література стає основою для того, щоби найбільш яскрава фраза виокремилася в коротку, лаконічну і самостійну одиницю.

Звичайно поза увагою такого вдумливого пареміолога, як Михайло Пазяк, не опинилася проблема генези прислів'їв та приказок. Оскільки багато творів цієї формації виникли на основі міжжанрового переходу, то цей вектор пошуку дослідник розглядав як найбільш перспективний. Звичайно, він розумів, що на сучасному етапі життя жанру встановити першоджерело того чи іншого прислів'я є вкрай складно. Упродовж тривалого періоду функціонування прислів'я змінювалися: у них з'являлися нові значення, ущільнювалася форма,

---

¹⁶⁶ Там само. С. 181.

¹⁶⁷ Нахлік Є., Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії. *Радянське літературознавство*. 1985. № 6. С. 70.

переосмислювався зміст. Цю думку поділяла Надія Митропольська, тому й зазначила: «Прислів'я несуть на собі сліди попередньої епохи. Але кожна нова епоха не тільки знаходить застосування добре відомим старим прислів'ям, [...]. Нова епоха наче відкриває приховані в прислів'ї можливості для характеристики її»¹⁶⁸. Заради справедливості варто згадати, що спостереження про реактуалізацію прислів'їв, їх «вміння» адаптуватися до нових часів і нових реалій, вперше розвинув Олександр Потебня. Автор розвідки «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» вважав можливим вивчення історії розвитку прислів'я на основі аналізу зміни в його семантиці. Цілком резонно міркування авторитетного попередника підтримав Михайло Пазяк. З цього приводу він зазначив: «Водночас кожна нова епоха не тільки знаходить застосування старим прислів'ям, а й розширює об'єкт їхньої дії»¹⁶⁹.

Ретельно досліджуючи прислів'я, Михайло Пазяк виявив, що в них реалізується формула «краси і сили». Тобто на тлі вишуканої, гармонійної, нерідко поетичної форми паремії розгортається глибока думка. Саме тому учений виправдано називав ці приповідкові одиниці «згустками народної філософської думки»¹⁷⁰. Справді, що менший обсяг прислів'я, то більше сконденсована думка і частіше його відтворення у типових життєвих ситуаціях.

Михайло Пазяк пов'язував виникнення прислів'їв із періодом, коли зародилося словесне мистецтво. Вважав, що для зрозуміння передумов і підставових моментів формування жанру, варто повернутися на кілька тисячоліть назад. Перші зародки словесного закріплення досвіду поколінь, на переконання дослідника, виникли у родовій общині, коли ще панував матриархат. Саме на цьому етапі свого розвитку люди активно пізнавали світ, природу. На основі цих спостережень у них формувався комплекс знань, складалися певні життєві устої, які закріплювалися у тому числі й у словесних формулах. Очевидно, у цей давній період у паремійному фонді з'явилися приповідки, які стосуються господарства, землеробства, взагалі

---

¹⁶⁸ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 183.

¹⁶⁹ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 67.

¹⁷⁰ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 183.

життєвих істин. Розгортання окреслених тематичних пластів у прислівному репертуарі передусім пов'язане із розвитком людського мислення, заснованого на праці, набуванні практичного досвіду.

Ще до прийняття християнства люди вірили в магію сили слова. Вони були твердо переконані, що з допомогою слова можна вплинути на сили природи, на інших людей. Цілком закономірно, що відгомін язичницького світогляду у вимірі магічному і релігійному найвиразніше зберігся у фольклорі, а в пареміях зокрема. Правдивість цього твердження засвідчувало чимало авторитетних науковців. Приміром, Михайло Грушевський в «Історії української літератури», стверджував: «на таких піснях, діях і оповіданнях, котрі відповідають дуже примітивним явищам у різних низькокультурних народів, ми можемо з усякою певністю бачити відбиття старих, примітивних обрядових дій і зв'язаних з ними словесних творів»¹⁷¹. В основу первісних язичницьких вірувань було закладено нерозривний зв'язок людини з природою. Цю рису дослідники зараховують водночас до прикметних властивостей етноестетики українців. Про це писав Філарет Колесса: «Та найбільш характерною прикметою людської поезії східноєвропейських народів треба уважати животворення природи, живе сполучення з природою, що так ярко проглядає в слов'янських і особливо українських народних піснях. Се зостанок анімістичного світогляду, коли то чоловік на давніших ступенях духовного розвитку, живучи в безпосередній стичності з природою, вважав себе її частиною, дивився на ціле своє оточення – звірів, птахів, дерева, рослини, ріки, скали – як на єства з людською душею, що приймають живу участь у людській долі, що спочувають чоловіків в щастю й нещастю, помагають або шкодять. Се рід, так сказати б, примітивного пантеїзму з антропоцентричною тенденцією, бо чоловік являється в ньому осередком животворної природи, від якої ведуть до нього таємні нитки»¹⁷². Відгомони первісного світогляду, особливо ж його переконлива віра в потужну енергетику промовленого слова відбилися насамперед у прислів'ях, побажаннях, прокльонах.

---

¹⁷¹ Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 118.

¹⁷² Колесса Ф. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю. Колесса Ф. *Фольклористичні праці*. Київ : Вища школа, 1970. С. 21.

Формування жанру паремій – довготривалий процес. Михайло Пазяк спостеріг, що важливу групу цього виду творчості складають вербальні навички людини, які поступово переходили в афоризми. До окремих підвалин, на яких сформувався цей жанр, зараховують «зразки народних вірувань, заклинань, замовлянь, що втратили свій початковий зміст, це й уламки різних видів словесного мистецтва – пісень, казок, оповідань, анекдотів, що перейшли в прислів'я, а також давні літературні афоризми, мудрі слова»¹⁷³. Учений уважав, що «відмирання одних зразків та народження інших, безперервне шліфування, розширення чи звуження значень, зміни в семантиці»¹⁷⁴ сприяли розвиткові прислів'їв. Щоправда, визначити первинне джерело виникнення прислів'я чи приказки вкрай складно. Трудність полягає у тому, що увійшовши в активний обіг у певний історичний період, та чи інша паремійна одиниця, згодом «обростає» новими значеннями, за нашаруваннями яких годі дошукатися першоджерела.

Зважаючи на тривалу «життєву історію» прислів'я та приказки згенерували у собі виразні контури широкого кола людських інтересів. Михайло Пазяк, приміром, вважав, що паремії виражають і водночас формують етику та естетику українців, суттєво впливають на утвердження світоглядних переконань.

У згадуваній ґрунтовній монографії «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії» автор спробував комплексно дослідити попередні здобутки вчених у цій царині фольклористики. Він намагався подати повну інформацію про ту чи іншу збірку, з'ясувати історію її постання, принципи упорядкування та коментування матеріалу, який використовували дослідники. З особливим інтересом Михайло Пазяк аналізував ті праці, в яких витлумачували питання генези жанру прислів'їв та приказок. З багатьма міркуваннями учений погоджувався, однак щодо низки мав застереження і критикував не надто аргументовані висновки колег. Найбільша заслуга у вивченні джерельної бази паремійного пласту, на переконання Михайла Пазяка, належить Олександрові Потєбні та Іванові Франкові. Олександр Потєбня, зосібна, простежив процес

---

¹⁷³ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 15

¹⁷⁴ Там само.

виникнення вторинних значень прислів'їв, їх еволюцію, а також розкрив взаємозв'язки між прислів'ями та іншими жанрами, байкою зокрема. Спостереження автора праці «Із лекцій по теорії словесності. Байка, прислів'я, приказка» Михайло Пазяк оцінював дуже високо, використовував його здобутки як вагомні аргументи при обґрунтуванні власних теорій. Все ж вершинним здобутком української фольклористики у контексті вивчення малих жанрів усної словесності дослідник цілком справедливо вважав працю Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки». На переконання Михайла Пазяка, упорядник тритомного корпусу народного мудрослів'я запропонував комплексний аналіз жанру, де приділив належну увагу багатьом питанням: первинні і вторинні значення прислів'їв, варіантні гнізда, функціональний потенціал, особливості поетики та ін. Особливо заімпонувало Михайлові Пазякові те, наскільки вдало Іван Франко вписав українські приповідки у загальноєвропейський контекст, навівши паралелі із багатьох, головню слов'янських мов¹⁷⁵.

Принагідно автор праці «Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії» згадував і представників порівняльної школи в пареміології – Івана Тимошенка та Моріца Міхельсона. Він вважав, що ці дослідники значно перебільшували кількість запозиченого прислівного матеріалу, свідомо нехтуючи значним пластом питомих паремій. Іван Тимошенко, приміром, у своїх розвідках «Византийские пословицы и славянские паралели к ним» та «Литературные источники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок», зіставивши слов'янські та грецькі паремії, виявив чимало спільного добра, а відтак доводив візантійське походження багатьох з них. Схожість приповідок виявлялася на рівні «основних понять моралі, добра й зла, висновків із спостережень над природою, поведінкою тварин»¹⁷⁶. Іван Тимошенко вважав, що однакові/схожі прислів'я у багатьох народів утворилися внаслідок тісних культурних контактів. Дослідник опирався на той факт, що Київська Русь мала інтенсивні зв'язки з

---

¹⁷⁵ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 8.

¹⁷⁶ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 59.

Візантією. Через посередництво цієї культури наші предки пізнавали твори античних філософів та письменників. Влучні і мудрі висловлювання давніх авторів органічно потрапляли у давньоруські пам'ятки. У II розділі своєї роботи Іван Тимошенко навів приклади афористичних висловів, які вийшли з-під пера Аристотеля, Аристофана, Езопа, Есхіла, а згодом у дещо модифікованому форматі почали функціонувати як народні паремії. Варто навести приклади таких паремійних сполук, що походять з грецької мови: «Із вогню та в полум'я», «Спати на одне вухо», «Всяк свого щастя коваль», «Вісити на волоску», «За двома зайцям ганятися», «З мухи слона робити», «Гора з горою не зійдеться»¹⁷⁷.

У контексті розв'язку проблеми походження прислів'їв і приказок окреслення греко-римських джерел досить важливе. Однак цей шлях поповнення паремійного фонду не надто продуктивний. Михайло Пазяк, приміром, стверджував, що більшість паремій все-таки виникло на слов'янському ґрунті. Прислів'я з античною основою, на думку дослідника, не могли так швидко поширитися серед простолюду, бо довгий час доступ до освіти (відповідно й до зазначених книжних джерел) мала незначна частина суспільства, яка знала і розуміла латинську чи давньогрецьку мову.

Моріц Міхельсон підходив до вивчення історії розвитку прислів'їв, застосовуючи метод компаративного аналізу. Загалом же, він вважав слушною думку Аристотеля, що прислів'я – це «осколки давньої філософії»¹⁷⁸.

Враховуючи думки колег-пареміологів, Михайло Пазяк дійшов висновку, що прислів'я та приказки, які походять з давніх часів, поступово трансформуються: розширюють сферу застосування, розвивають художнє узагальнення. Особливості «біографії» паремійних зразків дослідник також пов'язував із відповідною ідейно-тематичною групою, яку вони представляють. Наприклад, за твердженнями Михайла Пазяка: «прикмети, як і прислів'я про природу, дуже давнього походження. Але прислів'я швидше еволюціонували, відшліфовували й стабілізували свою форму, набирали переносних значень, а прикметами, як і повір'я,

---

¹⁷⁷ Там само. С. 60.

¹⁷⁸ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 60.

зберегли довільну манеру вислову й прями значення»¹⁷⁹. Тут, гадається, варто врахувати думку дослідника Мойсея Грінблата про те, що паремії належать до найдавніших за походженням, а вживання їх у переносному смислі, очевидно, поява більш пізня, так само, як і шліфування їх художньої форми»¹⁸⁰.

При вирішенні складного питання вибору оптимальної системи класифікації паремій Михайло Пазяк підтримав розподіл творів за опорними словами. За ключовими словами найкраще шукати потрібну приповідку. З їх допомогою також можна вийти на правильне тлумачення тієї чи іншої паремійної сполуки, особливо ж застосовуючи характерний для жанру принцип асоціативності. Наприклад, слово «баран» пов'язане з дурною твариною, яка не впізнає власного подвір'я, якщо встановлені нові ворота. Барани довго і з острахом дивляться на них, бояться ввійти в них. Тому, мабуть, і популярна така приповідка *«Дивиться, як баран на нові ворота»*; на означення людської дурості знайдуться приповідки: *«Дурний, як баран»*, *«Не будь бараном, то й вовк не з'їсть»*. Такий самий принцип буде стосуватися й інших тварин, які відрізняються від інших і що можна би було спроектувати на поведінку чи дії людини. Ведмідь уособлює велику силу, вайлуватість та лінивість. Відома усім приповідка *«Ділити шкуру з невбитого ведмедя»*. Між іншим, пареміологи виводять генезу цього прислів'я з анекдота про мисливців, яким не вдавалося вполювати ведмедя. Також є приповідка, що підкреслює надмірне ласування медом – *«Тягнули ведмедя до меду та урвали вуха, тягли від меду та урвали хвіст»*¹⁸¹.

У своїх численних працях Михайло Пазяк доводив практичність поєднання систематизації прислів'їв за опорними словами із тематичним принципом. Дослідник запропонував низку тематичних рубрик, які, на його думку, найкраще репрезентують діапазон зацікавлень жанру. Він, зокрема, виділив такі розділи: «Народна кухня», «Одяг», «Людина, її особистість і родинні стосунки», «Мовлення, усне й писане слово, думка, знання». Кожен із виокремлених тематичних пластів

---

¹⁷⁹ Там само. С. 94.

¹⁸⁰ Грінблат М. Прывказкі і прымаўкі. Мінськ : Навука і тэхніка, 1976. Т. 1. С. 29.

¹⁸¹ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 103.

докладно описано, навіть із зазначенням «улюблених» художньо-виражальних засобів.

1.3.8. Сучасний стан пареміологічно-пареміографічних студій

Пареміографія та пареміологія – важливі галузі сучасної фольклористики. Значний доробок української уснословеснознавчої науки у цій царині – результат праці не одного покоління вчених, які доклали зусиль, щоби зібрати, систематизувати, проаналізувати приповідкові одиниці. На основі тривалої і неперервної традиції сучасні дослідники-фольклористи успішно продовжують вивчення українського паремійного фонду, зокрема зосереджують увагу на функціонально-стилістичних, структурно-семантичних особливостях¹⁸² приповідкових творів.

Новий етап наукового дослідження паремійного фонду характеризувався напрацюваннями таких дослідників як Оксана Лабашук, Святослав Пилипчук, Наталія Салтовська, Микола Дмитренко, Степан Пушик та ін.

Оксана Лабашук серед багатого паремійного матеріалу докладно проаналізувала окремий жанровий різновид паремій – примовки. Це, за визначенням дослідниці, «невеликі словесні тексти, що є включеннями в обряд чи оказіональну ситуацію»¹⁸³. Результатом цілеспрямованої роботи дослідниці над вивченням вказаного пласту малої фольклорної прози стала публікація монографії «Українська примовка: структура, побутування, функції». Вивчаючи тему примовок, науковиця насамперед вказала на коло дослідників, чії напрацювання стали джерельною базою для її книги. Зокрема вона скористалася публікаціями Павла Чубинського, який, окрім замовлянь, зібрав колекцію примовок у першому томі корпусу «Трудов...». Не менш активно до аналітичного опрацювання фольклористка залучала матеріали із тритомного корпусу Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», де не тільки було представлено чималу колекцію примовок, а й запропоновано характеристику обставин їх уживання.

---

¹⁸² Українська пареміологія : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. С. 192.

¹⁸³ Лабашук О. Українська примовка: структура, побутування, функції. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. С. 6.

Примовки, за спостереженнями Оксани Лабащук, потрібно розглядати комплексно, адже вони повноцінно реалізують свій потенціал лише в контексті обряду, вірування, побутової ситуації, господарського життя – подібно до прислів'їв і приказок. Значне місце у праці відведено для з'ясування обставин виникнення примовок та їх інтеграції у фольклорний дискурс. По суті, Оксана Лабащук запропонувала якісну аналітичну оцінку одного із жанрових різновидів паремій, засновану на глибокому аналізі живого фольклорного матеріалу.

Серед здобутків сучасної української пареміології варто звернути увагу на студії Святослава Пилипчука. До ґрунтовного вивчення складної жанрової природи паремій дослідник наблизився крізь призму осмислення здобутків Івана Франка у цій царині. Він зокрема проаналізував Франків тритомний корпус прислів'їв і приказок і на основі зроблених висновків вийшов на окреслення і часткове вирішення актуальних питань сучасної пареміології. Підсумком пошукової роботи Святослава Пилипчука стала публікація монографії «Галицько-руські народні приповідки: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка». У книзі, окрім докладної характеристики Франкових здобутків на полі збирання та коментування прислів'їв, запропоновано критичний огляд поступу цієї важливої галузі фольклористики в Україні. З'ясувавши попередній контекст, науковець висвітлив історію постання збірника «Галицько-руські народні приповідки» та ословив низку новаторських тенденцій, які апробував або ж лише контурно накреслив Іван Франко. Слід зазначити, що Святослав Пилипчук подав чимало прикладів на підтвердження певних теоретичних міркувань.

Важливо, що дослідник наголосив на Франковому внеску у розробку питання генези паремій. «Узагальнюючи та продовжуючи досягнення попередників, Іван Франко стверджував, що встановлення генези жанру є одним із найскладніших завдань пареміології і за своєю важливістю стоїть одразу ж після питання дефініції»¹⁸⁴. Справді, як уже йшлося в одному із попередніх підрозділів, для Івана Франка питання походження було основоположним під час комплексного аналізу

---

¹⁸⁴ З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв / підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея. *Народна творчість та етнографія*. 1963. Вип. 2. С. 94.

приповідкового матеріалу. «Відтак, вивчення джерельної бази українського паремійного фонду, – пише Святослав Пилипчук, – стало одним із невід’ємних аспектів теоретичної частини тритомного корпусу «Галицько-руські народні приповідки»¹⁸⁵.

Цінним авторським спостереженням Святослава Пилипчука щодо виникнення паремійних одиниць стало виокремлення трьох шляхів, за якими можна вистежити джерело їх походження: міжжанровий перехід, узагальнення та факультативність. «Міжжанровий перехід, – за словами фольклориста, – передбачає творення прислів’їв і приказок на основі іншого жанру через вибір центрального елемента його структури (потенційної паремії), або через стягнення його до окремого смислогенеруючого висновку»¹⁸⁶. «Паремії, утворені шляхом міжжанрового переходу, акумулюють у собі найприкметніші риси першоджерела, частково перебирають на себе його функціональне навантаження, формуючи заразом власну жанрову автентичність»¹⁸⁷. Дослідник зазначив, що найпопулярнішою схемою переходу з одного жанру в інший, тобто в паремію є «анекдот–паремія».

Узагальнення, як вважає більшість українських фольклористів, є найпродуктивнішим у процесі творення паремій, оскільки передбачає коротку та точну оцінку різних життєвих фактів і явищ. «Узагальнення... постає автономним, неопосередкованим, а тому й досить ефективним засобом паремійного текстоутворення»¹⁸⁸. У контексті питання генези українських приповідок цілком очевидно, що виникають вони з влучних життєвих спостережень, цікавих рефлексій, словесних реакцій на типові ситуації. Дієвість цієї моделі свого часу успішно довів Іван Франко, а Святослав Пилипчук, наводячи переконливі приклади, підтвердив і розвинув.

У монографії Святослав Пилипчук згадав ім’я Мар’яна Демського, який також підкреслював важливість «узагальнення» при поповненні паремійного фонду. «Прислів’я, – твердив фразеолог, – виникають внаслідок спостережень за певними

---

¹⁸⁵ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 83.

¹⁸⁶ Там само. С. 89.

¹⁸⁷ Там само. С. 90–91.

¹⁸⁸ Там само. С. 92.

подіями і явищами, які багатократно повторюються, та виділення в них характерного й особливого. Тому загальний висновок про ці події та явища може бути застосований при характеристиці аналогічних подій і явищ, що робить кожне прислів'я постійним поясненням до змінюваного пояснюваного»¹⁸⁹.

Третій шлях, що сприяє творенню нових паремійних одиниць – факультативність. Щоби краще його збагнути, потрібно згадати про структуру класичного прислів'я, яке має, як правило, двочленну будову. Перша частина цього жанрового різновиду паремій є основною, друга – факультативною. Чимало творів «під тиском низки об'єктивних різновагомих чинників втрачає, упускає другий, факультативний компонент»¹⁹⁰. Наслідком такої внутрішньожанрової редукції є творення приказок, які мають одночленну будову і вирізняються образністю. Варто пам'ятати, що «продукування паремійних новотворів через максимальну конденсацію та спресованість структури «старих» зразків лише умовно можна зарахувати до ефективних джерел збагачення паремійного репертуару»¹⁹¹.

Отож у дослідженні Святослава Пилипчука, незважаючи на магістральне завдання стереометрично представити Франків доробок на ниві вивчення народної мудрості, чимало уваги відведено актуальним і перспективним завданням сучасної пареміології. Дослідник, зокрема, запропонував поглиблений аналіз джерельної бази приповідкового фонду.

Після публікації найповнішої на тепер збірки українських прислів'їв та приказок (упорядник Михайло Пазяк) у серії «Українська народна творчість» позірно дещо пригальмувалася робота над новими приповідковими колекціями. Однак насправді процес фіксації нових зразків не припинявся. Чимало відповідальних дослідників записували влучні мовні звороти, засвідчуючи активне життя жанру. Серед колекціонерів народної мудрості особливою ретельністю вирізнявся Степан Пушик. Цей талановитий письменник і науковець зі значним пієтетом ставився до народної словесності. Тут доречно згадати слова відомого літературознавця Тараса Салиги: «Уся Пушикова творчість виростає з фольклору, а

¹⁸⁹ Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів : Просвіта, 1994. С. 43.

¹⁹⁰ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 92.

¹⁹¹ Там само. С. 93.

поезія побудована на пісенних народнохудожніх ритмах, асоціаціях»¹⁹². Степан Пушик не тільки активно залучав фольклорні елементи у свої прозові та поетичні твори, а й дбав про окремі публікації уснословесних матеріалів та їх наукову рецепцію. З-під його пера вийшло чимало колоритних фольклорознавчих та етнографічних нарисів і досліджень. Він упорядкував низку збірок, серед яких найбільш знаними є «Казки Підгір'я», «Пісні Карпат» та колекція приповідок. Слід зазначити, що «Пушик як фольклорист, якщо брати до уваги лише його опубліковані записи, один зробив більше, ніж це роблять фольклорні експедиції»¹⁹³. Сам Степан Пушик писав про свою збирацьку діяльність так: «Нині віддаю народові те, що він творив і розсипав по світу, що могло забутиися й пропасти...»¹⁹⁴. Як і кожен свідомий українець, що має талант досліджувати свою культуру, так і Степан Пушик мав за ціль «зберегти народне багатство, яке так довго збирав, і передати його наступним поколінням українців»¹⁹⁵. Його збірка «Приповідки» налічує 12 858 зразків паремійних одиниць. До книги долучено невеликий словничок, у якому витлумачено численні діалектизми. Дослідник стояв на позиції широкого трактування жанру, тому до книги увійшли майже усі жанрові різновиди малої фольклорної прози. Степан Пушик вважав ці короткі словесні формули найдавнішими і невмирущими¹⁹⁶.

Під час роботи над збірником народної мудрості Степан Пушик врахував досвід багатьох дослідників-попередників. Зокрема він високо оцінив здобутки Григорія Сковороди, Петра Гулака-Артемівського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Левка Боровиковського, Амвросія Метлинського, Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького, Івана Вагилевича, Ізмаїла Срезневського, Михайла Максимовича, а також Михайла Пазяка. Як зізнавався сам Степан Пушик, він ретельно занотовував місце фіксації кожного паремійного зразка. Проте, на жаль, у друкованій версії його

---

¹⁹² Салига Т. Як упіймати перо золотого птаха. Літ. силуета Степана Пушика «з букетом» його висловів. *Дзвін*. 2004. № 1. С. 121–128. URL : <https://lib.if.ua/exhib/1237460304.html>

¹⁹³ Салига Т. Як упіймати перо золотого птаха. Літ. силуета Степана Пушика «з букетом» його висловів. *Дзвін*. 2004. № 1. С. 121–128. URL : <https://lib.if.ua/exhib/1237460304.html>

¹⁹⁴ <https://lib.if.ua/exhib/1390394068.html> (21.07.2023)

¹⁹⁵ Дідик О. Приповідки: почув, записав і впорядкував Степан Пушик. Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. URL : <http://slovoprosvity.org/2010/07/13/prypovidky-dlia-vas-dorosli-ta-ditky/>

¹⁹⁶ Там само.

колекції паспортизації не подано. Цей недогляд суттєво знижує наукову вартість видання, не дає можливості виявити локальні особливості паремійного контенту.

Як і його попередники, фольклорист приділив увагу принципам класифікації. Оскільки основний акцент упорядник зробив на представленні прислівної традиції, то, відповідно, над питанням походження приповідок він спеціально не зупинявся. У Пушиковому збірнику опубліковано цікаві та неповторні за формою і змістом паремії. Приміром: «Без долі й по гриби не ходять», «Шануй першу жінку, бо друга й сама шанується, а про третю нема що й говорити», «Як свій злодій не вкраде, то чужий не піде», «Життя – це шість років до школи і п'ять на пенсії», «Я господар свого слова: слово дав, слово взяв», «Життя без любові, як без цукру кава, як танці без музики і без співу забава»¹⁹⁷. Пропоновані приклади, як і інші зразки жанру, засвідчують чудовий гумор і мудрість народу. Саме на цих ознаках приповідкового добра неодноразово наголошував Степан Пушик.

Всебічному глибокому науковому осмисленню прислів'їв та приказок своїми численними вдумливими студіями сприяє Микола Дмитренко. Відомий науковець-фольклорист, ініціатор і незмінний редактор всеукраїнського фольклорно-етнографічного часопису «Народознавство» значний інтерес до жанру перейняв, очевидно, від Олександра Потебні, фольклористичний доробок якого досліджував. Микола Дмитренко розглядає паремії у контексті загальної фольклорної традиції, виокремлюючи прикметні риси лаконічних формул народного знання і досвіду. «Впродовж тисячоліть, – зазначає знаний фольклорист, – живуть ці перлини – продукт узагальнюючої роботи думки, всевидюче око народу. Наші попередні покоління витворили незліченну кількість влучних, відточених, відшліфованих, як самоцвіти, висловів, що мають ознаки летючості, спадкоємності, мудрості й нев'янучої краси, вживаються всіма категоріями населення від дитинства до старості»¹⁹⁸. Теоретичні міркування щодо природи жанру дослідник вибудував на основі опрацювання живого фольклорного матеріалу. Він упорядкував цінну добірку приповідкових творів під назвою «Прислів'я і приказки», що вийшла

---

¹⁹⁷ Гнилиця М. «Народ свої закони сам пише»: про кн. С. Пушика «Приповідки» (Івано-Франківськ. Фоліант. 2009). *Рідна земля*. 2009. № 23. URL : <https://lib.if.ua/exhib/1390394068.html>

¹⁹⁸ Дмитренко М. Український фольклор: жанри не казкової прози. Київ, 2023. С. 160.

друком у Києві 2008 року. «Зблизька» розгляд творів цього пласту усної словесності Микола Дмитренко запропонував у книзі «Український фольклор: жанри неказкової прози», де виокремив розділ «Паремійні жанри» і спробував провести чіткі демаркаційні лінії між усіма різновидами (загадка, небилиця, нісенітниця, повір'я, табу, привітання, побажання, тост, приказка, прислів'я, приповідка, прикмета, примовка, скоромовка).

До числа серйозних дослідників малих жанрів української словесності, які зглиблюють тему, належить Наталія Салтовська. У низці праць, зокрема статті «Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі» вона з'ясовує, що таке власне афоризми та паремії, і відзначає вживаність, запотребуваність прислів'їв і приказок у повсякденному житті. «Фактично не існує такого предметного поля людської життєдіяльності, про яке не було б складено народне прислів'я чи інший паремійний жанр не проілюстрував би ситуацію чи подію залежно від свого функціонального навантаження. Тому в повсякденному спілкуванні вони набули неабиякої популярності. А поліжанровість паремій ще й сприяє увиразненню комунікативного процесу, дозволяє «максимально точно передати дух ситуації, щоб зберегти неповторну тональність бесіди»¹⁹⁹. Використання ж паремій у художній літературі сприяє увиразненню авторського тексту, чим часто-густо наближає його до розмовної лексики, що і спричиняє ефект «народної мови»²⁰⁰. Дослідниця на прикладі Шевченкових творів спробувала показати, як працює такий механізм. У контексті аналізу Шевченкових афоризмів Наталія Салтовська згадує Матвія Номиса, який чи не перший звернув увагу на вислови Кобзаря. У передмові до збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвій Номис зазначив: «З незабутого Кобзаря я повибирав не тільки справжні приказки, од народу ім взяті, а й вірші, що їх письменний наш люд, – а деякі навіть і народ уже, вживають замість приказок. Мені здається, що вірші такі повинні стояти між приказками – як, приміром, приказки, що вживаюцца в якій-небудь одні статі українського народу, або в які-небудь одні сторони України. Не знаючи сих віршів и що її вживають вже

---

¹⁹⁹ Салтовська Н. Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі. До 200-річчя Тараса Шевченка. С. 18. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/644/646>

²⁰⁰ Там само.

замість приказок, не можна знати українського погляду на все»²⁰¹. Погоджуючись із спостереженнями Матвія Номиса, Наталія Салтовська наводить ті самі приклади на підтвердження афористичності і позачасової актуальності Шевченкового слова, яке органічно вийшло із народного, щоби знову у нього ж повернутися: «Єсть на світі доля – а хто її знає? Єсть на світі воля – а хто її має?»; «В своїй хаті – своя правда, і сила, і воля»; «Чия хата, того і правда»²⁰². Таке явище лише підтверджує взаємовикористання паремійних висловів, тобто авторське може перейти в народне, адже «нерідко чуємо з уст респондентів поряд з народними пареміями авторські Шевченкові, що побутують як народні»²⁰³.

Окремо питання генези українських приповідок Наталія Салтовська не досліджувала. Однак при вивченні афористики в розрізі Шевченкової творчості, і словесності народної (афористика і авторська, і народна забезпечує їй (думці – *Я. Ш.*) особливу глибину, проникливість і колорит»²⁰⁴) фольклористка виразно окреслила оригінальну белетристику як важливе джерело збагачення прислівного репертуару.

До речі, варто пам'ятати, що процес творення прислів'їв безперервний. Кожна епоха збагачує народну мудрість новими мотивами, образами. Із подій сьогодення, а саме повномасштабного вторгнення росії на українські землі, викристалізувалися нові вислови, що невдовзі стали крилатими. Вони засновані і на розгортанні іронічного підтексту, так і прямого значення. Такі слова і вирази як «затридні», «кімити», «задвохсотити», «де бахнуло», «бавовна», «чотири п'ять нуль», «чорнобаїти», «макронити» слід зарахувати до паремійного фонду новітньої доби.

Безперечно, здобутки сучасних уснословеснознавців у царині пареміології є досить значними. Однак актуальне питання походження прислів'їв та приказок і досі не висвітлене в окремій монографічній студії. Відтак основне завдання пропонованої дисертації заповнити цю прогалину і запропонувати комплексне

²⁰¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 28.

²⁰² Салтовська Н. Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі. До 200-річчя Тараса Шевченка. С. 19. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/644/646>

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Салтовська Н. Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі. До 200-річчя Тараса Шевченка. С. 20. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/644/646>.

висвітлення проблеми, засноване на врахуванні досвіду попередників і сучасників. З'ясування генези паремій – ключ до правильного та об'єктивного розуміння жанру.

Тому в контексті дослідження Оксани Лабащук доречно згадати тритомний корпус Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки», що допоміг авторці довершити її працю, адже Іван Франко поповнював свою збірку різними короткими жанрами української словесності, бо вважав, що прислів'я, приказки, порівняння, вітання, побажання, прокляття, прикмети, примовки, каламбури є одним поняттям – приповідкою²⁰⁵. Згідно із двома способами тлумачення жанру (широкого і вузького), що з'явилися на початку ХХ століття в Україні та в Європі, до широкого зараховують прислів'я, приказки,

До ядерних елементів власне паремійного корпусу належать прислів'я та приказки, які є знаками етнічної традиційної культури, вони ніби «виконують роль архіву народної мудрості, характеризуються планом вираження та планом змісту²⁰⁶. У пареміях потрібно читати знаки культури, які сприяють осмисленню національно-самобутньої основи національного характеру, визначають етичні норми та стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом²⁰⁷. Стилістичні засоби використовуються не стільки для увиразнення мовлення, скільки для втілення змісту, для того, аби образно, яскраво і чітко виразити узагальнене значення²⁰⁸.

Висновки до розділу 1

Значний внесок у розробку проблеми походження прислів'їв і приказок зробили такі українські дослідники як Климентій Зиновійв, Іван Югасевич-Склярський, Василь Смирницький, Григорій Ількевич, Олександр Шишацький-Ілліч, Леонід Глібов, Микола Закревський, Матвій Номис, Олександр Потєбня, Микола Сумцов, Іван Франко, Юрій Шевельов, Михайло Пазяк та ін. Одним із перших, хто перевів свої студії із площини принагідних зауваг у русло систематичної роботи над з'ясуванням джерельної бази паремійного фонду був

²⁰⁵ Франко І. Передмова до першого тому. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901–1905. Т. XVI. С. І.

²⁰⁶ Українська пареміологія : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. С. 271.

²⁰⁷ Там само. С. 272.

²⁰⁸ Там само. С. 273.

Матвій Номис. У його корпусі «Українські приказки, прислів'я і таке інше» з'ясовано походження численних зразків прислів'їв та приказок, окреслено діапазон поповнення паремійного репертуару, розкрито семантику багатьох зразків, встановлено їх генезу та оприявлено тісні міжжанрові зв'язки.

Олександр Шишацький-Ілліч, редактор «Чернігівських губернських відомостей», стверджував, що чимало приповідок входять у широкий обіг як стягнені формули особливо популярних «легенд, оповідань та переказів». Учений вважав, що прислів'я і приказки потрібно вивчати комплексно для того, аби зрозуміти світогляд народу. За посередництва паремійних висловів, переконував Олександр Шишацький-Ілліч, можна глибше пізнати культуру та історію краю. Зважаючи на значний евристичний потенціал жанру, дослідник вболівав за якісне записування паремійних творів із продуманими чіткими критеріями, серед яких пріоритетним є встановлення генези кожної приповідки.

Характерною рисою розгортання пареміологічно-пареміографічних студій стали систематичні публікації на сторінках періодичних видань, які пожвавили поступ галузі. Особливою інтенсивністю уснословеснознавчих праць (зосібна пареміологічного спрямування) у періодиці вирізнявся період 50–60-х років XIX століття. Саме тоді чимало українських дослідників зосередило свої зусилля на записуванні та коментуванні багатой національної приповідкової традиції. Найпопулярнішими на той час були такі часописи: «Чернігівські губернські відомості», «Полтавські губернські відомості», «Київські губернські відомості», «Київська старина», «Подольські губернські відомості» та ін. Саме у цих виданнях науковці ділилися своїми напрацюваннями, де частково було порушено питання походження жанру прислів'їв і приказок.

Цінним здобутком національної пареміографії став збірник Григорія Ількевича «Галицькі приповідки і загадки». У низці лаконічних коментарів упорядник компендіуму вказав на можливі джерела низки паремійних творів. Найчастіше він помічав взаємозв'язок між прислів'ями та казками. На жаль, окрім власне вказівок на міжжанрову спорідненість, учений не залишив докладніших відомостей, які би підтверджували висловлені зауваги. Однак Григорій Ількевич все ж перший,

хто почав коментувати приповідки і розшифровувати їх походження та значення. Роботу в цьому напрямку полегшувало те, що дослідник добре знав той комунікативний контекст, у якому розкривалися усі сенсові нюанси твору, вияскравлювалася глибина думки.

Збірка Матвія Номиса стала важливим кроком уперед і засвідчила суттєві здобутки національної фольклористики. В авторських ремарках до багатьох прислів'їв розкрито семантику зразків, які втратили значеннєву прозорість, і встановлено їх генезу. Дослідник крізь призму паремій потверджував виразні міжжанрові зв'язки (паремія–анекдот, паремія–народне оповідання, паремія–легенда, паремія–переказ). Загалом збірка Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» стала етапним явищем в історії розвитку української фольклористики. Праця вирізнялася не тільки значною кількістю зібраного приповідкового матеріалу, а й фаховим аналізом багатьох зразків. Окремим цінним здобутком пареміографа стала актуалізація питання походження прислів'їв та приказок, яке базувалося на доброму знанні національної уснословесної традиції.

Основоположними у пареміології є теоретичні міркування Олександра Потебні. Учений спостеріг глибокий генетичний зв'язок між прислів'ям та байкою. Зокрема він вважав, що внаслідок активного побутування байка здатна редукуватися до короткої, змістовної формули, яка, власне, й отримує статус прислів'я. Тобто прислів'я стає своєрідною емблемою, символом первісно об'ємного твору. Загалом одним із продуктивних шляхів виникнення прислів'їв та приказок є так званий міжжанровий перехід. Вельми часто жанр народного анекдоту стягується до однієї фрази паремійного типу. Інші об'ємні фольклорні твори теж за відповідних обставин можуть перейти у паремії.

Іванові Франкові вельми імпонували пареміологічні знахідки Григорія Ількевича, він значною мірою скористався ними під час підготовки своїх «Галицько-руських народних приповідок» та врахував здобутки попередника. Іван Франко глибоко осмислював прислівний матеріал у загальнофольклорному контексті. У його тритомному корпусі «Галицько-руські народні приповідки» ретельно опрацьовано і підібрано паремійний матеріал, теоретично його осмислено та

встановлено тісні міжжанрові зв'язки. На основі спостережень Івана Франка та Григорія Ількевича окреслилася перспектива охарактеризувати причини і наслідки «перетікання» ідей, тем, мотивів із однієї жанроформи в іншу.

Іван Франко надавав великого значення контексту вживання прислів'їв. У процесі побутування паремії можуть втрачати прозорість значення і перетворюються, за образним Франковим висловом, на розмінну монету мови. Прикметно, що до збірника Іван Франко залучав не тільки зразки народного походження, а й твори, які потрапили у фольклорне середовище з літератури. Фольклоризовані тексти він ретельно коментував, вказуючи на джерела їх походження. У численних фольклористичних публікаціях Іван Франко торкався питань генези паремій, застосовуючи історико-генетичний, історико-порівняльний методи дослідження. Його теоретичні зауваги та практичні напрацювання суттєво посприяли поступу європейської пареміології.

Здавалося б, Франків приповідковий корпус 1901–1910 років дав імпульс для активізації дальших досліджень у цьому напрямку, однак, на жаль, так не сталося. Звичайно, були спорадичні спроби пояснити та прокоментувати джерела і витoki окремих приповідкових творів, однак у порівнянні із масштабами праці Франка, вони програють.

Унікальним здобутком нашої пареміографії і пареміології стало двотомне видання «Приповідки або українсько-народня філософія» в упорядкуванні Володимира Плав'юка. У збірникові презентовано прислів'я та приказки, що функціонували у мовленні українців Канади. Свою книгу Володимир Плав'юк назвав наочним свідченням «довготривалої пам'яті» українців, які зуміли зберегти свою культуру далеко за океаном упродовж тривалого часу. Науковець окремо не досліджував генези жанру приповідок, однак висловив декілька слухних зауваг. До кожної із записаних паремій він подав пояснювальні коментарі, у яких нерідко викладено історію постання прислів'я.

Невтомним трудівником на українській пареміологічній ниві був Михайло Пазяк. Серед комплексу актуальних квестій, він не залишив поза увагою проблему генези. Дослідник вважав: що менший обсяг прислів'я, то більше сконденсована

думка і частіше його відтворення у типових життєвих ситуаціях. Михайло Пазяк наголошував, що визначити первинне джерело виникнення прислів'я чи приказки вкрай складно. Трудність полягає в тому, що, увійшовши в активний обіг, та чи інша паремійна одиниця згодом «обростає» новими значеннями, за нашаруваннями яких годі дошукатися першоджерела.

Новий етап наукового дослідження паремійного фонду характеризувався напрацюваннями таких дослідників як Оксана Лабащук, Святослав Пилипчук, Наталія Салтовська, Микола Дмитренко, Степан Пушик та ін. Вони, враховуючи досвід багатьох дослідників-попередників, аналізують складну жанрову природу паремій, приділяють увагу принципам їх класифікації, встановлюють чіткі межі між усіма різновидами паремійного жанру. Однак, попри значний поступ галузі, питання походження прислів'їв та приказок і досі не висвітлене в окремій монографічній студії.

РОЗДІЛ II. ГЕНЕЗА ПРИСЛІВ'ІВ І ПРИКАЗОК: ШЛЯХИ ПОПОВНЕННЯ ПАРЕМІЙНОГО ФОНДУ

Свого часу засновник львівської генологічної школи, професор Іван Денисюк, розмірковуючи над тенденціями побутування фольклорних творів, дійшов висновку, що «усна форма існування фольклорних жанрів зумовила те, що процес кристалізації цих форм не закінчений у часі, вірніше, нескінченний. Народна поетична стихія шліфує їх, як морські хвилі гальку, підганяючи під стереотипну модель фольклорної традиції. Остаточний результат колективного нескінченного шліфування – максимально сконцентровані прислів'я, афоризми чи просто фразеологізми – те, що залишилося від колишніх довгих оповідок. Таким чином, народні форми більш сконцентровані, ніж літературні, але ця концентрація спрямована на вироблення фабульної схеми»²⁰⁹. Ця цінна думка авторитетного дослідника спонукає до активної пошукової роботи, спрямованої на встановлення першотворів, на основі яких постали «максимально сконцентровані прислів'я». Властиво, у цій частині дисертації здійснено спробу комплексного представлення джерельної бази прислівного репертуару. Зрештою, виникнення нових паремій не обмежується лише «шліфуванням» об'ємніших жанроформ. Існують й інші шляхи творення лаконічних словесних формул, які передають багатовіковий народний досвід. Про це й ітиметься у розділі.

2.1. Паремії як вербальне узагальнення типової життєвої ситуації і як книжне джерело

Прислів'я та приказки органічно поєднують в собі силу і красу слова. У творах зазначеної формації реалізується глибина думки та досконалість форми. З цього погляду паремії мають подвійну цінність: як важливе джерело народних знань і як зразки вишуканого красномовства. Справді, з кожним етапом розвитку суспільства людина виявляла дедалі більше бажання закріпити здобуті навички й досвід у лаконічній фразі, яку легко запам'ятати та відтворити. Таку важливу функцію

---

²⁰⁹ Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX–поч. XX ст. Львів : Науково-видавниче товариство Академічний експрес, 1999. С. 47–48.

почали виконувати прислів'я та приказки. Власне, паремії, за висловом Н. Ковальської, – це історія українців, що вміщена у стислих, але мудрих висловах²¹⁰. Заразом, цей жанр малої фольклорної прози тяжіє до пошуку мовної досконалості, до формулювання гармонійної фрази.

Паремії у процесі тривалого «життя» виробили цілий набір упізнаваних ознак, до яких належать: «лаконічність, стійкість, дидактизм, довершеність вислову думки, 'ядерний спосіб викладу'»²¹¹.

Те, що ми сьогодні називаємо прислів'ями і приказками, є у відповідний спосіб (за законами жанру) оформленим спостереженням за певними, як правило, типовими життєвими явищами. У сільському господарстві добрий хазяїн дбав про урожай, про порядок у своєму домі, через те був уважний до всього, що відбувалося навколо, слухав природу і себе. Тому існує велика кількість паремійних одиниць, які передають набуті знання, удоступнюють їх для молодших генерацій. Цікавим є й той факт, що практичний досвід наших предків вельми органічно «перетікав» у формули прислів'їв та приказок та виокремлювався в розлогий пласт народної словесності. Прості і лаконічні, влучні й мудрі вислови стали до душі й письменникам, тому можна простежити, як активно автори вплітали паремії у свої художні твори. З часом навіть зміст самого твору стирався з пам'яті, а фінальний вислів продовжував «працювати» самостійно. Те саме стосується життєвих ситуацій, коли сказане стає вербальним узагальненням і вживається на позначення типових обставин. Українці і в повсякденному мовленні завжди прагнули до краси слова, його колоритності та влучності.

Виокремлюють різні шляхи поповнення паремійного фонду: узагальнення, факультативність, а також книжні джерела. Останній «шлях» потребує докладнішого аналізу, адже передбачає пошук першотвору. У приповідковому репертуарі «книжні фрази» реалізуються через ідіоми. Твори українських письменників є добрим ґрунтом, на якому зростають зерна національного мудрослів'я. Одним із таких представників нашого письменства був Григорій

---

²¹⁰ Ковальська Н. Паремії як засіб відображення когнітивних процесів. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. 2004. Вип. 34, ч. 1. С. 4.

²¹¹ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареміографічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 65.

Сковорода. Талановитий український філософ і поет «продукував» влучні фрази, які відповідали жанровим вимогам прислів'я. Густав Гесс де Кальве, професор Харківського університету у статті «Сковорода, український філософ»²¹² навів приклад з життя Григорія Сковороди, згадавши як він у розмові з одним невіруючим чоловіком висловив свій погляд на життя, кажучи: «Якщо доля поставила нас на таке місце, де ми не можемо приносити користі, то наша совість буде спокійна тоді, коли ми принаймні нікому не нашкодимо»²¹³. Вислови Григорія Сковороди, що заслужено здобули статус народних, знаходимо в збірнику Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше». Упорядник приповідкового корпусу був переконаний у доречності залучення авторських фраз, які пройшли відповідний відбір та увійшли до актуального народного репертуару. Матвій Номис подав у збірнику такі фрази Григорія Сковороди: «*Торік була пожежа, а й досі ще смалятина чуть. Пир., Сков.*»²¹⁴, «*Курка кудахче в однім місці, а яйця кладе в другім. Сков.*»²¹⁵, «*Мани собаку, а з рук не пускай кіяку. Сков.*»²¹⁶, «*Риба смердить від голови. Сков.*»²¹⁷. Справді, видавець «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого» неодноразово вводив до своєї колекції письменницькі вислови, що прижилися у фольклорі. Таким чином пареміолог засвідчував процес переходу авторського слова до усної словесності.

Як правило, значно швидше входять у народний обіг фрази із творів українських письменників, адже вони вкорінені в національну етнокультурну традицію і гармонійно вписуються у фольклорну парадигму. Зрештою, це не заперечує той факт, що є чимало паремій, які постали з іноземних джерел. Щоправда, процес рецепції таких зразків значно складніший і супроводжується низкою додаткових чинників. Над з'ясуванням обставин входження таких творів у національну фольклорну традицію застановилася Н. Малюга. Дослідниця зазначила: «Навіть при спільному джерелі виникнення пареміологічних одиниць (Біблія, твори

²¹² Український вісник на 1817-и рік, виданий Евграфом Філомаєтським і Розумником Гонорським. Харків, 1817. Ч. 6. Квітень. С. 116–130.

²¹³ Там же. С. 116.

²¹⁴ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 205.

²¹⁵ Там само. С. 278.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Там само. С. 285.

художньої літератури), не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає етнокультурних «корекцій». Етнокультурні зрушення «провокують» зміщення образів-еталонів у різних мовах»²¹⁸.

Загальновідомий вислів «*Что город, то норы: у всякого города нрав и права*» без додаткових коментарів розуміють як панування зумовлених локальними обставинами норм поведінки у певному місці. Очевидно, на виникнення афористичної фрази вплинув значною мірою й історичний контекст – авторитарне правління Катерини II, корумпована дворянсько-бюрократична система. Цей вислів, що його вперше використав Григорій Сковорода у вірші зі збірки «Сад божественних пісень», з часом «перемандрував» у народну стихію, став уживатися як самодостатній твір малої фольклорної прози. У цьому випадку помітно, як глибокий зміст, який вклав мандрівний філософ у словесну формулу, зрезонував у суспільстві. Відтак вислів поповнив фонд народної мудрості.

Григорій Сковорода належав до тих українських письменників, які сміливо використовували приповідки у своїх творах, нерідко надаючи їм нового звучання. У статті «До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода» Микола Сиваченко звернув увагу на те, як часто харківський філософ вдавався до використання народних паремій. Наприклад, у філософський діалог «Розмова п'яти подорожніх» Григорій Сковорода органічно уплів приповідку «*знає, що в людей в горщиках кипить*». У творі він вивів образ відьми, «що знає, яка їжа кипить у чужих горщиках, а в своїй хаті і сліпа, і недбайлива, і голодна»²¹⁹. Цей паремійний зразок має досить давнє походження. Микола Сиваченко вважав, що приповідка може бути пов'язана із казкою, але, на жаль, не зазначив, з якою саме. Цей афористичний вислів внаслідок активного самотійного побутування втратив зв'язок із первісною казковою основою. З часом з'явилася варіанти твору, які засвідчили його популярність. П. Єфименкові вдалося зафіксувати таке формулювання «*Вона знає,*

---

²¹⁸ Малуго Н. Структура і семантика мовних одиниць. *Філологічні студії*. 2010. Вип. 5. С. 85.

²¹⁹ Електронна бібліотека української літератури КІУС. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир). С. 13. URL : <http://sites.utoronto.ca/elul/Skovoroda/Rozmova5.pdf>

що у нас і у борщі кипить»²²⁰. Все ж, мабуть, вказаний зразок (і всі його варіанти) виник на основі демонологічних вірувань українців, де вельми поширеними були уявлення про відьом. Народна фантазія наділяла їх особливими таємними знаннями (звідси й назва – «вона щось відає»). Вважалося, що відьма може знати усе, що діється в чужому домі, відтак аналізований вислів міг з'явитися як лаконічна констатація поширеного вірування. Образ відьми і пов'язаний із ним комплекс знань у приповідковому репертуарі представлено досить повно.

Зокрема Іван Франко, який скрупульозно вивчав українські паремійні одиниці, звернув увагу на численні короткі твори, пов'язані із цим яскравим представником української демонології. Дослідник зафіксував декілька промовистих зразків, в яких розгорнуто окреслену тематику. Зокрема на сторінках другого тому «Галицько-руських народних приповідок» він подав текст *«Відьма не відбирає, але сполікує молоко»*²²¹. У коментарі до нього учений докладно пояснив, звідки з'явився приповідковий вислів. За слушним здогадом Івана Франка, твір походить із відповідного вірування. «Відьма не відбирає молока безпосередно у коров, а сполоскує його з паші, з трави, яку їдять корови! Ілюструється оповіданнями в роді того, що якийсь чоловік, ночуючи з кіньми на пасовиську вночі перед Юрієм побачив, як відьма згортала молоко з трави решетом. Наслідуючи її рухи, він замахнувся кілька разів по траві трензелю, яку власне мав у руці, і коли рано вернув додому і повісив трензлю на клинку, з неї почало текти молоко»²²². З часом це прислів'я пройшло певну еволюцію і втратило тісний зв'язок із демонологічним віруванням. Внаслідок цього розриву виникли інші варіанти приповідки («Козла не доїть, а сиром торгує»). До речі, цей зразок навів Микола Сиваченко у статті «До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода», де у примітках зазначив, що прислів'я перейняв від проф. Засенка, який чув його «у рідному селі Любарцях

---

²²⁰ Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г.С. Сковорода. Сиваченко М. *Літературознавчі та фольклористичні розвідки*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 30.

²²¹ Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др Іван Франко. Випуск 2 (Відати–Діти) // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1901–1905. Том 16, С. 211.

²²² Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др Іван Франко. Випуск 2 (Відати–Діти) // Етнографічний збірник. Видає Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1901–1905. Том 16, С. 211–212.

Бориспільського району на Київщині, отже, недалеко від Переяслава, де свого часу проживав Сковорода»²²³.

Тема формування паремійного фонду викликала значний інтерес у Миколи Сумцова. Цей авторитетний дослідник української усної словесності зробив значний внесок у розв'язанні питання походження прислів'їв та приказок. Він вважав, що значна частина творів цієї групи постала як результат словесного узагальнення повторюваних або ж знакових подій. Зокрема Микола Сумцов підкреслював вплив історичного контексту на паремійний репертуар. Харківський учений звернув увагу на те, що у значну кількість прислів'їв уплетено власні імена, які виразно вказують на реальних історичних осіб, а відтак і подій, суть яких згенеровано у прислів'ї. Як приклад наводить приповідку *«Іван несе плахту, а Настя булаву»*, де прочитується постаті гетьмана Івана Скоропадського та його дружини Анастасії. Твір метафорично вказує на слабохарактерність гетьмана Скоропадського та рішучість його жінки, яка мала неабиякий вплив на чоловіка, і по суті перейняла на себе управління державою.

Загалом, Микола Сумцов вважав паремії жанром вельми давнім. На підтвердження висловленої тези наводив чимало доказів. Учений переконував, що архаїчність прислів'я чи приказки, зважаючи на їх обсяг, може потвердити навіть одне слово. Він навів такі приклади: *«Грім такий, що хоч тури жени, так і не почують»* або *«Так замерзло, що хоч турів жени»*. Обидві паремії зафіксовано у збірникові Матвія Номиса. Микола Сумцов спробував встановити приблизний період виникнення творів, реконструювати ті обставини, за яких викристалізувалися зазначені словесні формули. За історичними свідченнями, турів ставало дедалі менше у XVI столітті, тому їх почали берегти від винищення, однак це не допомогло – тварини вимерли у XVII столітті²²⁴. Значить, робить висновок харківський учений, ці вислови могли з'явитися ще до XVI століття, коли тури були звичною реальністю.

Розв'язати проблему походження прислів'їв та приказок намагався й Іван Тимошенко. Він запропонував ґрунтовну працю *«Літературні першоджерела та*

---

²²³ Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г.С. Сковорода. Сиваченко М. *Літературознавчі та фольклористичні розвідки*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 17.

²²⁴ Сумцов М. Досвід історичного вивченн українських прислів'їв. Харків, 1896. С. 2.

прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок». Попри задекларований у назві пошук книжних джерел паремій, дослідник zarazом твердив, що великий пласт народної афористики виник як безпосередня пряма реакція на виклики часу. Чималу групу становлять прислів'я та приказки, які представляють особливості первісного світогляду, є словесними свідченнями уявлень давньої доби. Виходячи із позиції, що основні поняття моралі, зокрема ідеї добра і зла, спостереження за природою, поведінкою тварин були майже однаковими у всіх народів, Іван Тимошенко дійшов висновку, що базовий паремійний репертуар майже ідентичний в уснословесній традиції культурних етносів.

Також суттєву групу у прислівній традиції багатьох народів становлять тексти, що виникли як запозичення з античної культури (головно літератури). Ці твори здобули велику популярність і з часом втратили прозорість значення, закладеного спочатку. Такі приповідки нерідко стають незрозумілими поза контекстом. Тому, на думку Івана Тимошенка, дуже важливо вивчати давньогрецькі та візантійські першоджерела, які допомагають встановити повноту розгортання смислового діапазону певної паремії.

Мовлячи про вплив античної культури на український прислівний репертуар, Іван Тимошенко підкреслив тісні культурно-історичні взаємозв'язки, які існували між давньою Руссю та Візантією²²⁵. Вплив Візантії на давньоукраїнський світ у сфері релігії, духовної літератури і мистецтва, як зазначив науковець, відбилося на народних творах (передусім прислів'ях та піснях). Також в українській народній афористиці, за слушними спостереженнями ученого, помітний слід давньоримської культури. Іван Тимошенко припускав, що латинські прислів'я проникли в Україну не безпосередньо, а через Польщу. До речі, схожі думки про засвоєння латинського духовного контенту транзитом через Польщу висловлював Іван Франко. Свої міркування він найчіткіше обґрунтував у статті «Наші коляди»²²⁶.

Отож, оскільки Київська держава тісно співпрацювала з давніми культурними осередками, то, за твердженням автора розвідки «Литературные первоисточники и

---

²²⁵ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл. дім №4 0-й, 1897. С. XVI.

²²⁶ Франко І. Наші коляди. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892). С. 7–41.

прототи́пы трехсот руских пословиц и поговорок», у давньоруські пам'ятки потрапляли цитати із творів античних письменників, таких як Аристотель, Аристофан, Езоп, Гомер, Платон та ін. Пізніше особливо влучні перейняті вислови починали самостійне «життя» на новому ґрунті, ставали народним надбанням, зодягнутим у форму прислів'я.

Під час роботи над встановленням античних першоджерел українських приповідок Іван Тимошенко мав можливість особисто переконатися у правдивості твердження: що давніше джерело якого-небудь вислову, то менш зрозумілі сліди чи ознаки прислів'я, що походять від нього²²⁷. Однак, незважаючи на трудність зазначеного типу пошукової роботи, ученому вдалося встановити письмові начала багатьох паремій. Наприклад, вислів «свої гріхи за собою, чужі перед собою»²²⁸ походить від відомого апологу Езопа про дві сумки. Згідно з гіпотезою відомого байкаря кожна людина носить 2 сумки – одну спереду, другу – ззаду; обидві є наповнені пороками, однак передня сумка з чужими гріхами, а задня – зі своїми, тому люди не бачать власних пороків, зате добре дивляться на чужі падіння.

Вислів «Ловити рибу в каламутній воді»²²⁹ також ховає в собі сліди прислів'я, бо має глибше значення, ніж може видаватися на перший погляд – «користування причетністю у справах для досягнення особистої вигоди»²³⁰. За свідченнями Івана Тимошенка, греки, очевидно, мали свою асоціацію до цього вислову, тому в них збереглася інша, але подібна фраза: «ловити угрів». До цих метафоричних слів проявив цікавість давньогрецький філософ Аристофан і застосував їх до тодішньої політичної ситуації в країні. Про тих, хто любить угрів, він висловлювався так: «які при спокійному стані озера нічого не можуть впіймати, але скаламутнивши воду, успішно ловлять здобич»²³¹. Ця приповідкова одиниця не ввійшла до спеціального збірника, тому не є відомою в римській літературі. Не менш цікавою є паремійна сполука «решетом воду носити»²³², що означає даремну працю. У контексті

---

²²⁷ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототи́пи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл. дім №40-й, 1897. С. XX.

²²⁸ Там само. С. 20.

²²⁹ Там само. С. 49–50.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само.

²³² Там само.

«римських давностей» Діонісія Голікарнаського Іван Тимошенко згадав один епізод, дотичний до цього прислів'я: дівчина, яку звинуватили в неціломудреності, наважилася на дивний і разом з тим неосягнений вчинок, щоби довести свою невинність – вона зачерпнула решетом води з Тибру і в супроводі жерців та натовпу людей принесла її на форму, у храм богині²³³.

У контексті езопівської мови доречно згадати про Пантелеймона Куліша, який розшифровував алегорію грецького байкаря. Це добре описав Василь Івашків у статті «Пантелеймон Куліш – «перший справді національний писатель український»²³⁴. «Висвітлюючи перипетії протистояння народів півночі й півдня, про південну націю збереглося прислів'я, яке, на думку автора “Хуторської філософії”, “мова обох народів утрачена, чи принаймні невідомо, як вимовлялися голосні букви в цій мові”. Саме прислів'я “має страшний смисл, а саме: нібито жителі півдня “не верили слезам”²³⁵. Відомо, що це прислів'я, яке звучить так: “Москва слезам не верит, Москва кровушки жаждет”, Леся Українка поклала в центр художньої ідеї забороненої впродовж тривалого часу драми-трагедії “Бояриня”, акцентуючи на “азійській” (себто монгольській чи батиївській) жорстокості московського царства другої половини XVII ст. Смисл прислів'я прочитується й через те, що, за Кулішем, Бог хоче милості, а не жертви²³⁶.

Варто зазначити, що греки почали систематично цікавитися паремійними творами приблизно 350 років до Р. Х. Вважається, що філософ Аристотель – перший уклав збірник приповідок. На жаль, ця пам'ятка не дійшла до наших часів. Збереглися лише опосередковані свідчення про її існування. Пізніше було упорядковано збірники Теофраста і Аристарха Візантійського, Луцилли і Дідіма з

---

²³³ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл. дім №40-й, 1897. С. 65.

²³⁴ Івашків В. Пантелеймон Куліш – “перший справді національний писатель український”. *Слово і час*. 2019. № 8. С. 8.

²³⁵ Куліш П. Хуторська філософія та віддалена від світу поезія. Санкт-Петербург: Типографія товариства “Загальна користь”, 1879. С. 138.

²³⁶ Івашків В. Пантелеймон Куліш – “перший справді національний писатель український”. *Слово і час*. 2019. № 8. С. 8.

Александрії. Саме цими книгами було закладено основи пареміографії, як окремої наукової галузі²³⁷.

Упродовж багатьох століть античні здобутки залишалися поза науковим контекстом. Лише на початку XVI століття з'явився відомий твір Еразма Роттердамського «Adagia...», у якому автор-упорядник запропонував розлогіий звід грецьких і римських прислів'їв із поясненнями. Коментарі автора «Похвали глупоті» стали важливим доповненням до збірника античної мудрості, адже в них точно і тонко було розкрито семантику текстів, прозорість значення яких було затрачено.

Повертаючись до аналізу праці Івана Тимошенка, зазначимо: це була вдала спроба фахового дослідника показати, що чимало відомих у народі приповідок походять із творів античних філософів. Зазначені прислів'я здебільшого увійшли в культуру тих народів, духовне осердя яких формувалося під впливом античного світу. Український учений у контексті опрацювання джерельної бази застановився над вкрай актуальним питанням, дати однозначну відповідь на яке вкрай складно: чи афоризми, які дійшли до нас з тих часів, виникли в середовищі народному, чи їх створили філософи, мудреці або поети, використовуючи для підтвердження певних істин²³⁸.

Наприклад, про людину, яка відчуває сильний страх і в якій думки зосереджені на одному бажанні бігти з небезпечного місця, кажуть: «*Душа в п'ятки пішла*», тобто вся життєва енергія перейшла в ноги. Цей вислів бере початок від давньогрецького поета Гомера. Йдеться про Гектора (до речі, Гектор вважається також символом моральної перемоги у фізичній поразці²³⁹), що бореться з левом і наводить жах на мисливців. Відтак враження, яке справила його поява на греків, було жахливе. Тому Гомер, описуючи цей епізод Троянської війни, додав: «*здригнулися всі, і в кожного в ноги відважність упала*». Цей вислів раніше не був прислів'ям, а лише констатацією фізіологічної реакції організму на раптовий переляк. У римлян і новіших народів, як зауважив Іван Тимошенко, не було

---

²³⁷ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл.дім №40-й, 1897. С. XXI.

²³⁸ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 16.

²³⁹ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 2: Літери В–Г. Буенос-Айрес : Накладом адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1958. С. 232.

спопуляризовано подібного вислову, тому, вочевидь, точкою відліку можна вважати твір Гомера.

Приповідка, яку сьогодні часто можна почути, – «говорити на вітер», тобто промовляти слова, які нічого не означають, яких ніхто не бере до уваги. Колись уявляли, що вітер забирає, безслідно відносить порожні чи образливі слова. У творах Гомера є натяк на це уявлення: Евріал, просячи в Одиссея вибачення за необдумане сказане слово, говорить: «І якщо сказав я грубе слово, хай вітер його віднесе». З часом у греків згадане вірування оформилося у вислів-кліше – на вітер говорити. Окрім античного джерела, Іван Тимошенко спостеріг зв'язок поширеної приказки зі словами апостола Павла: «Отак воно і з вами: коли ваша мова не має в собі ясних слів, як зрозуміти те, що ви говорите? Ви будете на вітер говорити!»²⁴⁰.

На відому фразу «Сардонічний сміх» натрапляємо в «Одіссеї» Гомера. Відомо, що Гера була богинею, яка «усміхалася устами, але чоло в неї між чорними бровами не світліло»²⁴¹. За давніми джерелами, при такій посмішці (лише устами) на обличчі залишається злобний і похмурий вираз. Розуміння сардонічного сміху, тобто уїдливого, походить, очевидно, від гомерівського вислову і згодом його почали трактували як саркастичний сміх. Є кілька версій походження словесної формули. За першою версією, поява фрази пов'язана із островом Сардинія: місцеві жителі приносили в жертву людей похилого віку чи батьків, яким було понад 70 років. При цьому сльози і печаль з цього приводу вважалися ознакою малодушності (тих, хто висловлював співчуття всіляко осуджували), а радість і сміх сприймали як вияв справжньої мужності. Ймовірно, звідти й походить назва сардонічного сміху.

Є й інша версія походження цього вислову. Відомо, що в Сардинії, як і в Карфагені, людську жертву клали всередину розколеної статуї божества. Жертва, скорчена від болю, з вишкіреними зубами, справляла враження людини, яка сміється.

За третьою, найправдоподібнішою, версією посмішка отримала саме таке означення через поширену на острові Сардинія отруйну рослину, що має дуже

---

²⁴⁰ Святе Письмо Старого та Нового Завіту / повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами Українського Біблійного товариства. І До коринтян 14:9.

²⁴¹ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл.дім №40-й, 1897. С. 13–15.

гіркий смак і здатна викликати значні судоми на обличчі, що можуть нагадувати сміх.

Окрім запропонованих, Іван Тимошенко вивів можливі книжні джерела й багатьох інших прислів'їв і приказок. Загалом, праця має значний евристичний потенціал, адже оприявнює, якщо скористатися фігуральним висловом Івана Франка, «тисячні зв'язуючі огнива» між культурною продукцією різних часів і народів.

Високо оцінюючи напрацювання автора студії «Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв та приказок», дослідники-пареміологи вважали, що «недостатньо навести схожі паралелі, а треба ще й довести, якими шляхами прийшло до нас те чи інше прислів'я з античної Греції чи Риму»²⁴².

Прислів'я не могли оперативно поширитися серед простолюду через незначний відсоток освіченої верстви. Лише окремі посвячені знали давньогрецьку та латинську мови і могли черпати із цього цінного джерела. Вже за їхнім посередництвом скарби античної мудрості потрапляли в українське етнокультурне середовище, зазнаючи при цьому суттєвої трансформації, «приноровлення» до характеру народу-реципієнта. Отже, в такому ракурсі аналізу генетичних основ паремійного фонду, можна стверджувати, більшість зразків таки виникала на національному ґрунті.

Паремія утворює свій статус самодостатнього твору внаслідок переосмислення та паралельного розгортання метафоричного значення. Як зазначають автори навчального посібника з української пареміології, «виникає прирощена конотація, яка відтворює зв'язок асоціативно-образного підґрунтя з культурою (еталонами, символами, стереотипами)»²⁴³. «Використання паремії в переносному значенні розкриває одну з найважливіших її ознак, яка сприяє окресленню не конкретних, а узагальнених, типових ситуацій. Переносний смисл з'являється через постійне вживання метафор, типових для паремій. Саме

---

²⁴² Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 60.

²⁴³ Українська пареміологія : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. С. 27.

метафоричність розширює сферу їх застосування в найрізноманітніших ситуаціях»²⁴⁴.

Значна частина українських приповідок є словесною рефлексією на повторювані події, звичні явища, щоденні трапунки, традиційні устої. Оскільки український етнос вирізняється особливою релігійністю, то цілком природно, що виокремився значний тематичний пласт прислів'їв, де висвітлено різні аспекти духовного життя народу. У тому числі й на підставі аналізу цієї групи паремійних творів можна стверджувати, що віра в Бога, молитва, дотримання норм християнської етики – основоположні підвалини, на яких формується внутрішня духовна культура українців.

Прикметно, що на кількісно велике «представництво» приповідок у межах окресленої «філософічної теми» звернув увагу ще Матвій Номис. Не даремно він відкрив свій збірник «Українські приказки, прислів'я і таке інше» рубриками «Віра», «Бог», «Молитва», «Церква». Серед сотень зразків приповідок церковно-релігійної тематики Матвій Номис зафіксував твір «*Так як на зарваній улиці*»²⁴⁵. Здавалося би, звичайна формула порівняння не має жодного додаткового підтексту і встановити генезу зразка неможливо. Однак ключове слово зразка «*зарваній*» спонукає до пошуку першоджерела.

На докладнішому вивченні цього вислову зосередився Анатолій Івченко у монографії «Українська народна фразеологія: ареали, етимологія». Дослідник спостеріг, що в уснословесній традиції можна зафіксувати варіант «*Як на зарваницькій вулиці*». Таке формулювання, очевидно, первісне і випрозорює головний семантичний закрій твору. Отож йдеться про вулицю у селі Зарваниця, яке є відомим місцем паломництва тисяч християн. В часі всеукраїнських прощ до Зарваниці цей невеличкий населений пункт перетворюється на багатолюдний паломницький центр. Властиво, зважаючи на контекст, вираз «зарваницька вулиця» отримав відповідне стійке значення. Фразу застосовують, коли хочуть наголосити, що в певному місці дуже «гамірно та багатолюдно», що панує «безлад, гармидер».

²⁴⁴ Українська пареміологія : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. С. 28.

²⁴⁵ Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 309.

Активне варіювання прикметникового компонента, явище вторинне, яке до певної міри завуальовує смисл приповідки.

Для підсилення доказової бази Анатолій Івченко залучив до аналізу фразеологію сусідніх народів. У польському фольклорі пограниччя побутує така паремія: «*jak na Zarwańskiej ulicy, jak na Urwańskiej ulicy*»²⁴⁶. Власне, і польський варіант приповідки, як зазначив дослідник, «дозволяє пов'язати походження цієї ФО з назвою села Зарваниця Золотницького р-ну Тернопільської області. Це село було відоме як місце прощ з XIII століття. До чудотворної ікони Богородиці щороку прибували тисячі прочан з усієї Галичини»²⁴⁷. Закономірно, що скупчення людей супроводжувалося криком і непорядком. Слід зазначити, що власне «Зарванська» вулиця була в Кам'янці-Подільському. Розташована в торговому передмісті вона теж асоціювалася з безладом і галасом²⁴⁸. На думку Анатолія Івченка, з часом відбулося зближення слів «зарвана» і «зарватися», тобто зачепитися з ким-небудь.

Отже, приповідкову одиницю «*так як на зарваній вулиці*» слід виводити із типової життєвої ситуації. Постає вона як устійнена словесна реакція на ситуацію, що супроводжується надмірним безладом і криком.

Серед народних висловлювань паремійного типу особливою популярністю вирізняється «*вивести на чисту воду*». Так говорять з надією, що правда виявиться, а винуватець не приховає свій ганебний вчинок і врешті відповість за свідомий переступ. Вперше в українських джерелах цей вислів зафіксовано в словнику Євгена Желехівського – ‘*jmdn blamieren, blosstellen*»²⁴⁹. Згодом паремійну одиницю ввів до свого компендіуму Іван Франко – «на чисту воду го вивів». Упорядник «Галицько-руських народних приповідок» супроводив запис відповідним поясненням: «відслонив, виявив його погані справи»²⁵⁰.

Загалом, в українському фольклорі розуміння води ніколи не зводилося тільки до одного прямого значення (змити бруд, вмитися), а супроводжувалося розвитком

²⁴⁶ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 133.

²⁴⁷ Там само.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Малорусско-німецкий словарь / уложили Євгеній Желеховський і Софрон Недільський. Львів : 3 друкарні тов. им. Шевченка, під зарядом К. Беднарського, 1886. Т. II. С. 1072.

²⁵⁰ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 366.

широкого поля конотацій. У межах паремійного репертуару вельми виразно помітний полісемантизм образу води. Цитований зразок промовисто доводить сказане.

Існує декілька версій походження приповідки «вивести на чисту воду». За однією із гіпотез ідеться про давній звичай «божого суду», коли підозрюваного кидали в річку. Якщо він випливав, то його вважали винним, якщо тонув – то несправедливо звинуваченим²⁵¹. У цьому контексті можна згадати про повість Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», де колоритно описано один із способів виявлення відьми, що перегукується зі згаданим давнім звичаєм. Інша версія пов'язана із досвідом рибалок. У риболовецькій справі виводити на чисту воду первісно означало «виводити рибу на відкриту воду, щоб вона не заплуталася у водоростях»²⁵².

Мовознавець Валерій Мокієнко заперечив пропоновані теорії. Дослідник, натомість висловив припущення, що цей вислів бере початок із традиційного ворожіння. Поширеним способом вгадування майбутньої долі є зокрема топлення воску над посудиною з чистою водою. Учений зазначив, що під час такої дії на поверхні води з'являється образ людини, яка вчинила недобру справу. Тобто, за припущенням Валерія Мокієнка, первинним значенням паремії «вивести на чисту воду» є виявити злочинця, викрити його, відкрити правду. Пропонований варіант пояснення генези вислову тісно пов'язаний із традиційною культурою українців. Твір виник як словесне резюме з поширеної обрядодії і повною мірою реалізує свій семантичний заряд у контекстуальній рецепції: якщо приказку сприймати, пам'ятаючи про відому форму ворожіння, то чіткіше викристалізуються контури її смислового поля.

Українська народна творчість вирізняється «вмінням» делікатно ословлювати вкрай складні, контраверсійні теми. Особливо виразно ця тенденція проглядається у паремійному репертуарі. У творах цієї формації успішно апробовано вельми стриманий, тактовний спосіб подачі негативної чи позитивної характеристики

---

²⁵¹ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 96.

²⁵² Там само.

певної людини (групи людей) або явища. Приповідки виробили оригінальну форму вислову, де завуальовано, часто із вигадливим приховуванням справжнього сенсу, виражено правду життя.

Прикладом витонченого приповідкового інакомовлення є вислів «скакати в гречку». Цю фразу використовують для образного номінування подружньої зради. У збірці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» зафіксовано цілу низку варіантів: «скакає гречку», «у гречку скочив та и вворвав», «скакав, та не уклякнув», «як би він ні жив, аби в чужу гречку не вскакував», «не скакай у чужу гречку, бо лихо тобі буде»²⁵³. Приповідка також поповнила Франкову колекцію народного мудрослів'я. Прокоментував її учений так: «заходити собі з чужими жінками або чоловіками, чужоложити»²⁵⁴. На широкий загал цю паремійну одиницю вживають для завуальованої характеристики подружньої зради, позашлюбних зв'язків.

Деякі дослідники вважають, що вираз «скакати в гречку» почали вживати у часи Запорізької Січі. Тоді діяв закон, згідно з яким жінкам заборонялося знаходитися на Січі. Якщо жінка порушувала цю норму уставу козацької військової організації, то її засуджували на кару смерті. Проте, як зауважив відомий український письменник і дослідник культури мови, Борис Антоненко-Давидович, «навколо Коша в степу було чимало зимівників та хуторів, де жили одружені козаки з жінками й дітьми. Щоб задовільнити потреби своїх родин, ці козаки вдавалися до рільництва, сіяли гречку, надаючи їй переваги над іншими сільськогосподарськими культурами. Отож навколо Січового Коша поволі утворилися лани, засіяні гречкою. Дівчата, а часом і зрадливі молодиці з хуторів та зимівників, не маючи в степу іншого, зручнішого місця, зустрічалися зі своїми коханими молодиками-січовиками в гречці. Від цього й виник вислів «стрибати в гречку»²⁵⁵.

Іншу позицію щодо походження поширеної приповідки висловила Лариса Скрипник. На її думку, цей вислів не пов'язаний з історичними реаліями козацької

---

²⁵³ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 391.

²⁵⁴ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А—Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 629.

²⁵⁵ Антоненко-Давидович Б. Стрибати в гречку. *Україна*. 1967. № 52. С. 50.

добу, а виник у селянському середовищі, коли на наших теренах почали активно культивувати гречку. Приказка «скакати в гречку» (відомий також її варіант «скакати в горох») означає посягати на чуже. Дослідниця стверджує, що первинну образну мотивацію приповідки слід шукати у виразах «красти чужу гречку, горох»²⁵⁶.

До дискусії про походження виразу «скакати у гречку» долучився також автор монографії «Українська народна фразеологія: ареали, етимологія» Анатолій Івченко. Дослідник, беручи до уваги широкий культурно-історичний контекст, вивчає «біографію» цієї приповідки. Насамперед він наголосив, що аналізований зразок малої фольклорної прози органічно уплетено у текстуру історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада». У творі майстерно зображено епізод, в якому запорізькі діди за козацьким звичаєм вимагали від Івана Брюховецького жорстокого покарання для неборака, спійманого на «скаканні в гречку». У відповідь на закиди бувалих козаків Іван Брюховецький промовляє: «І за що ж мусить погибати хоч би й оцей безталанний Олекса Сенчило?... За те, що трапилось, може, раз на віку, *вскочити в гречку!* Який же його біс утерпить, ходючи посеред спашу?»²⁵⁷. Пропонований приклад Анатолій Івченко використав як доказ активного побутування приповідки у добу козаччини, себто саме цей історичний період можна вважати найімовірнішим часом виникнення твору.

Однак є й аргументи, з допомогою яких можна спростувати попередній здогад. Однією із найвагоміших підстав для сумніву є надто великий ареал поширення приповідки. Вислів активно використовують і в Галичині, що, зважаючи на об'єктивні історичні обставини, тривалий період перебувала поза сферою культурного впливу козаччини. Відтак варто розглядати й інші припущення щодо генетичних витоків паремії.

Якщо щодо часу і місця постання приповідки між дослідниками точаться дискусії, то щодо семантики зразка, попри його поліфункціональність, панує консенсус. Отож приказку витлумачують як «мати нешлюбні статеві стосунки».

---

²⁵⁶ Скрипник Л. Стрибати в гречку. *Мовознавство*. 1969. № 5. С. 76–78.

²⁵⁷ Куліш П. Твори : в двох томах. Київ : Дніпро, 1989. С. 137.

Анатолій Івченко вивів логічний ланцюжок семантичного розвитку паремії: «порушувати недоторканість + чужих сільськогосподарських угідь» – «завдавати шкоди чужим сільськогосподарським угіддям – завдавати шкоди чужій родині – мати нешлюбні, статеві стосунки – зраджувати, порушувати подружню вірність»²⁵⁸.

До популярних зразків народного паремійного репертуару належить приповідка «бити як жидівського гамана». Як правило, її вживають для образної характеристики сильного, безжально побиття. Цей вислів, як вказують ключові слова, слід виводити зі Старого Завіту. У «Книзі Естер» знаходимо історію агаг'янина, сина Гаммедатового, Гамана, яка виразно умотивовує сюжет. Гаман був одним із наближених до перського царя Ахашвероша (Ксеркса – 485–465 рр. до Р. Х). Він через особисту образу (юдей Мордехай єдиний не падав перед ним на коліна і не кланявся йому) зумів підступом переконати царя у потребі вигубити увесь юдейський народ, в якого начебто закони «інші, ніж у всіх народів, та й царських наказів він не виконує»²⁵⁹. По всіх містах було розіслано розпорядження у визначений день вбивати юдеїв. Про цю звістку дізнався Мордехай, батько дружини Ахашвероша, цариці Естер. Через доньку він виклопотав зустріч із царем і переконав правителя, що той незаслужено прирік на загибель цілий народ, що негативна опінія Ахашвероша про юдеїв – наслідок злобних намов погордливого і ображеного Гамана. Не знаючи про викриття своїх підступних задумів, Гаман в передчутті великої розправи приготував «шибеницю, 50 ліктів заввишки»²⁶⁰, на якій планував повісити Мордехая. Після того, як цар дізнався про підступні плани Гамана і змінив гнів на ласку до юдеїв, він наказав «повісили Гамана на шибениці, що той споготовив для Мардохея»²⁶¹. Навздогін Ахашверош, не маючи права відмінити своє попереднє розпорядження «припечатане царським перснем», велів розіслати новий наказ, в якому давав дозвіл юдеям нищити своїх ворогів. Так завдяки цариці Естер і її батькові Мордехаєві було порятовано цілий народ. Відтоді

²⁵⁸ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 125.

²⁵⁹ Святе Письмо. Старий Завіт. Книга Естера, 3:8. Українське Біблійне Товариство. 1992. С. 523.

²⁶⁰ Святе Письмо. Старий Завіт. Книга Естера, 5:14. Українське Біблійне Товариство. 1992. С. 524.

²⁶¹ Святе Письмо. Старий Завіт. Книга Естера, 7:10. Українське Біблійне Товариство. 1992. С. 526.

в пам'ять про ці важливі події євреї святкують Пурім – «дні, за яких звільнилися від своїх ворогів»²⁶².

Варто наголосити, що під час Пуріму юдеї одягаються в карнавальні костюми й маски, зокрема цариці Естер і Мордехая. Нерідко святкування супроводжується інсценізаціями, де в центрі уваги побиття і повішення ненависного Гамана. «В цей день діти б'ють палками по землі, тобто «б'ють гамана, крутять торохкала і кричать, неначе насміхаючись над Гаманом»²⁶³.

Аналізована паремійна одиниця успішно увійшла в мовне середовище українців. Маючи першоджерелом відомий біблійний сюжет, приказка здобула широку популярність в усній словесності як емоційно-образна характеристика відповідної ситуації.

До загальнозвісних приповідкових творів українського фольклору належить «Що він загадав тобі – на волівій шкурі не списати»²⁶⁴. Цей вираз використовують у типових буденних ситуаціях, коли потрібно оповісти довгу історію чи переказати тривалу розмову. Образність цієї приказки, як зазначив Анатолій Івченко, базується на «дихотомії *мало – багато*, в якій *мало* асоціюється з аркушем паперу, а *багато* – зі шкурою великої свійської тварини»²⁶⁵. Іван Лепешев, коментуючи походження цієї паремійної сполуки, зауважив: «до винаходу паперу писали на спеціально виробленій шкірі тварин, найчастіше це була воляча шкура»²⁶⁶. Оскільки ця шкіра (пергамент) була вельми коштовною, використовували її вкрай економно. Найпромовистішим свідченням такої економії стали палімпсести – пергаменти, на яких стерли (вишкрябали, замалювали) первісний текст і написали новий. Саме тому «волова шкіра» увійшла у приповідку як символ лаконічності, лапідарності у висловлюваннях, на противагу тривалій, пустопорожній балаканині.

Існує й інша версія виникнення цієї приповідки. Пов'язана вона із народною демонологією. Поширеним було вірування, що людина в обмін на певні послуги диявола (чорта) при житті може продати йому душу, підписавши кров'ю циркуграф

²⁶² Святе Письмо. Старий Завіт. Книга Естера, 9:22. Українське Біблійне Товариство. 1992. С. 527.

²⁶³ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 93.

²⁶⁴ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 266.

²⁶⁵ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 116.

²⁶⁶ Там само. С. 117.

(власноручне письмове зобов'язання), який, як правило, виготовляли з волової шкіри²⁶⁷. У такому контексті паремія отримує дещо інше смислове наповнення.

Поширеним є й інше народне вірування, пов'язане із образом чорта. Вважалося, що нечистий може перебувати у церкві під час Служби Божої. Він ховається за вівтарем і саме на волівій шкірі записує гріхи парафіян²⁶⁸. Очевидно, чіткіше генетичний зв'язок із зазначеним віруванням збережено у такому варіанті приповідки: *«і чорт би того не зміг вмістити на волівій шкурі»*. Лаконічне словесне закріплення у паремійній формулі досвіду народного життя (у аналізованому зразкові взятому зі сфери демонологічних вірувань) засвідчує продуктивність «узагальнення» як важливої складової поповнення прислівного фонду.

Прислів'я та приказки є жанром поліфункціональним. Окрім важливої гносеологічної, вони виконують ще й емоційно-експресивну функцію. Приповідки роблять мовлення колоритнішим. Дієвим засобом підсилення вказаної функції є активне використання метафор, евфемізмів та інших поетичних засобів, які по-особливому увиразнюються в кондесованих формулах паремій. Прикладом застосування евфемізмів у прислівному репертуарі є вислів *«врізати дуба»*, *«дуба дати»*²⁶⁹, який є грубою, негречною формою повідомлення про смерть когось. Цей лаконічний твір зафіксовано і у збірці Матвія Номиса *«Українські приказки, прислів'я і таке інше»*, і у корпусі Івана Франка *«Галицько-руські народні приповідки»*. Якщо Матвій Номис лише констатував його «присутність» в українській уснословесній традиції середини XIX століття, то Іван Франко ще й дав пояснення: *«вмерти, загинути»*.

Приповідка ця має досить розвинуте варіантне гніздо. Серед текстового багатоманіття натрапляємо на такий: *«як би не зуби, та не губи, була б душа на дубі»*²⁷⁰. Зрештою, у всій варіантній парадигмі паремії центральним залишається образ дуба, який так чи інакше пов'язаний зі смертю. Дослідники пропонують дві

²⁶⁷ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 117.

²⁶⁸ Krzyżanowski J. Mądrej głowie dość dwie słowie. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. Т. 1–2. S. 187–188.

²⁶⁹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 372.

²⁷⁰ Там само. С. 55.

основні гіпотези, які пояснюють етимологію приказки. Перша пов'язана з особливостями давнього слов'янського поховального обряду. Згідно з повір'ям, «пристановищем душі після смерті людини стає дерево. Під час поховання перевагу віддавали дубові. Дно ями викладалося дубовим листям, пам'ятники на могилі робилися з дуба»²⁷¹. Своєрідним опосередкованим доказом достовірності теорії є матеріали Івана Франка. У ґрунтовній праці «Людові вірування на Підгір'ю» дослідник зафіксував таке свідчення: «Коли сире дерево в огні сичить і пищить, то кажуть, що се там грішна душа покутує»²⁷². Тобто, вважалося, що грішна душа може бути ув'язнена в дереві (дубі), допоки не відпокутує гріхів. Відтак, вираз «дати дуба» отримує негативну конотацію і може бути проінтерпретований як своєрідна «вивітрена формула» прокляття, в якій закодовано негативне побажання терпіти муку по смерті, не мати спокою душі.

За іншою гіпотезою приказку прирівнюють до «каламбуру, який виник внаслідок розщеплення дієслів типу: укр. задубіти, одубіти, здубитися» і має первинну внутрішню форму «стати нерухомим, як дуб»²⁷³. Тобто паремія є лише лаконічною констатацією того, що відбувається із тілом покійника. Дослідник етимології українських фразеологічних зворотів Анатолій Івченко вважав, що варіант приповідки із дієсловом «дати» нехарактерний для українського контексту і видається чужорідним. Науковець, зауважив, що тексти, де вжито дієслова «врізати», «вдарити» є питомими і «виникли внаслідок народноетимологічного переосмислення внутрішньої форми»²⁷⁴.

Однак твердження, які наводить Анатолій Івченко до вищевказаних прикладів паремій, є суперечливі.

До одного тематичного ряду із попередньою належить паремія «смаленого дуба плести», що вживається у значенні «вигадувати, говорити щось неймовірне». Над походженням приповідки розмірковував відомий польський фольклорист Юрія Кжижановський. У книзі «Mądrej głowie dość dwie słowie», коментуючи розгортання

---

²⁷¹ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 106.

²⁷² Франко І. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 125

²⁷³ Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996. С. 106.

²⁷⁴ Там само. 106.

окресленої значеннєвої парадигми вислову, він зазначив, що на Поліссі, Волині та в окремих регіонах Білорусі побутувала традиція виготовляти обіддя для бочок із дуба. Перед тим, як гнути дубову заготовку, її розпарювали над вогнем. Цей процес вимагав багато зусиль і був вкрай складним та енергозатратним. Оскільки згодом внаслідок технологічного прогресу було спрощено процедуру виготовлення цих деталей, то відпала необхідність дотримуватися традиційного порядку. Відтак у щоденному слововжитку аналізована фраза почали вживати у значенні недоречності, безсенсовості певної дії²⁷⁵. До речі, польський дослідник, інтерпретуючи непольську фонетичну форму слова *duby*, вважав безсумнівним його зв'язок із назвою дерева дуб.

Колоритні та влучні народні вислови паремійного типу часто потрапляли в поле уваги чутливих до слова українських письменників. Нерідко вони намагалися максимально наснажити свої оригінальні писання приповідковою мудрістю, з їх допомогою увиразнити текст. Як правило, автори, зважаючи на вимоги художнього стилю, обмежувалися лише органічним вплетенням відповідного зразка у твір і не зосереджувалися на з'ясуванні його генези чи амплітуди значень. Однак не усі майстри пера сприймали прислів'я та приказки лише як ефектні інкрустаційні елементи. Приклад іншого підходу до «літературної прописки» зразків народної мудрості запропонував Степан Руданський. Геніальний творець співомовок вдався до поетичного висвітлення джерел походження популярних паремій, опираючись на тривалий досвід рецепції національної уснословесної традиції. У літературній спадщині автора ліричної поезії «Повій, вітре, на Україну» є сатиричний вірш, де пояснено генезу приповідки «*Ні зле, ні добре*», яка увійшла в обіг як результат стягнення дотепного життєвого діалогу. В основі паремії історія про те, як зустрілися два чоловіки. Між ними відбувається розмова, в якій один цікавиться справами іншого:

«Здоров, брате!» – А, здоров!

«Що ж ти так змінився?»

– А не диво, брате мій,

---

²⁷⁵ Krzyżanowski J. *Mądrej głowie dość dwie słowie*. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. Т. 1–2. S. 171.

Бо я оженився!
«Слава богу!» – каже той.
– Ні! не слава богу:
Моя жінка і бридка,
І крива на ногу.
«То зле, брате!» – каже той.
– Ба ні, не зле, брате!
Бо за нею я, як чорт,
Зробився багатий:
Славну хату збудував,
Ходив у дорогу...
«Слава ж богу!» – каже той.
– Ні, не слава богу.
Воли згинули в Криму,
Додому вернувся –
Аж і хата у вогні, –
І хати позбувся...
«То зле, брате!» – Ні, не зле!
Як хата горіла,
То і жінка там моя
В огні околіла²⁷⁶.

Як лейтмотивну у творі виведено приповідкову фразу «ні зле, ні добре», в якій закладено амбівалентне сприйняття будь-якої ситуації. Бесіду побудовано на несподіваних алогічних поворотах, де негативні епізоди потрактовано як позитивні і навпаки. Своїм поетичним коментарем Степан Руданський наче вписує паремію у природний мовний контекст, аби максимально точно передати її значеннєві вібрації і описати разом можливий діалог, з якого викристалізувався вислів.

Докладне аналітичне опрацювання зазначеної паремії крізь призму співомовки Степана Руданського запропонував Іван Франко. У дослідженні «Студії над

---

²⁷⁶ Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. С. 257–258.

Ст. Руданським. «Ні зле, ні добре»²⁷⁷ він розглянув широке коло фольклорних та літературних джерел вислову та простежив його цікаву «мандрівку» із «крайнього Заходу на крайній Схід Європи». Іван Франко вважав, що найімовірніше приповідка є не узагальненням своєрідної життєвої ситуації, а центральною фразою популярного анекдоту, який, окрім українського (зафіксовано у збірнику Павла Чубинського), має ще й польський, французький, англійський та інші відповідники.

Українські приповідки у процесі активного функціонування розвивають переносне значення. Ця властивість жанру сприяє розширенню сфери його застосування. На її основі також формується полісемічність як прикметна риса паремії. Олена Карабута, з'ясовуючи причини багатозначності фразеологізмів, зазначила, що головним чинником є метафоризація, а «об'єктом метафоризації стали різні ознаки того самого явища»²⁷⁸. Це «правило» можна застосувати і до прислів'їв та приказок. Одну й ту ж паремійну одиницю можна сприймати двопланово – і буквально, і метафорично. Наприклад, у Матвія Номиса занотоване прислів'я «Добре вогонь горить, як є чим підпалити»²⁷⁹, яке паралельно розвиває і пряме, і переносне значення. У першому випадку йдеться про звичайне життєве спостереження, господарський досвід: для того, аби вогонь давав жар, «добре горів», потрібно його підпалити та постійно підкидати дров, доглядати за ним. У випадку метафоричного пояснення приповідки можна окреслити цілий комплекс «значенневих вібрацій». Оскільки в українському етнокультурному контексті давно вкоренилося поняття домашнього вогнища, то один із варіантів пояснення твору можна звести до такого тлумачення: аби у сім'ї (домашньому, родинному вогнищі) панувала гармонія і лад потрібно повсякчас докладати зусиль, офірувати те, чим можна «вогонь» підтримувати. Іншими словами, сім'я міцна лише тоді, коли кожен із подружжя підкидає свою частину дров, щоби цей вогонь не погас.

---

²⁷⁷ Франко І. Літературно-критичні праці (1890–1892). Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 28. С. 299–303.

²⁷⁸ Карабута О. Специфіка багатозначності у фразеологічних одиницях. С. 2. URL : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/899/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf?sequence=1>

²⁷⁹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 330.

Цю ж приповідку можна інтерпретувати і в негативному ключі. Коли йдеться про характеристику конфліктної ситуації, то це означає, що за умови нагнітання суперечність зростає і може призвести до непередбачуваних наслідків (образ вогню як руйнівної стихії тут вельми доречний). Агресія, вочевидь, спаде, якщо не буде засобів для її підживлення. Тобто, дещо перефразовуючи слова Олени Карабути, можемо стверджувати: «розширення смислової структури *паремійної одиниці* відбувається за рахунок паралельного переосмислення одного й того самого вільного словосполучення, а значить скільки розрізняється значень, стільки й стадій переосмислення проходить *паремійна одиниця*»²⁸⁰.

Дещо суголосною за змістом до попереднього зразка є приповідка «*Хто мастить, тому віз не скрипить*»²⁸¹. Тобто, хто «підживлює» себе, турбується про своє здоров'я, той почуватиметься здоровим, його організм не даватиме збоїв. Зважаючи на лексичний склад твору, не важко здогадатися, в якому середовищі він виник і яке первісне значення мав. Найімовірніше з'явилася приповідка серед чумаків, які великими валками возів (маж) вирушали в далеку і небезпечну дорогу. Оскільки від справності воза безпосередньо залежав прибуток чумака, то він дуже уважно стежив за тим, аби колеса були змащені, аби не скрипіли, передчасно не зношувалися. Отож на стадії виникнення словесна формула «*Хто мастить, тому віз не скрипить*» була лише констатацією господарського досвіду, однак згодом через втрату прив'язки до буквального розуміння фрази утвердилася як прислів'я, що надається до вербального супроводу багатьох ситуацій. Будь-яка паремія має досить широке смислове навантаження. Оптимально аналізувати кожен окремий випадок її вживання. Тому можна погодитися зі заувагою дослідниці, що «без контекстуальної підтримки неможливо реалізувати жодного значення фразеологізму (паремії. – Я. Ш.)»²⁸².

---

²⁸⁰ Карабута О. Специфіка багатозначності у фразеологічних одиницях. С. 2. URL : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/899/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf?sequence=1>

²⁸¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 337.

²⁸² Карабута О. Специфіка багатозначності у фразеологічних одиницях. С. 2. URL : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/899/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82>

Значний пласт українських приповідок став словесним закріпленням знань наших предків. У багатьох текстах відображено господарські реалії, та сфера, з якою тісно пов'язане щоденне життя українців. У сільському селянському середовищі виникла приповідка «*Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе (що вона везе)*»²⁸³. Взагалі образ коня є одним із центральних у нашій уснословесній традиції. Виразно доведено правдивість тези у дисертації Оксани Левчук «Образ коня в системі зооморфної символіки українського фольклору». У паремійному репертуарі кінь представлений в різних іпостасях: і як звичайна тяглова сила, і як друг, порадник, товариш лицаря. У пропонованому зразку використано образ кобили, що органічніше вписується у сільськогосподарський контекст. Значення вислову можна розшифрувати так: важлива не форма, а зміст. До речі, у творі «сивий колір» використано не випадково. «Сивина» є ознакою старості та досвіду. Відтак прислів'я отримує додаткову смислову конотацію: не варто зважати на вік, варто оцінювати за результатами праці.

До популярних належить і паремія «*Видно пана по халявах*». Її вживають, коли хочуть виділити, вирізнити когось, вказуючи чи то на особливості зовнішності, одягу, чи то на своєрідну поведінку, незвичні манери. З допомогою приповідки означають приналежність особи до певного типу людей (як правило, чванькуватих). Матвій Номис не тільки опублікував текст, а й супроводив його пояснювальною ремаркою: «Давній пан польський носив цвітні чоботи – сап'янці. Служки, доношуючи після своїх панів стареньку їх зобуву, пришивали до неї, для одміни, чорні пришиви, а халявами вицвічалися»²⁸⁴. Тобто дослідник окреслив реальні історично-побутові обставини, що зумовили входження вислову у простір народної афористики. Первісно це була звичайна констатація приналежності людини до певного майнового стану. За висотою і кольором халяв можна було встановити, чи це той, хто носить, чи той, хто доношує. Вже пізніше через розширення

[%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf?sequence=1](#)

²⁸³ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 330.

²⁸⁴ Там само. С. 335.

метафоричного значеннєвого сегмента прислів'я почали вживати як насмішку над охочим зайвий раз похвалитися, показати свою пиху.

Варто зазначити, що в збірнику «Українські приказки, прислів'я і таке інше» Матвій Номис занотував низку цікавих свідчень про виникнення приповідок із колоритних, часто жартівливих, життєвих ситуацій. Наприклад, походження паремії «У їх два верхи в хаті» він вивів із такого випадку: «Волають подорожнього чоловіка в хату спочити.

– Чи один верх, – питає, – у вас у хаті, чи два верхи?

– Один.

– Ну коли один, так прошу приймати.

Але увійшовши в хату, незабаром помітив, що жінка чоловікові не кориться – за шапку:

– Я, – каже, – вас питав, чи не два верхи у вас в хаті? Там, де два верхи, я ніколи не останусь, хоч би як притомивсь»²⁸⁵.

З Номисового пояснення (коментар, очевидно, записано від респондента) випливає, що, мовлячи про «два верхи», мають на увазі не архітектурні особливості хати, а сімейний устрій. Йдеться про те, хто у хаті верховодить, є головою сім'ї. Якщо панує «двовладдя», то в такому домі ніколи не буде добра і злагоди. Властиво, прислів'ям означають сім'ю, в якій панують постійні суперечки, колотнечі, бо кожен хоче старшинства.

Не менш цінними є вказівки Матвія Номиса щодо генези прислів'я «Чи оце той, що обротьку вкрав?». Її виникнення він пов'язував із історією про хитромудре викриття нерозумного злодія. «У когось оброть украли, і як не докопувалися, не дійшли злодія. Всіх задьор взяв, піп вмішався и звелів зібрацьця всім парохвіянам. Зійшлись. «А що ж», пита піп, «усі зібрались?» – «Усі!» – А той тут, що обротьку вкрав?» – «Тут!», каже злодій... Як зберуцьця оце чого люде й кажуть, що всі, то питають жартуючи: «А той тут и д.»²⁸⁶.

---

²⁸⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 600.

²⁸⁶ Там само. С. 615.

Матвій Номис на сторінках збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» також зазначав, що в основі багатьох зразків лежить певний історичний факт, важливий для розуміння “нашого битопису”. З цим погоджувався й Іван Франко, тому і намагався, окрім усього іншого, вивчати й історичний контекст, що вплинув на постання приповідки. Тобто зосереджував увагу на історичних обставинах, в яких викристалізувалася та чи інша паремійна фраза. Якщо дослідження інших фольклорних жанрів (особливо переказів, оповідань, історичних пісень, дум та ін.) у цьому контексті видається вельми продуктивним та успішним, то з прислів'ями та приказками усе набагато складніше. У лаконічних, вельми скондованих приповідкових формулах під дією принципу максимального узагальнення не так часто збережено бодай натяки на певні історичні реалії, з допомогою яких можливо встановити історичні координати твору. Однак у тісному просторі тексту приповідки навіть найменші натяки на певну історичну постать, подію чи просто реалію є достатніми для ширших висновків про «біографію» зразка та сприяють розкриттю його додаткових сенсів, насамперед зумовлених умовами виникнення.

Іван Франко не був першим, хто відзначив “прив'язаність” окремих паремій до відповідного історичного періоду. Його попередники також ословлювали відповідні спостереження. Зокрема Павло Чубинський у лаконічній передмові до колекції прислів'їв та приказок, що увійшли до 7-томного корпусу «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», наголошував, що цінним у приповідковому фольклорному творі є й особливий історичний матеріал, на який ніде більше не натрапиш²⁸⁷. Проте, якщо Павло Чубинський лише застановився над цим питанням і не запропонував дієвих кроків для розгортання своєрідного історизму прислів'їв і приказок, то Іван Франко все ж пішов уперед і висловив чимало обґрунтованих спостережень про історичні контексти багатьох паремійних одиниць. Приміром, у коментарі до твору «*Ти Буньку сомлавий!*» дослідник, окрім окреслення актуалізаційної ситуації («*Лають дитину, що не обтирає собі носа*»), аргументовано додав: “Се остатня, неясна вже ремінісценція

---

²⁸⁷ Чубинский П. Значення пісень, казок і приказок криміналіста. *Київські губернські відомості*. 1861. № 36. С. 12–14.

історичного, а далі казочного Буняка, пор. Драгом. Розвідки II, 95 і д.”²⁸⁸. Тобто у народній афористиці учений знаходить відгомін князівсько-дружинної доби, що зберігся у згадці про історично-легендарну постать Буняка. Властиво, як підказав Іван Франко, докладніше про отого, за народним означенням, “шолудивого” Буняка йдеться у дослідженні Михайла Драгоманова «Шолудивий Буняка в українських народних оповіданнях»²⁸⁹, де дослідник намагався з’ясувати, наскільки правдиво представлено цю неоднозначну постать в пам’яті українського народу. До речі, згодом і Іван Франко долучився до ширшого вияснення постаті Буняка у статті «Вій, Шолудивий Буняка і Юда Істаріотський».

Історичні передумови постання прислів’я «*Іди ти Бейло п’яний*» упорядник «Галицько-руських народних приповідок» з’ясував у відповідному розлогіму коментарі: “Польський віршопис Осип Вадовский у книжці «Daniel prorok» вид. 1699 р. пише:

Bela dotąd nazwisko dajem pijakowi,
Które przedtym służyło panom i królowi –

знак, що вже в XVII в. поляки виводили сю приказку від угорського короля Белі, правдоподібно Белі II, званого Сліпим, звісного в своїм часі п’яниці. Адальб. (п. сл. Уріć się 8) уважає такий родовід хибний та ідентифікує слово ‘bela’ з ‘belek’ – колода. Наші приповідки, де з ‘беля’ зроблено ‘Бейла’, показують неможливість такого толковання і примушують нас бачити в тій приповідці якусь історичну ремінісценцію”²⁹⁰.

Отож певні “яскраві” постаті чи події минулого, на переконання Івана Франка, надовго закарбувалися в народній пам’яті та увійшли у його приповідковий репертуар і стали свідченням стійкості характеристик, пов’язаних із відповідними історичними символами. Однак лише незначна частина прислів’їв і приказок “історично наснажена”. Більшість зразків величезного корпусу народного мудрослів’я мають іншу генезу. Одним із продуктивних шляхів «творення» нових

²⁸⁸ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 192.

²⁸⁹ Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, зладив М. Павлик. Т. 3. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1906. Т. VII.

²⁹⁰ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 58.

зразків фольклорної афористики Іван Франко слушно вважав процес переходу об'ємних жанрів у лаконічну формулу приповідки. На переконання дослідника, прислів'я та приказки нерідко стають стягненими формами старих оповідань або можуть розвинутися з легенди, анекдота, казки, новели, байки та інших уснословесних творів. Властиво, Іван Франко намагався максимально повно представити цей процес міжжанрового переходу та проілюструвати конкретними прикладами трансформації більших творів у коротку приповідкову формулу. Саме через це Михайло Грушевський, мовлячи про здобутки Франка-пареміолога, передусім відзначив, що учений своїм тритомником «Галицько-руські народні приповідки» запропонував своєрідну «регістратуру колишнього літературного архіву»²⁹¹. Тобто автор шеститомної «Історії української літератури» мав на увазі успішну місію Івана Франка, спрямовану на виявлення та коментування “тисячних зв'язуючих огнів”, які існують між усіма ланками усної словесності. За задумом Івана Франка, збірник «Галицько-руські народні приповідки» – це не тільки представлення значної кількості фольклорних текстів, а й стереометричний аналіз широкого пласту українських паремій з посиленням акцентом на з'ясування усіх можливих шляхів походження жанру. Саме тому під час докладнішого студіювання тритомного приповідкового корпусу Івана Франка виразно оприявнюється бажання вченого пояснити походження якомога більшої кількості приповідок. Ці старання він аргументував так: «Приповідка, як монета: поки в обігу, кождий знає її ціну, а вийде з обігу, то й робиться нераз просто загадкою, особливо коли вона оперта на якійсь грі слів або являється ремінісценцією якоїсь мандрівної анекдоти або якогось місцевого, давно забутого факту»²⁹².

Іван Франко намагався написати коротку «біографію» кожного приповідкового твору, простежити його «життєвий цикл». Зокрема він зауважив, що приповідку «*виділи очі, що купували*» у Нагуєвичах вживають як відповідь на жалі чоловіка, що купив якусь лиху річ замість доброї, бо переплатив її²⁹³. Варто додати,

---

²⁹¹ Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 166.

²⁹² Франко І. Передмова до першого тому. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901–1905. Т. XVI. С. XIX.

²⁹³ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 165.

що цей вислів можна почути не лише в контексті акту купівлі-продажу, а й при характеристиці різних життєвих ситуацій, наприклад, коли йдеться про невдале одруження.

2.2. Міжжанровий перехід

2.2.1. Казка – прислів'я

Жанр казки вельми популярний в українській словесності. Казки представляють архаїчний пласт фольклору. Це слушно зауважила Олеся Наумовська: «І з-поміж усіх уснословесних жанрів казка стала наймасштабнішою і в синхронії, породивши численну кількість сюжетів і їхніх варіантів, і в діахронії, зберігаючи релікти архаїчних форм і продукуючи нові зразки»²⁹⁴, Володимир Гнатюк вважав казку тим жанром, у якому «ніякі літературні твори не мали ніколи такого розповсюдження, як казка, а ні такого довгого життя»²⁹⁵. Тож фольклорний феномен «казка» кожного народу є тією матрицею, яка вимірює поведінкові ідеали народу-творця. У творах цієї формації збережено чимало реліктів старовини. У процесі еволюції жанр виробив низку впізнаваних конститутивних ознак. Варто виокремити передусім чітке протиставлення добра і зла з обов'язковим happy ending-ом, виразний дидактизм, динаміку, своєрідність хронотопу, формульність та ін. Свого часу британський дослідник Вільям Клоустон виокремив два підходи до розуміння поняття казка: «а) вимисел; б) жартовливе оповідання, ба й анекдот»²⁹⁶. Фольклорист зазначав: «може ще й досі є між нами людці, котрі думають, буцім то наші дитячі та народні казки зовсім не варті того, щоб на них звертали увагу розумні, практичні люде. Тільки ж усякий, твір, навіть нікчемниця, котрий скрізь розповсюджується, і найпаче такий, котрий зарані володіє дитячою увагою наших хлопців і дівчат, вартий як найбільшої уваги: адже такі твори мають, очевидно,

---

²⁹⁴ Наумовська О. «Мене ваші і шаблі й піки не візьмуть, позагинаються!»: концепт *ПЕРЕМОГА* в українській чарівній казці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2023. Вип. 2(34). С. 90.

²⁹⁵ Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Київ : Наукова думка, 1966. С.205.

²⁹⁶ Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / переклад А. Кримського. Львів : З друкарні Манецкого, під зарядом В. Годака, 1896. С. 4.

велику силу над національним смаком і норовами»²⁹⁷. Акцентуючи на значному евристичному потенціалі казок, на їх «великій силі над національним смаком і норовами», Вільям Клоустон, вочевидь мав на увазі суттєвий вплив казкової прози на усю систему народної усної словесності, що виявляється на різних рівнях. Одним із виявів «сили» казки є той факт, що її образи, мотиви, сюжети виринають у інших жанрах. Показовим у цьому плані є вплив казок на паремійну традицію. Казкові ремінісценції стали основою для багатьох приповідок.

Іван Франко теж відводив для казки чільне місце в структурі українського фольклору. Учений запропонував дефініцію жанру («Казка, т. є. оповідання, в якому дійсність перемішана з чудесним елементом, так що цілість являється свобідним викладом фантазії, без ніякої побічної, церковно-моралізуючої цілі. Оповідання сього роду, невірні названі деким «оповіданнями міфічними», майже всі замандрували до нас із далекої чужини, з Азії та Єгипту, і являються, як про се легко переконатися з порівняного досліду, калейдоскоповим переписуванням та комбінуванням досить нечисленних мотивів»²⁹⁸), систематично аналізував як окремі тексти, так і цілі казкові цикли, відстежував найновіші здобутки у царині казкознавства. Учений відзначав значний внутрішній потенціал народних казок, адже вони «заставляють сміятися і думати», «розбуджують цікавість та увагу до явищ природи»²⁹⁹. Дослідник виразно наголошував на вельми важливій особливості казки, жанру, який «не знає напівтонів, який однозначний у питаннях розмежування добра і зла, який не зосереджує уваги на внутрішніх ваганнях, а безапеляційно виводить на авансцену ідеального головного героя, цілеспрямованого, впевненого, невідкупного, чистого помислами, в образі якого змодельовано поведінку, варту наслідування, який якнайкраще відповідає статусу беззаперечного авторитета. Казка уникає заглиблення у комплекс складних, скомплікованих психологічних проблем і зорієнтована передусім на уведення в коло найзагальніших морально-етичних

---

²⁹⁷ Там само. С. 5.

²⁹⁸ Франко І. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 53. С. 490.

²⁹⁹ Франко І. Коли ще звірі говорили. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 20. С. 74.

засад»³⁰⁰. Як стверджує Святослав Пилипчук, Іван Франко був переконаний, що «казкознавство належить до найбільш перспективних напрямів наукових пошуків уснословеснознавців»³⁰¹.

Казка вирізняється стійкою архітектонікою. Для структури цих творів характерні такі композиційні елементи: зачин, основна частина, кінцівка. Зачин, зокрема, виконує функцію камертона, налаштовує на певний тип оповіді. У казках зачин має виразні ознаки експозиції. До традиційних казкових ініціальних формул належать: «*Чатки-зачатки, де мої початки?*»³⁰² «*Був собі дід та баба*»³⁰³, «*Було за царя Панька, як земля була тонка*³⁰⁴, – пальцем торкнеш і воду п'єш», «*Почну вам казку*», «*Слухайте ж казку*», «*Був собі дід та баба, та полізли на граба*», «*Як був собі дід, та не мав собі, та пішов собі, та витесав нетесаного тесана*», «*Був собі бай, зніс копу яй: всім по яйцеві, а тобі зносок (як не хоче казки казати)*», «*Кажу-кажу казки, через перелазки*», «*За царя Гороха, як людей було троха*»³⁰⁵. Ці початкові казкові вислови з часом почали функціонувати самостійно і поповнили паремійний фонд.

Варто відзначити, що і сучасні казки зберігають характерні для них формули. Ліля Яремко чи не одна з перших порушує проблематику новітньої казки, зокрема виокремлює «мотивно-сюжетно-образні виміри сучасного казкового нарративу з тематикою війни»³⁰⁶. «Сучасна казка про війну «Українка» зберігає типовий для казкового репертуару зачин-формулу: «*Жила-була маленька дівчинка*», а також мотив – «боротьбу добра зі злом: вільна і незалежна дівчина-Українка бореться з допомогою захисника проти зла («царя Путіна»)»³⁰⁷. Обов'язковий для казкового репертуару компонент протиставлення зла і добра є «максимально традиційним, відносно усталеною системою зображально-виражальних засобів. Ці особливості

³⁰⁰ Пилипчук С. Казкознавство Івана Франка. *Література. Фольклор. Проблема поетики*. Київ, 2012. Вип. 37. Ч. I. С. 240.

³⁰¹ Там само. С. 245.

³⁰² Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 574.

³⁰³ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 575.

³⁰⁴ Там само. С. 633.

³⁰⁵ Шишацький-Іллич О. Збірник українських приказок. *Чернігівські губернські відомості*. 1957. № 10. С. 25.

³⁰⁶ Яремко Л. «Від темряви до світла»: сучасні українські авторські казки про війну (інтерпретації). *Studia methodologica*. 2023. № 5. С. 87.

³⁰⁷ Там само.

поетично-художньої структури зумовлюють органічне входження народної казки як образної форми колективної художньої свідомості в естетичний простір індивідуально-рефлексійної творчості»³⁰⁸.

Загалом, казка виробила три типи формул, які органічно пов'язані із архітектонікою тексту. Отож, окрім ініціальних, виокремлюють ще й медіальні та фінальні формули. Вони також тяжіють до «емансипації» і вживаються у розмові як самодостатній елемент. Вислів «*Скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться*», що питомо є серединною казковою формулою, побутує і як приповідка. Аналогічна ситуація і з прикінцевими казковими виразами. Наприклад, прислів'я «*Так собі живуть, та хліб жують*»³⁰⁹ походить із заключної формули казки «Про дурня». До слова, у казці розповідається про дурня, який все робив не до ладу, постійно шкодив, відповідно, нічого з жінкою не нажив. Батьки недотепа дали йому свиню – то він запахав її в мішок і втопив. Подарували лоша – уткло. Запросили на гостину – поїв кошенят, замість вареників. У творі нанизано чимало комічних мотивів, у яких на різні лади увиразнено дурість головного героя. Своєрідним підсумком казки є цитована вище «*Так собі живуть, та хліб жують*». Вислів іронічно підтверджує беспорядність безталанного подружжя, дотепно узагальнює невдалий життєвий досвід персонажів.

Схожу фінальну формулу вжито у казці «*Про щастя, котре прийшло на старість*»³¹⁰. Одного разу, йдеться у казці, хтось під вікном молодого подружжя запитав: «Чи тепер вам щастя, за молоду, чи на старість?» Чоловік вибрав, щоби спочатку була погана доля, а на старість було добре. Життя розлучило чоловіка з дружиною: пан насильно забрав жінку, та невдовзі помер. Взятася вона ремонтувати маєток та запросила майстрів. Волею долі один із них виявився її законним

---

³⁰⁸ Горбонос О. Українська літературна казка 10–30-х рр. XIX ст.: дис. ... канд. наук : 10.01.01. Херсонський державний університет. Херсон, 2008. 257 с. URL : <http://www.disslib.org/ukrayinska-literaturna-kazka---kh-rr-khikh-st.html> (дата звернення: 25.09.2023).

³⁰⁹ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 502.

³¹⁰ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою.. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 539.

чоловіком. Коли побачили одне одного, згадали про давню ворожбу. Отак на старості літ подружжя зійшлося знову, зазнало нарешті щастя. Казка завершується словами «*І тепер живуть і хліб жують*»³¹¹, які у контексті твору слід розуміти як налагодженість життя та добрий сімейний побут. Якщо ж розглядати аналізований зразок як приповідку, то він також здатен розгортати різні значеннєві відтінки залежно від мовленнєвої ситуації.

Лаконічні трафаретні формули у казках вельми органічно переходять у широко вживаний приповідковий репертуар. Це спостеріг ще Іван Франко, який наголошуючи на генетичному зв'язку приповідок із казками, зазначав: «Прислів'я виникли шляхом нібито хімічного розкладу народних казок, легенд, переказів, оповідань»³¹².

Прислів'я «*От вам казка, а мені бубликів в'язка*» виникло внаслідок міжжанрового переходу. Кінцева казкова фраза увійшла у мовлення як самодостатній вислів. Євген Ляцький так прокоментував трансформацію жанрів: «Виокремлення центральної фрази (прототип прислів'я або приказки) спрощується завдяки інверсії: узагальнююча фінальна фраза стає ініціальною»³¹³.

Не менш цікавим і дотепним завершенням казки є добре відомий вислів «*По бороді потекло, а в рот ся не дістало*»³¹⁴. Цими словами характеризують надію на щось дуже бажане, яке врешті виявляється недосяжним. Етимологію виразу добре пояснює казка «Циган і шершні»³¹⁵ із записів Павла Чубинського. Один чоловік потоваришував з циганом, і той за своєю хитрою натурою занадився ходити до господаря, бо він частував добрим медом. Врешті чоловік обурився, мовляв, дерти мед дуже «трудно», тому запропонував циганові дістати його самому, попередньо застерігши, як треба поводитися із бджолами в дуплі. Як тільки циган почав дерти

---

³¹¹ Там же. С. 540.

³¹² Юзвенко В. Іван Франко в польських фольклорно-етнографічних виданнях. *Народна творчість та етнографія*. 1968. № 3. С. 41.

³¹³ Ляцький Є. Декілька зауважень до питання про прислів'я та приказки. Санкт-Петербург: Типографія імператорської Академії наук, 1897. С. 3–4.

³¹⁴ Галицько-руські народні приповідки: у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 165.

³¹⁵ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою.. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження: [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург: [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург: [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 583–584

мед, бджоли його сильно пожалили. Розчарований циган констатував: «І я в того чоловіка їв мед, та він по бороді тік, а в роті не бував»³¹⁶.

Сучасна літературна авторська казка «Кицюня. Правда казка про війну» своїм мотивом має боротьбу за рідний дім, а точніше відбудову всього, що зруйнувала війна»³¹⁷. Тому і фінальна формула є промовистою:

*Ось історії кінець,
Хто збагнув, той – молодець.
Друзі дім свій захищали –
Згодом все відбудували.
Треба з правдою дружити,
В нас це знають навіть діти*³¹⁸.

Як бачимо, у кінцівці сучасної казки органічно поєднано традиційну формулу, яка має всі шанси зредукуватися до висновкової фрази.

Варто відзначити, що колекція казок, що її було зібрано під час етнографічної експедиції, яку очолював Павло Чубинський, добре наświetлює генетичну спорідненість багатьох приповідок із казками. Збірник «Малорусские сказки» став інтегральною частиною комплексного дослідження «Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». У передмові до тому упорядник виділив дві основні групи казок: міфічні та побутові. З творів обох груп поставали прислів'я та приказки.

У збірнику Павла Чубинського зафіксовано казку «*Про того чоловіка, що купив жінці таку куртку, як пані носить*»³¹⁹, яка закінчується відомим висловом «*От вам казка, а мені бубликів в'язка*»³²⁰. Можливо, в цій короткій фразі збережено натяк на одну із хитромудрих вигадок, яку зашпоровав придумував чоловік, аби не купувати жінці куртки. Суть казки зводиться до прохання жінки купити їй таку

³¹⁶ Там же. С. 584.

³¹⁷ Яремко Л. «Від темряви до світла»: сучасні українські авторські казки про війну (інтерпретації). *Studia methodologica*. 2023. № 56. С. 88.

³¹⁸ Мірошніченко О. «Кицюня». Правда казка про війну, написана дітьми. 2022. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=xGSN51avKWw> (дата звернення: 04.06.2023).

³¹⁹ Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою.. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 505

³²⁰ Там же. С. 510.

куртку, як у пані, але чоловік постійно знаходив «переконливі» відмовки. В одній із них він запевняв, що коли він був на ярмарку і примірявся купити їй жадану куртку, раптово зналася бубликова буря і перешкодила йому це зробити. На доказ «правдивості» своїх слів він запропонував дружині в'язку бубликів. Так довірлива жінка повірила черговій побрехеньці скупого і вигадливого чоловіка.

Кінцева ядерна фраза казки, на якій наголошує оповідач, не завжди має прямий стосунок до того, про що мовиться в самому тексті. Подекуди це лише зумисне приточений жартівливий вислів. Наприклад, казку про панича³²¹, який пройшов різні випробування і врешті одружився з панночкою, оповідач закінчує такими словами: *«На тім весіллі я сам був, так мені дали їсти й пити, що по бороді текло, а в горлі сухо було»*³²². Тобто ця формула приповідкового типу не «впливає» із казки і є своєрідною словесною оздобою твору. Іван Франко пояснював цю паремію так: *«насмій над чоловіком, що хвалиться своїми колишніми достатками або пишною гостиною у когось, а тепер виглядає на бідолаху»*³²³.

З казки у жанрову форму паремії можуть виокремлюватися не лише ініціальні, медіальні чи фінальні формули, будь-яка фраза, що має відповідне смислове навантаження, здатна утвердитися у паремійному полі. Так у казці *«З паном не братайся, жінці правди не кажи й чужої дитини за свою не бери»*³²⁴ вже у самій назві закладено життєву мудрість. Як вважав Євген Ляцький, у фразах такого типу ключова думка *«цементується, перестає зазнавати формальних змін»*³²⁵, тому виокремлюється жанровий різновид приказки-поради. Зміст цієї паремії, хоч загалом зрозумілий, вияскравлюється через сюжет казки: панський брат – головний персонаж твору – забажав переконатися у достовірності цієї премудрості, тому

---

³²¹ Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 632–635.

³²² Там же. С. 635.

³²³ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 165.

³²⁴ Труди етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 534.

³²⁵ Ляцький Є. Декілька зауважень до питання про прислів'я та приказки. Санкт-Петербург : Типографія імператорской Академії наук, 1897.. С. 3–4.

вкрав у пана лебедя, бовкнув про це жінці та всиновив дитину. Дізнавшись про злочин (жінка розповіла таємницю про крадіжку кумі, а «що знає кума, те знає півсела») пан наказав повісити чоловіка, а усиновлена дитина рада була його «дорізати, щоби їй дісталася третя частина добра»³²⁶. В такий спосіб чоловік-невіра переконався у правдивості народної мудрості.

Твори розмовного стилю спрямовані на урізноманітнення, добірність і дотепність повсякденного мовлення. Паремії, утворені шляхом міжжанрового переходу, акумулюють в собі найприкметніші риси першоджерела, частково перебирають на себе його функціональне навантаження. Першоджерелом для приповідки «не все показуй, що маєш, то ще до того придбаєш»³²⁷ є казка про хитру жінку³²⁸. Це є та ядерна фраза, що підсилює, увиразнює основну думку казки. Комісарову жінку просили зробити каву, а вона нібито не знала, що це таке. Аби виправити ситуацію і «просвітити» жінку, її чоловікові додали до пенсії «100 рублів і 100 корців збожа»³²⁹, щоби могли купити собі каву. Насправді ж вони добре знали, що воно таке, і пили її, «як мужик воду», а перед вельможними гостями вдавали з себе вбогих простаків. Отже, «стягнення об'ємного жанру може бути послідовно-залишковим, коли зберігається певний фрагмент тексту, та перетворено-вибірковим, коли паремійна одиниця є лише алюзією до переосмисленого зразка»³³⁰. Таким чином приповідка зредукувалася до варіанту прислів'я, «загубивши» зв'язок із кавою.

У казку «Не завше по правді і в суді судять»³³¹ уплетено вираз, який також функціонує як прислів'я. Йдеться про фразу «І душею покривив, і грошей не узяв»³³².

---

³²⁶ Труды этнографично-статистической экспедиции в Західно-Русский край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 534.

³²⁷ Там же. С. 651.

³²⁸ Там же. С. 650–651.

³²⁹ Труды этнографично-статистической экспедиции в Західно-Русский край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 651.

³³⁰ Потебня А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. Харьков, 1894.

³³¹ Труды этнографично-статистической экспедиции в Західно-Русский край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 657.

Його було сформульовано як практичний висновок із дотепної історії. У центрі розповіді суддя і дурень, якого мали судити за те, що «впав з печі і задушив маму, що лежала на припічку»³³³. Старший брат і його жінка за необачне вбивство матері покликали дурня до суду. Дорогою до суду, коли переходили через міст, дурень впав на «жінку свого брата, та й задушив дитину» (бо жінка була вагітна). Недотепа також назбирав чимало камінців у хустинку і сховав їх за пазуху. Під час розгляду справи, суддя побачив в руках дурня хустку із камінням і подумав, що той приніс йому великого хабара, тому, незважаючи на неспростовні докази, зробив дурня невинним. Однак, ухваливши несправедливе рішення, він не отримав сподіваної «подяки», відтак скрушно резюмував: «*І душею покривив, і грошей не узяв*»³³⁴. Фразу слід вживати у ситуації, коли довелося вчинити не по правді і не отримати за це ніякої винагороди.

Популярним є прислів'я «*Крутить, як циган сонцем*»³³⁵. Відомий також його варіант «*Засмикали, як циган сонце*»³³⁶. Матвій Номис, котрий зафіксував цей зразок народної мудрості, супроводив його інформацією про генезу. Прислів'я, зазначив дослідник, виникло із того, що циган побився об заклад, що буде косити до заходу сонця, однак швидко втомився і тому просив, щоби сонце якомога скоріше заходило³³⁷. По суті, Матвій Номис лаконічно переповів сюжет відомої соціально-побутової казки. Перипетії твору такі: чоловік домовляється із циганом про спільну косовицю. Голодний циган вдається до хитрощів, мовляв, вже сонце сідає, і простяг руку до нього, немов повертаючи його, чоловік і собі так зробив. У цьому творі ключовою стає фраза – «*і сонце вже засмикали, а господиня їсти не несе*»³³⁸. Поза казкою приповідка вживається у багатьох життєвих ситуаціях. Окрім цитованих, у паремійному репертуарі поширені й інші зразки «циганської» тематики: «*У нас по-*

---

³³² Там же. С. 657.

³³³ Там же.

³³⁴ Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали тп дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.и.], 1877. Т. 1, вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. под наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878. С. 657.

³³⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 166.

³³⁶ Там само. С. 447.

³³⁷ Там само.

³³⁸ Там само. С. 635.

циганськи: не хоче робити – не силуй, їсти не хоче – бий»³³⁹, «Цигане, твого сина в коморі поймали! Е, в коморі! Як би то в полі, то на добрім коні – то б то йому було стидно!»³⁴⁰.

Остання приповідка перегукується зі співомовкою Степана Руданського «*Де спіймали?*». Письменник римовано «розшифрував» прислів'я:

Та в коморі й горобцеві

Крила одшибеш...

Ні! Пусту-но батька в поле!

Чи тогді піймеш?»³⁴¹

Серед творів аналізованої тематики побутує й такий: «*Цигане, якої ти віри? А тобі якої треба?*». У ній закладено одну із стереотипних етноментальних характеристик циган. Акцентовано на тому, що представники цього етносу заради певної вигоди готові поступитися своїми принципами, пристосуватися до будь-яких умов. У ґрунтовній праці «*Людові вірування на Підгір'ю*» Іван Франко запропонував лаконічний портрет цигана в українській фольклорній традиції. Для увиразнення спостережень дослідник використав приповідкові вислови, зокрема й цитований вище. За Франковою характеристикою: «Цигани не є нашої віри. Хоч він буде й хрещений по-нашому і слюб бере в церкві, але між собою вони держаться своєї віри. Для того й сміються з циганів. «*Цигане, а якої ти віри?*» – «*А якої вам, паночку, треба?*». Цигани не держать ніякого посту. Про се й пісня говорить:

Ой цигане, циганочку, яка ж твоя віра?

Твоя жінка у середу солонину їла.

Цигани – паскудний нарід, бо їдять здохлятину. Як почують, що де здохла свиня або худобина, то і з десятого села прийдуть, відкопають стерво, варять і їдять. «Се, – кажуть, – божка вбила»³⁴².

Григорій Ількевич – один із дослідників, який приділяв увагу різнобічному вивченню прислів'їв і приказок. До деяких приповідок учений подав лаконічні

---

³³⁹ Там само. С. 487.

³⁴⁰ Там само. С. 218.

³⁴¹ Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. С. 164

³⁴² Франко І. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 166.

примітки з вказівками на джерело виникнення пропонованого тексту. У згаданих коментарях упорядник збірки «Галицькі приповідки і загадки» найчастіше помічав зв'язок із жанром казки, вважаючи, що саме на основі творів казкового репертуару постали певні прислів'я та приказки. Це такі приповідки: «*Воробець на себе смерти не має*»³⁴³, «*Вихопився, як козак з маку*»³⁴⁴, «*Говори Климе най твоє не гине*»³⁴⁵, «*Коваль согрішив, а шевця повісили*»³⁴⁶, «*Нї писати, нї читати, а хотять за короля обибрати*»³⁴⁷. Ількевичеву нотатку до тексту «*Воробець на себе смерти не має*» із вказівкою на міжжанровий взаємозв'язок за маршрутом «казка – приповідка» згодом розширив та науково прокоментував Іван Франко. Дослідник, хоч і враховував здобутки своїх попередників, проте не завжди з ними погоджувався. Зокрема, він не прийняв тези Григорія Ількевича про те, що джерелом приказки була казка. Іван Франко зазначив, що вислів, очевидно, походить із народного вірування, яке він представив у розвідці «*Людові вірування на Підгір'ю*». У розділі «*Вірування про звірів*» дослідник наголосив, що в народній традиції горобця сприймають як дідькового птаха. У часі жнив горобців дуже багато, а взимку – де-не-де, а все через те, що їх забрала нечиста сила. «*Настає така ніч, що воробці вже весь день перед тим сидять насовлені і пишуть так, що страх. А вночі злітають ся всі в одно місце, то там дідько бере їх насипає до чвертки. Насипле повну чвертку, а зверху згорне чубок; то те, що згорнув – лишає ся на землі, а те, що в чвертці, то єго*»³⁴⁸. Можливо, це вірування мало також казкову форму, про яку згадав Григорій Ількевич, мовлячи про джерело тексту. Можна також припустити, що казка з відповідним мотивом вже на початку ХХ століття, коли Іван Франко вивершував свій приповідковий корпус, вийшла з активного обігу, тому й не потрапила в поле уваги науковця.

Приповідка «*Вискочив як козак з маку*» спровокувала цілу наукову дискусію, викликала різні думки дослідників щодо її походження. Цю паремійну одиницю

---

³⁴³ Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. У Відні, 1841. С. 15.

³⁴⁴ Там само. С. 17.

³⁴⁵ Там само. С. 19.

³⁴⁶ Там само. С. 42.

³⁴⁷ Там само. С. 70.

³⁴⁸ Людові вірування на Підгір'ї / зібрав д-р. Іван Франко. *Етнографічний збірник*. Львів: Накладом товариства імени Шевченка. 1898. Т. 5. С. 172.

зафіксували і Матвій Номис, і Іван Франко, увійшла вона й до корпусу польського науковця Самуеля Адальберга. Звісно, не оминув її увагою і Григорій Ількевич. Він додав ремарку, з якої дізнаємося, що джерелом цієї приповідки є казка. У своїх «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко, однак не розвинув цінної зауваги, лише додав: «вирвався не в пору з якимось дотепом»³⁴⁹ та вказав на паралелі у Адальберговому збірнику «Księga przysłów przypowieści i wyrażen przysłowiowych». Під ключовим словом «вискочити» Іван Франко записав близьку за значенням паремію «вискочив як Сень з конопель»³⁵⁰. Зв'язок цієї паремії зі своїми об'ємнішим прототипом відстежував і Матвій Номис. Приміром, у поясненні до приказки «як Пилип з конопель» дослідник зазначив: «Був шляхтич, у військових речах бравий, родом з Конопель Сандимирського краю, і звався Пилип. На якимсь сеймику він, не розібравши діла, вбовтнувся в річ без ладу, так що усі, розсміявшись, стали по одному питать: хто то, хто то? А сусіди п. Пилипа й кажуть: ‘То pan Filip z Konopi’³⁵¹. Про популярність цієї приповідки свідчить і той факт, що Адам Міцкевич вплив її в текст поеми «Пан Тадеуш»: «бо ж не стрілець, а піп, що звідкись вискочив, як з конопель Філіп»³⁵². Зі змісту очевидним є те, що сталося щось зненацька, раптово, не до речі.

Між іншим, власна назва, яка є художнім образом у прислів'ї («Пилип з конопель»), «переходить від конкретного до загального і абстрактного поняття. І якщо би власна назва не мала здатності узагальнювати, а була би завжди конкретна, одинична, то вона була би нестійка, не загальнонародна³⁵³. «У конкретній ситуації власна назва може набувати різних значень та понять... Назва завжди конотує якість чи якості, за котрими впізнаємо його носія чи носіїв, що своїми якостями відрізняються від інших осіб чи предметів»³⁵⁴. Приповідка «Вирвався, як Пилип з

³⁴⁹ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 267.

³⁵⁰ Там само. С. 268.

³⁵¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 172.

³⁵² Міцкевич А. Пан Тадеуш, або останній наїзд на Литву. Шляхетська історія 1811 і 1812 рр. : у дванадцяти книгах, писана віршами / з польської. Переклад та передмова М. Рильського. Харків : Фоліо, 2004. С. 146.

³⁵³ Хома Н. Українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом. Мовознавство. 2(21)2011–1(23)2012. С. 167.

³⁵⁴ Кондратьєва Т. М. Власні імена в прислів'ях, приказках і загадках руського народу. Питання граматики та лексикології російської мови. Казань : Вид. Казан. Універ., 1964. С. 118.

конопель» «окреслює несподіваність у діях, вчинках; зміну переконань»³⁵⁵. На прикладі цієї паремії з іменем Пилип можна ствердити, що власні назви містять «не лише ім'я в його одиничності, але і глибоке розуміння імені народом... Значення власних назв надзвичайно динамічне, і мало не в кожному контексті вони набувають нових відтінків... Звідси – гнучкість власних назв, здатність служити образом»³⁵⁶. «Мабуть цікавим буде той факт, що власна назва у прислів'ях та приказках віддзеркалює ментальність і традиції української нації»³⁵⁷.

Деякі дослідники, зокрема Віктор Ужченко, зазначають, що обмежуватись лише таким поясненням цієї фрази не варто. Оскільки усі мови між собою взаємодіють, пов'язуються семантикою, лексичними, фонетичними особливостями, то й у зразках паремій теж залишається певні сторонні нашарування. У польській фразеології є вислів «*Wyrwać się jak filip z konopi*», який польські пареміологи трактують так: «Прислів'я помилково пояснено як натяк на ім'я, походить з Білорусії, де *filip* означає заєць»³⁵⁸. Польські дослідники вважають, що ім'я *Filip* / Пилип належало не польському шляхтичеві, а так називали зайця, який вирвався з сітки, що була виготовлена з конопляної пряжі. Щодо імені Пилип, то воно вкоренилося здебільшого у східнослов'янських фразеологізмах як антропонім. Є думка, що заміна поняття «заєць» на «Пилип» належить польському авторові С. Рисінському, що пов'язано із його надмірним захопленнями литовською міфологією.

Віктор Ужченко зауважив, що слова *fillip* і *konopi* подано як загальну назву. Значення слова *filip* – заєць (у діалектному мовленні), а *konopi* (в українській мові «коноплі») – назва рослини. Ці два значення дають підстави зробити логічний висновок, що заєць під час небезпеки часто рятується в коноплях, тому що вони мають різкий запах і не дають можливості хижакові вистежити жертву. Слово «пилип» органічно перейшло у власну назву і добре прижилося в народному

³⁵⁵ Хома Н. Українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом. Мовознавство. 2(21)2011–1(23)2012. С. 168.

³⁵⁶ Кондратьєва Т. М. Власні імена в прислів'ях, приказках і загадках руського народу. Питання граматики та лексикології російської мови. Казань : Вид. Казан. Універ 1964. С. 131.

³⁵⁷ Хома Н. Українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом. Мовознавство. 2(21)2011–1(23)2012. С. 169.

³⁵⁸ Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Warszawa, 1969. T. 1. S. 566.

мовленні. За аналогією слово «конопі» почали сприймати як назву міста. Ця приповідка у формі порівняння має чимало варіантів-синонімів: «*Вискочив, як Кузьма з маку*», «*Вирвався, як заєць з конопель*», «*Вибіг, як заєць з капусти*», «*Гульк, як Пилип з кукурудзів*». Сукупність цих виразів Матвій Номис пояснив так: «зненацька, раптово вискочити, зробити щось недоречно»³⁵⁹. Проте можна припускати, що з одного джерела виникло два фразеологізми: в основі внутрішньої форми одного лежить образ зайця, що позначилося на семантиці «швидко і боягузливо втекти», а другий, в основі якого є антропонім Пилип, – недоречний усний виступ за певних обставин³⁶⁰.

Щодо цієї приповідки виникла дискусія між дослідниками-мовознавцями, зокрема Анатолій Івченко витлумачив приповідку «*вискочив як Пилип з конопель*» так: «Найранішою фіксацією нашого фразеологізму в польській мові є 1562 р., тому доречно припустити, що десь у XV–XVI ст. він виник на території сучасної України, бо саме тут зафіксований найвищий рівень варіювання моделі, до якої він входить. Це була доба постійних татарських наїздів на українські землі, під час яких селяни ховалися по лісах та яругах, а якщо не встигали, то – недалеко від хати. Коноплі для того надавалися якнайкраще, бо це найвища з культивованих у нашій зоні рослин. Під час ворожого нападу лише недоумкувата людина могла вискочити із своєї криївки»³⁶¹.

На казкове першоджерело Григорій Ількевич вказав також у коментарі до приповідки: «*Нь писати, нь читати, а хотять за короля обибрати*». Справді, такий вислів знаходимо у казці про Івана і жидів. У ній розповідається про те, як жиди хотіли помститися Іванові, тому що через нього вони зазнали прикрости в лісі. Жиди вирішили втопити Івана в ополонці: запхали його в мішок і вивезли до річки, але забули сокиру, щоби прорубати ополонку, тому повернулися в село. Іван тим часом здогадався про намір своїх недругів і почав кричати: «*Нь писати, нь читати, а хотять за короля обибрати*». Поруч проїжджав один пан, який, почувши Іванів

³⁵⁹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 171–172.

³⁶⁰ Даниленко Л. Етимологічні метаморфози фразеологізму вискочити як Пилип з конопель: антропонім vs. Апелятив. *Slavia orientalis*. 2022. Т. LXXI, № 2. С. 355.

³⁶¹ Івченко А. Ще раз про Пилипа з конопель. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 131.

крик, спокусився можливістю стати королем і вирішив помінятися з ним місцями, за що дав йому три золоті і свої коні з повозом, «бо я знаю читати і писати, я буду за круля»³⁶². Іван усадив пана у мішок, взяв гроші, сів на коня і поїхав, а жиди втопили невинного чоловіка. Невдовзі жиди побачили Івана на ярмарку з дорогими кінями, а той почав дякувати їм за те, що утопили, бо не мав би цього всього. Жиди, злакомившись на можливість отримати добрі статки, і собі захотіли втопитися, щоби на тому світі вибрати собі що кому до душі. Іван тим часом взяв чималу «винагороду» від них за таку «допомогу».

Вислів «ні писати ні читати, а хочуть за короля обрати» став своєрідним знаком, символом досить розлогої казки, фраза стала квінтесенцією винахідливості героя. Приповідку, відтак, вживають і для означення хитрої людини, і для характеристики чоловіка, який не годиться на певну роль, не відповідає їй.

На цитовану приповідку натрапляємо і в литовській казці «Чому я нічого не маю?»³⁶³. Один парубок допитувався у всіх, чому він нічого не має, через що дуже сумував. У місті в саду зустрів короля з королевою:

- Чого я нічого не маю?
- А ти вмієш читати, писати чи щось інше робити?
- Ні, не вмію.
- То як же ти щось матимеш, коли нічого не вмієш робити.

Зустрілася парубкові королівна, він те саме її запитав, а вона відповіла, що йому треба оженитися, тоді матиме дружину. «Засміявся бідняк і пішов собі далі. Куди він дружину подіне, коли й сам нічогісінько не має. Побачив король, що бідняк сміється, – захотілося йому довідатися, що йому королівна сказала»³⁶⁴. Дізнавшись, що відповіла дівчина парубкові, прогнав її з палацу. Королівна з бідняком перейшли в інше місто, проте дівчина швидко знайшла вихід, щоби вони не бідували: наказала парубкові продати її королівський одяг. Хлопець поніс його на ярмарок, але купець не повірив, подумав, що той вкрав, але коли прийшов пересвідчитися, чи справді це одяг королівни, віддав свій масток, як домовилися.

---

³⁶² Казки про жидів. З друкарні «Свободи». 1915. С. 11.

³⁶³ Литовські народні казки / упоряд. і пер. з литовської Ольги Градаускенс. Київ : Веселка, 1988. С. 76–80.

³⁶⁴ Там само. С. 77.

Так само сталося і з поясом, який королівна вишила на продаж, – за це вони отримали гроші. «Послав король своїх слуг до купця, в будинку якого стали жити королівна зі своїм чоловіком, щоб дали йому стільки-то і стільки-то товару.

– Хай сам король приїде, – каже королівна, – інакше не дамо!»³⁶⁵

Повернулися слуги і розповіли про все королеві. Той з обуренням зібрався і приїхав до будинку. Коли впізнав король свою доньку, дуже здивувався, а коли дізнався про їхні пригоди, «переписав їм половину своєї землі, і того ж самого вечора справили їм весілля»³⁶⁶.

По суті, ця казка наче ілюструє згадане прислів'я, де головний герой, який не вміє «ні писати, ні читати», таки обраний «королем».

Приповідка «ні писати ні читати, а хочуть за короля обрати» може актуалізуватися у різних контекстах. Зокрема її вживають для підкреслення несправедливої оцінки когось, тобто прибільшуючи заслуги людини, яких вона насправді не має.

Аналізований зразок Іван Франко ввів у свою повість «Основи суспільності»³⁶⁷. Письменник не тільки увиразнив ситуацію з допомогою цього народного афористичного вислову, а й навіть вказав на казку як джерело його виникнення. В оповіданні герої твору жваво обговорюють політичну ситуацію і, врешті, підсумовують це такими словами: «Се значить – шляхта, міщани, патріотизм, література, наука – все набік! Хлоп іде! На престіл з хлопом! «Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хочять на польського круля обібрати!» Тямите сю казку? Отсе звалося у нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі се прецінь ніщо інше, як брутальний, простісінський демагогізм, охлократія з усею її огидою прибрана в метафізичну фразу»³⁶⁸. Приповідку інтегровано у розмови героїв твору. Її зумисне ужито для образного вираження осудливої оцінки людини, яка може незаслужено посісти важливе місце в суспільстві.

³⁶⁵ Литовські народні казки / упоряд. і пер. з литовської Ольги Градаускенє. Київ : Веселка, 1988. С. 79.

³⁶⁶ Там само. С. 80.

³⁶⁷ Франко І. Основи суспільності. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 19. С. 144–341.

³⁶⁸ Там само. С. 246.

Додатковим свідченням популярності аналізованого прислів'я є його активне використання у різних джерелах. Зокрема нею послуговувалася Михайлина Рошкевич. Підтверджують це її спогади про Івана Франка. Коли Іван Франко дорікнув, що Михайлина Рошкевич «запропастила свій талант», оскільки їй бракувало «ще одної новелки до цілості», щоби видати збірку творів талановитої попівни із Лолина, то у відповідь почув: «Ні писати, ні читати, хотять мене за короля обібрати»³⁶⁹. Тобто Михайлина Рошкевич вважала себе недостойною такої честі, негідною вийти на літературну арену з окремим виданням. Відтак цей народний вислів може свідчити і про необ'єктивну самооцінку.

Зрештою, і сам Іван Франко неодноразово використовував цю приповідку для влучної характеристики відповідної ситуації. Натрапляємо на цей вислів, приміром, у листуванні Івана Франка та Михайла Драгоманова.

Однією з яскравих ілюстрацій поповнення паремійного фонду через стягнення казки до однієї висновкової фрази є паремія: *«Коби бідний мав щістьи, то би го не било нещістьи»*³⁷⁰. У приповідці викладено загальнорозповсюджений погляд на добро і зло, що є незмінними супутниками людського життя. За народними переконаннями, перевага однієї із цих сил залежить від Божої волі. У фольклорі добро і зло нерідко персоніфіковано. Жанрова парадигма творів, у яких виведено ці образи досить широка. Однак найвиразніше їх виведено у піснях та казках. На докладному аналізі бінарної опозиції «добро – зло» в обидвох жанроформах зупинився Іван Франко у праці «Пісня про Правду і Неправду». Спершу тонкий знавець секретів уснословесної творчості дослідив популярну народну псалму, а згодом вийшов і на висвітлення теми у казковому репертуарі. У казках відповідно до законів жанру Правда завжди бере верх над Кривдою³⁷¹, однак у форматі інших генетичних одиниць можливе й інше розгортання сюжету. У згаданій розвідці, що ввійшла до корпусу «Студії над українськими народними піснями», Іван Франко

---

³⁶⁹ <https://lib.if.ua/franko/1250963342.html>

³⁷⁰ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 54.

³⁷¹ Франко І. Пісня про правду і неправду. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 43. С. 299.

спостеріг генетичну спорідненість поширеного виразу 'нема в світі правди' із різними літературними джерелами та насамперед із казкою.

У реальному житті ми дуже часто є свідками протистояння правди і кривди. Ця опозиція знайшла своє продовження в усній словесності. Найвиразніше виявляється це протиставлення через застосування принципу контрасту. У пареміях часто використовується такий прийом. Він також є характерним для жанру казки, найвідомішим зразком, в якому його реалізовано, є «Казка про Правду і Кривду». Застосування ідентичного принципу рецепції дійсності сприяє зближенню цих на перший погляд вельми різних жанрів. Спорідненість, насамперед ідеологічна, казок та приповідок виявляється й у тому, що нерідко окремі влучні казкові вислови починають функціонувати як прислів'я, в яких успішно використано контраст як характерний для обох жанрів засіб вираження.

Можна здогадуватися, що вислів 'Нема в світі правди!' виник як узагальнення, підсумок складних життєвих обставин. Водночас, сценарій, де Правда, зазнавши численних митарств, торжествує, зафіксований у багатьох українських пам'ятках, як писемних, так і уснословесних. Зокрема, Іван Франко звернув увагу на поширений у давній літературі приказковий зворот: «Лучше жити в хльвинѣ съ правдою, нежели в повапленнѣ храмѣ съ нечестемь»³⁷². Очевидно, пошук правди для українського люду справді був пріоритетним, своєрідною життєвою максимомою. Саме тому тема ця заповонила фольклорно-літературний простір і виробила чимало формально-змістових комбінацій для свідчення ненастанної боротьби за справедливість. У жанрі казки напружене змагання між Правдою та Кривдою, що супроводжується зображенням численних карколомних сюжетних поворотів, попри початкове домінування останньої, врешті закінчується перемогою справедливості. Аналогічним ідеологічним посилом, що його лаконічно можемо ословити 'Правда переможе', вирізняється цілий ряд приповідкових творів. Приміром, розгорнуте паремійне гніздо зазначеної тематики з лейтмотивом торжества Правди представив Матвій Номис у збірнику «Українські приказки, прислів'я і таке інше»: 'Правда

---

³⁷² Франко І. Пісня про правду і неправду. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 43. С. 30.

Кривду переважить’, ‘За правду ходить’, ‘Що б то було, якби всі в правду жили!’ Виникнення приповідок такого типу, як уже мовилося, Іван Франко пояснював впливом казок. Учений взяв до уваги записи казок із семитомного корпусу Павла Чубинського «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», зі збірника Івана Манжури «Сказки, пословицы и т.и. записанныя въ Екатеринославской и Харьковской губернии» та із колекції Бориса Грінченка «Етнографическіе материалы, собранныя въ Черниговской и сосѣднихъ съ не губерніяхъ». У всіх варіантах казковий герой запитує, чи є на світі правда? І у відповідь повсякчас чує: «Нема правди!» Однак, незважаючи на таку песимістичну налаштованість середовища, шукач правди врешті перемагає, відзискує її. Отим-то приповідкові вирази на кшталт ‘Правдою цілий світ зійдеш, а неправдою ані до порога’, ‘Правда як олива на верх вийде’, ‘Правди не сховаєш’ (т. II, с. 779–780), на думку дослідника, очевидно, безпосередньо пов’язані із філософією казки.

У «Галицько-руських народних приповідках» Іван Франко виокремив значне число прислівних творів, які з’явилися внаслідок редукції казок. Окрім вказівки на казку як джерело приповідки, учений також нерідко намагався зазначити, який саме твір знайшов продовження у лаконічній узагальнюючій словесній формулі. Наприклад, у коментарі до прислів’я ‘Носиться, як баба з топором... зо ступов’³⁷³ дослідник зазначив, що цей казковий мотив представлений у фольклорній традиції різних народів та навів як паралелі данську (зафіксована у збірнику Möller-a «Folkesagn») та італійську казку (опублікована у колекції Köhlera «Kleinere Schriften»). Водночас, Іван Франко коротко оловив вендепункт аналізованої казки, зазначивши, що оповідає вона історію „про дурня, що одержавши по батькови ступу, не хотів розстатися з нею і, ночуючи в лісі на дереві, витяг її туди”³⁷⁴. Заразом, у примітці до тексту дослідник вказав на одне із найпріступніших джерел, в якому розгорнуто пригоди дурня зі ступою. Йдеться про восьмий том «Етнографічного збірника», в якому представлено «Галицькі народні новелі»³⁷⁵ у

³⁷³ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 42.

³⁷⁴ Там само. С. 42.

³⁷⁵ Галицько-руські народні новелі / зібрав Осип Роздольський. *Етнографічний збірник*. Львів : Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка, 1900. С. 80–84.

записах Осипа Роздольського. Властиво, у зазначеному зводі фольклорної прози детально описано історію дурня, який отримав від батька у спадок ступу і носився з нею всюди. Розповідь починається традиційним казковим зачином, з якого дізнаємося, що жили собі три брати: два розумні, а третій – дурний. Далі іде перелік різноманітних ситуацій, де ступа стає у пригоді дурневі (з її допомогою вибирається на дерево, відлякує ворогів, здобуває їжу та ін.). Хоч у казковому опрацюванні образ ступи пов'язаний із позитивними конотаціями (як засіб порятунку героя, його “чарівний помічник”), у приповідковому контексті за ступою закріпилося дещо інше значення: річ зайва, непотрібна, така, що вимагає додаткових зусиль.

Успішну трансмісію на рівні казка – прислів'я Іван Франко підтвердив й низкою інших прикладів. Зокрема усталений вислів: *‘Що волиш, бабонько: ци ласку божу, ци миску круп?’*³⁷⁶ дослідник аргументовано прокоментував: „Приповідка взята зі звісної дитячої казки про діда і бабу, що по бобі вилізли до неба і там пан Біг по бабиному вибору дав їм миску круп, через які потому дід убив бабу”³⁷⁷. Розгорнутий варіант цієї казки український фольклорист навів в одній із приміток до праці Вільяма Клоустона «Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни». Переклад цієї ґрунтовної книги підготував 1899 року Агатангел Кримський, а Іван Франко доповнив його низкою коментарів із залученням українського фольклорного матеріалу. Отож до Клоустонового аналізу казково-анекдотичного мотиву про те, як баба, полюючи за набридливою мухою з молотком, ненароком вбила свого чоловіка, Іван Франко долучив лаконічний варіант нагуєвицького відповідника: «Дід і баба посадили біб на печи; біб виріс аж до неба; по ньому дід з бабою вилізли до неба, де Бог питає їх: “Що вам дати, ласку Божу, чи миску круп?” Дід хотів ласку божу, та баба штовхнула його, щоб мовчав, і попросила миску круп. Злізши на землю, баба принялася варити одну кручину в двох горшках, та коли вилила той вар у миску, то в мисці був чистий окріп, а кручина випала на стіл, де її вхопила муха. Баба покликкала діда, щоб бив муху; той почав товкти макогоном то по миснику, то по божнику, де сідала муха, а далі, коли вона сіла бабі на чоло, влущив бабу в чоло так

³⁷⁶ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 45.

³⁷⁷ Там само.

здорово, що баба тут же й ноги простягла»³⁷⁸. Виокремлена із тексту казки словесна формула успішно утвердилася як самостійний, самодостатній твір, в якому на основі принципу контрасту зображено протистояння духовного і матеріального. Водночас приповідка виразно натякає на першоджерело, де засвідчено катастрофічні наслідки погоні за матеріальними цінностями.

У згаданій розвідці Вільяма Клоустона є згадка про історію Прокруста, від імені якого утворився фразеологізм «*Прокрустове ложе*». Британський учений вивчаючи історію виразу, покликався на книгу «Талмуд», де йшлося про «нечестивих Содомлян, які мали ліжка особливого розбору задля тих втомлених подорожніх, що заходили до міста і просились переночувати; якщо гість був довший проти постелі, то йому обрубували ноги рівно з довжиною ліжка, а дуже коротких розтягали до потрібної довжини»³⁷⁹. Дослідник не обійшов увагою і давню грецьку легенду про власне Прокруста, розбійника з Аттики, який поводився з подорожніми «отаким-о способом». Відгомін цієї жорстокої звички простежується в оповіданні про Кур-оглу, перського поета-розбишаку. Князівна Нігара, дочка турецького султана, радить коханому розбійникові переодягтися в шати владаря і невпізнаним добутися до гарему. «Я принесу тобі одну з батькових одеж; коли вона буде на тебе коротка, я обрубую тобі ноги в поровень з одежею, а коли буде довга то повганяю тобі в кожну п'яту цвях, щоб ти повисшав»³⁸⁰.

До речі, про тісний контакт казок та прислів'їв низку цікавих спостережень висловив діаспорний дослідник Володимир Плав'юк у праці «Приповідки або українсько-народня філософія». Зокрема, учений у передмові до двотомного збірника прислів'їв та приказок українців Канади слушно зауважив: «Не раз приповідка являється, як скорочена казка, а часами казка є лише розширена приповідка»³⁸¹.

---

³⁷⁸ Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / переклад А. Кримського. Львів : 3 друкарні Манецкого, під зарядом В. Годака, 1896. С. 79–80.

³⁷⁹ Там само. С. 52.

³⁸⁰ Там само. С. 53.

³⁸¹ Плав'юк В. Передмова. *Приповідки або українсько-народня філософія*. Едмонтон 1945. Т. 1. С. X.

У Плав'юковому виданні подано приповідку «Як тривога, то до Бога, а як біда, то до жида»³⁸², яку упорядник прокоментував: «в біді люди вмiсто шукати помочі у сусідів та родини, iдуть до жидів та платять великі лихви за помiч. Лихва – високий процент за визичення грошей»³⁸³. На прикладі цього вислову можна простежити «зв'язок народної фразеологічної образності з архетипами української фольклорної прози»³⁸⁴. Дещо схожою є паремія «Як тривога, то і жид до Бога». Над її генезою розмірковував ще Іван Головацький. У збірнику «Вінок русинам на обжинки» дослідник пов'язував вислів із історією з часів Гайдамаччини («козакъ Гонта Гумань вырѣзалъ»), де у формі казки оповiдається про жидів, які, відчуваючи провину і шукаючи порятунку, «...сгорнули ся до школы, замкнули ся, та взяли ся молити – бо «коли тревога, то и жидъ до Бога». – Але найдуть козаки ихъ и въ школь...»³⁸⁵. Тобто у творі з допомогою вдалого формулювання увиразнено думку, що у найскладніших екзистенційних ситуаціях навіть впевнений у собі невіра, звертається до Бога по допомогу, відчуває потребу молитви. Ірина Тарасюк у дисертації на тему «Бог і людина у світоглядній традиції українців (на матеріалі народних паремій)»³⁸⁶ теж розглянула аналізований зразок. Зважаючи на те, що навіть як інтегральний елемент казки вислів зберігає певну «автономію», дослідниця припустила, що у цьому випадку радше йдеться не про виокремлення паремії із казки, а про інкрустацію приповідки у зразок великої фольклорної прози. Очевидно, спрацювала схема взаємопроникнення жанрів: прислів'я використали для емоційно-образного підсилення сказаного.

Говорячи про «шляхи» жанрових перетинів, зокрема про «перехрестя» казка – прислів'я, варто зупинитися на збірнику Миколи Левченка «Казки та оповідання з Поділля»³⁸⁷, де представлено чимало доказів співпраці вказаних генологічних

³⁸² Плав'юк В. Приповідки, або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк; перевид. з оригіналу. Алберта, 1946. Едмонтон: Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. С. 333.

³⁸³ Там само.

³⁸⁴ Тарасюк І. Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6(108). С. 1032.

³⁸⁵ Вінок русинам на обжинки / Уклав Іван Б. О. Головацький. Частина друга. У Відні черенками О. О. Мехитаристовъ, 1847. С. 359.

³⁸⁶ Тарасюк І. Бог і людина у світоглядній традиції українців (на матеріалі народних паремій): дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2021.

³⁸⁷ Казки та оповідання з Поділля: В записях 1850–1860 рр. / упор. М. Левченко. Київ: З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. I–II.

одиниць фольклору. Сучасна дослідниця Світлана Онисенко у статті «Прислів'я, приказки, загадки «і таке інше» в українських казках: інтертекстуальний аспект вивчення», опрацьовуючи головно матеріали Миколи Левченка, висвітлила цікаві міркування щодо взаємозв'язків обох жанрів. Вона порушила питання міжтекстових і міжжанрових контактів у руслі теорії інтертекстуальності. Дослідниця вважає, що застосування прислів'я у казці – це «не що інше, як цитата, котра цілком володіє набором відповідних характеристик, що дозволяють так її ідентифікувати: вказівка на джерело, акцент на авторитетності цитованого джерела»³⁸⁸. Наприклад, на вислів «*Пішла душа по руках, – дісталася чортові*» можна натрапити у вже згадуваній казці «З паном не братайся, дружині правди не кажи, а чужої дитини не бери за свою». Виходячи із сюжетних колізій, ця приповідка означає швидке розповсюдження новини, яке може зашкодити людині, призвести до трагедії.

Світлана Онисенко не розглядає виокремлення прислів'я із казки, а підкреслює введення готових прислів'їв та приказок у казкову оповідь. Наприклад, паремії «*Було, каже, да загуло*», «*Нема у тебе, каже чоловік, десятої клепки*»³⁸⁹, які «живуть» в казках, вона розглядає як алюзії та ремінісценції. «Алюзію треба розуміти як свідомий натяк оповідача на текст, подію чи явище, яке сприймається як відоме, і актуалізує парадигму культурних значень»³⁹⁰. Ремінісценція ж передбачає несвідоме звертання до тих зразків усної словесності, які вже існують (тексти, фрагменти, мотиви), створення на їх основі нових структур, у яких вгадується відсилання до претексту³⁹¹.

Отже, важливим джерелом поповнення паремійного фонду є народні казки. Твори цього пласту народної словесності, виявляючи загальну тенденцію української усної словесності до пошуку влучного, інформативно місткого, художньо довершеного вислову, стали основою для виокремлення цілої низки приповідкових творів. Первісно зберігався тісний генетичний зв'язок між таким прислів'ям і казкою, однак згодом він втрапився. У багатьох випадках лише за

---

³⁸⁸ Онисенко С. Прислів'я, приказки, загадки «і таке інше» в українських казках: інтертекстуальний аспект вивчення. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Київ, 2012. Вип. 37. Ч. 1. С. 229.

³⁸⁹ Там само. С. 230.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Там само.

окремими натяками, образною спорідненістю, стилістичною подібністю можна відтворити первісну пов'язаність жанрів.

2.2.2 Анекдот – прислів'я

Жанрова система фольклору не герметична, а відкрита. Відомо чимало прикладів взаємодії між жанрами. Зокрема вельми активно «співпрацює» з іншими жанр анекдоту. Особливою продуктивністю вирізняється «співпраця» за маршрутом «анекдот–паремія». Відомі анекдоти, які органічно увійшли в народну пам'ять, з часом редукуються до однієї смислогенеруючої кінцевої фрази. Фінальний (або ж лейтмотивний) вислів поступово утверджується як самодостатній твір, оскільки, зважаючи на популярність певного анекдоту, немає потреби відтворювати його повний текст.

Анекдот – це жанр народної словесності, який в системі фольклору посідає провідні позиції уже тривалий час. Його характеризують як дуже стійку генологічну одиницю, що побутує в контексті мовлення, себто належить до так званих розмовних (до таких належать також прислів'я та приказки), які повною мірою реалізують свій потенціал лише в певній ситуації. «Не для публікації» – саме так перекладається жанрозна анекдот. Гадається, це не випадково, адже є чимало пікантних елементів, які не можна викласти на папір, тому їх здебільшого озвучують в усному мовленні. Анекдот вирізняється особливим сміховим наповненням, він став тим жанром, який найповніше і найвиразніше передає особливості народної гумористики.

Першим, хто почав активно використовувати цей термін, був Іван Франко. У передмові до I тому «Етнографічного збірника» дослідник чітко розмежував усі жанри фольклорної прози за «формами літературними». Зокрема ідентифікував і анекдот, паралельно використовуючи на позначення творів цієї формації назву «фацеції». «Фацеція (анекдот), – за визначенням Івана Франка, – т. є. коротеньке, звичайно гумористичне оповідання, суть якого становить звичайно якесь одно спостереження, часто гра слів, незвичайний оборот мови, прозвище і т. д. По

своєму характеру і тенденціям сі твори близько підходять до новел, і хоча й між ними багато елементу міжнародного, вандрівного, то все-таки локальний колорит в них далеко сильніший, ніж у новелах, і, певно, між ними знайдеться далеко більше виплодів нашого рідного поля, ніж між новелами»³⁹².

Про контекстуальність як суттєву рису анекдоту згадувало чимало дослідників. Зокрема це спостеріг і Юрій Курганов у праці «Анекдот як жанр». Автор вважає, що анекдот у тексті зазвичай малопомітний, локальний, його ключове завдання – показатися раптово і різко, тому анекдот вважають динамічним, рухомим і мобільним³⁹³. Жанр цей не є центральним у мовленнєвому потоці, проте в ньому сфокусований основний зміст бесіди. Поза контекстом анекдот втрачає своє значення, його доречно відтворювати лише у тій ситуації, до якої він допасований, в якій звучатиме органічно. Юрій Курганов обстоює позицію, що «анекдот не можна розглядати як традиційний текст у тексті, це швидше жанр у жанрі»³⁹⁴.

Анекдот цікавий не лише своїм дотепним змістом, важлива й форма подачі, від якої залежить рівень сміхової емоції, що її передає оповідач. Часто-густо в анекдоті суть криється не тільки в слові, але й у міміці, жесті, в акторській майстерності оповідача. Від цих елементів розповіді залежить успіх та якість анекдоту.

Іван Франко не тільки давав фахову оцінку анекдоту у наукових студіях, а й активно використовував їх у своїх творах як інкрустаційний елемент оригінальної белетристики. Приміром, в оповіданні «У кузні» спостерігаємо, як автор гармонійно вводить анекдот у художнє полотно. Власне, в автобіографічному творі йдеться про батька-ковалю і його сина, який уважно спостерігає за батьковою роботою, а нерідко й долучається до неї. До батька приходили люди з усієї округи з різними проханнями. Як тонко зауважив Іван Франко, що до ковалю повертали, «як у гості, як до сусіди, а не як до ремісника, щоб зробив те, що треба, та й бувай здоров, я тебе не знаю, ти мене не знаєш»³⁹⁵. Зважаючи на настрій і панування щирої атмосфери

---

³⁹² Франко І. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 2008. Т. 53. С. 491–492.

³⁹³ Курганов Ю. Я. Анекдот як жанр. URL : <https://www.rulit.me/books/anekdoto-kak-zhanr-read-289816-1.html>

³⁹⁴ Курганов Ю. Я. Анекдот як жанр. URL : <https://www.rulit.me/books/anekdoto-kak-zhanr-read-289816-1.html>

³⁹⁵ Франко І. Оповідання. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 21. С. 161.

під час перебування у коваля, люди між собою ділилися різними побрехеньками, як-от, про те, що багатий батько вирішив навчити свого сина ковальського ремесла, тому віддав його на науку до коваля, але, побоюючись того, щоби «дитина не попеклась або щоби іскра не випекла їй ока», просив коваля, щоби умістив його сина в коші, прибитім на стіну. Мовляв, дитя буде придивлятися до всього, та й так навчиться. Хлопець «вчився» так упродовж семи років. Коли приїхав батько подивитися на його досягнення, коваль дав хлопцеві випечене залізо, щоби той скував рало. Син почав кувати рало, але, на жаль, не вдалося цього зробити, і заліза залишилося зовсім мало. Коваль запропонував йому зробити підкову, але і підкови не вийшло. Заліза ще менше залишилось. Коваль сказав, щоби хоч голку спробував викувати, однак спроба теж була невдала. Залишився дуже маленький шматок заліза. Хлопець занурив його у воду і вийшов *цілісінський пшик*, тобто вся наука звелася на нінащо. Цікаво, що на основі цього анекдоту, що його І. Франко органічно уплів у текстуру оповідання «У кузні», виникла окрема приповідка: «То такий коваль, що вміє зробити з заліза пшик». Відповідний зразок дослідник зафіксував у рідних Нагуєвичях та помістив до другого тому корпусу «Галицько-руські народні приповідки». На сторінках видання упорядник подав короткий коментар: «Сміються з недотепного коваля». У Матвія Номиса також знаходимо відповідне прислів'я: «Оттак, тату, зробив ковальський пшик» (то од цигана з науки син прийшов і хвалився нею батькові, більш нічого і не вмів)³⁹⁶. Варіантну парадигму приповідки упорядник «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого» розширив зразком «Зробив з леміша пшик»³⁹⁷. У коментарі дослідник зазначив: «То був коваль такий мудрий, що взявся лемеші чоловікові ковать, та багато заліза у віпсу повернув, перепалив. «Ні», каже, «чоловіче, скую тобі сокиру!» – «Та чи сокиру, то й сокиру!», каже той. Кує-кує коваль: «Ні!», каже, «не сокиру, а серп!» А далі вже – швайку, а далі й пшик: розпik залізця шматочок, що зосталось, та в воду – «от тобі», каже, «і пшик!»³⁹⁸.

---

³⁹⁶ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 345.

³⁹⁷ Там само.

³⁹⁸ Там само. С. 626.

Жанр анекдоту не замкнутий, не є «річчю в собі». Як і кожен елемент жанрової системи фольклору він контактує, взаємодіє з іншими генологічними одиницями народної словесності. Одним із виразних прикладів такої взаємодії є перехід анекдоту до стягненої формули паремії. Значну кількість ілюстрацій такої редукції зафіксовано в збірниках українських пареміографів. І в праці Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше», і в тритомному корпусі Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки» подано чимало приповідок, що виникли на основі народних анекдотів. У відповідних коментарях упорядники вказували на анекдотичну основу поданих текстів. Приміром, «*Не за то бито, що ходила в жито, тільки що дома не ночувала*» (Дівчина, прогулявши з парубками всю ніч, покарана батьком чи матір'ю, жалілася: «Та жем пішла в жито ... та же мі побили ... та же роблю, не дармую»). Приповідка вживається, коли хтось, толкуючись, обминає есенціональні моменти справи, а зупиняється на самих побічних, що не вияснюють діла, але ставлять його у фальшивім світлі)³⁹⁹.

Нечасті, але цінні пояснювальні ремарки Матвія Номиса допомагають встановити генетичний зв'язок прислів'я із анекдотом. На такий міжжанровий зв'язок дослідник вказав зокрема у такому прикладі: «*два мішки й торба! – Е, я такий, що мішки шию*»: був такий кравець, що прийшов до добрих людей у село та й назвався кравцем, а ті йому й раді. Напоїли, нагодували і сукно принесли. Подивився кравець на сукно, на вікно, перегорнув туди-сюди, та й каже: «*Два мішки й торба!*» – «Е, ні, будьте ласкаві – нам з сего юпку та свиту!» – «Е, я такий, що мішки шию!» – та й будьте здорові!⁴⁰⁰. Тобто Матвій Номис виводив походження цієї приповідки із народного анекдота про дотепного та винахідливого пройдисвіта-кравця.

Ще одну приповідку «*– То правда, пане, що ми йшли прощо і говорили дещо, але коли ми що на що по що, щоб нас Бог – чортзнає-що!*» дослідник прокоментував так: в одному селі хтось нашкодив – покрали коней, а нічліжники бачили, що хтось біля тих коней крутився і щось нишком балакав. Пан їх на допит – а вони

³⁹⁹ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 33.

⁴⁰⁰ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 560–561.

відповідають нечітко, не можуть сформулювати своїх свідчень, або ж ухиляються від відповіді⁴⁰¹. Отже, ця приповідка, на думку Матвія Номиса, теж походить від анекдота про крадіжку коней, гумористичним пуантом якого є недоладна фраза нічних пастухів.

У приповідковому репертуарі є чимало зразків, які засновані на сконденсованому відтворенні етнічних стереотипів. Значний відсоток цих творів виник на основі анекдотів, які у своєрідній формі пропонують сприйняття представників інших національностей. В українській народній гумористиці (зрештою, як і в сміховій культурі інших народів) сформувалися окремі анекдотичні цикли, об'єднані стереотипним образом головного героя – представника певного етносу (циган, жид, москаль, поляк та ін.). Досить докладно це питання висвітлив Юрій Сілецький у кандидатській дисертації «Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців».

Прислів'я та приказки із концептуальною характеристикою сусідніх народів стали суттєвою складовою відомих збірників українських паремій. На жаль, не усі тексти, що активно побутували у народному середовищі і були зафіксовані, потрапили до друкованої версії видання. Особливо актуальною ця заувага є щодо збірника Матвія Номиса, адже строгий цензор вилучив багато приповідок зазначеного типу. Завдяки евристичній дослідницькій роботі Михайла Пазяка сьогодні можемо дізнатися, які саме твори було «вирізано» із рукопису майже п'ятнадцятитисячної колекції. У передмові до перевидання «Українських приказок, прислів'їв і такого іншого» Михайло Пазяк⁴⁰² зазначив, що у більшості вилучених текстів йшлося якраз про рецепцію інших етносів (головно, москалів), їх стереотипне сприйняття. Попри, за висловом Володимира Самійленка, «черкання цензури», у Номисовій колекції знаходимо низку прислів'їв і приказок, що об'єднані в одну групу, яку умовно можемо назвати «оцінка інших етносів». Представлено чимало приповідок про цигана, які супроводжено коментарем упорядника. Ці пояснення досить цінні, бо розкривають генезу твору, зокрема вказують на його

---

⁴⁰¹ Там само. С. 562.

⁴⁰² Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 15–24.

постання на основі анекдоту. Прислів'я «*Казав циган: в Бога вір, а Богові не вір, бо Бог порадить, Бог і зрадить*», за свідченням дослідника, походить з анекдоту про цигана – у березні, коли буває мінлива погода, циган, одягнувшись у жупан (бо на вулиці гріло сонце), поніс продавати решето. Раптом почав падати дощ, і тепло різко змінилося на мороз та вітер – циган дуже змерз і ледь повернувся до села. Одягнувся вже тепліше – у кожух, аж, бачить, погода знову змінилася на сонячну, тому циган і зробив висновок: «*в Бога вір, а Богові не вір*»⁴⁰³. Дещо по-іншому словесно оформлено суголосний зразок «*Казав циган: нема ні в кому правди, тільки в мені та в Богові трошки*»⁴⁰⁴, який, очевидно, з'явився внаслідок редукції варіанту цитованої фацеції.

Приповідки, які походять від анекдотів, як правило, зберігають первісний гумористичний заряд. Враховуючи тісний зв'язок паремії з анекдотом, Іван Франко виокремлював дотепність як один із головних атрибутів жанрової природи приповідок. Чимало прислів'їв із гумористичним началом виконують розважальну функцію та емоційно забарвлюють текст: *Коли не прийду до церкви, то все паски святять*⁴⁰⁵; «*Коли ви будете говіть?*» – «*Тоді, як хліба не стане*»⁴⁰⁶; *Питався чорт баби: «Що о Бозі люде говорять?»* – «*Славлять, величають!*» – «*А що о мені?*» – «*Якось вас дуже на зуби взяли!*»⁴⁰⁷. Особливого колориту набувають вислови, які «експлуатують» певні традиційні формули, наприклад, церковні: «*Благослови, Владико, дерти з бідного лико*»⁴⁰⁸. Така примовка використовується, коли на бідного накладено якусь плату або ж коли його грабують за незаплачений податок (Своєрідною ілюстрацією до описаної ситуації можна вважати оповідання Тимотея Бордуляка «*Михалкові радощі*»). У пропонуваному зразку для підсилення гумористичного ефекту, заснованого на несподіваному повороті думки, початок взято із церковної формули, якою починають службу Богу, а продовження, яке

---

⁴⁰³ Там само. С. 692.

⁴⁰⁴ Там само. С. 447.

⁴⁰⁵ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 45.

⁴⁰⁶ Там само. С. 44.

⁴⁰⁷ Там само. С. 46.

⁴⁰⁸ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 59.

запозичено із повсякденного мовлення, суттєво розходиться із настроєм першої частини, різко змінює горизонт сприйняття.

Приповідка «Боже, помилуй нас грішних і вас горішних»⁴⁰⁹ теж вирізняється значним гумористичним зарядом. Сміхове начало полягає у тому, що в підгірських селах, які тягнуться одним ланцюжком уздовж річки, існують деякі антагонізми між горішнім і долішнім кінцем села. Між ними відбуваються насміхи, передразнювання. У жартівливому зверненні до Бога «*горішні*» постають наче поза числом «*нас грішних*», тобто всіх людей як щось другорядне і дивоглядне. Прислів'я «*Богач за грейцар три рази вмирав*», яким характеризують скупість багатія, як аргументовано довів Іван Франко, є вербальним узагальненням народного анекдоту про те, як багач, позичивши у бідного крайцар, не хотів йому віддати і тричі вдавав мертвого. Ці короткі та водночас ущипливі вислови, що мають виразний анекдотичний підклад, «позволяють приступити до оцінки і означення того, що називаємо гумором українського народу»⁴¹⁰.

Для цілісного розуміння паремії слід враховувати співвідношення змісту і форми. Як правило, у прислів'ях на перший план виходить змістова частина (хоч не завжди), а у приказках – формальна. Проте більшість зразків прислів'їв і приказок поєднують у собі і те, й інше. Разом з тим, ці жанрові модифікації паремій є відшліфованими елементами, які активно використовують у мовленні, що мотивовано їхньою прагматикою. Збалансованість форми і змісту у пареміях доводить їхню логіко-естетичну єдність, адже стійкість, цілісність, відтворюваність, експресивність – ті чинники, які впливають на чіткість викладу та загальну естетичну виразність. Багатозначні за своєю природою паремійні одиниці поза контекстом відкриті до численних інтерпретацій. Наприклад, відоме прислів'я «*оглядайся на задні колеса*»⁴¹¹ чи «*близько видати, далеко цибати*»⁴¹². Кожне прислів'я-текст можна вважати завершеним, якщо сприймати його у конкретній життєвій ситуації, себто у відповідному актуалізаційному контексті. «Мистецька

⁴⁰⁹ Там само. С. 72.

⁴¹⁰ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 21.

⁴¹¹ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 215.

⁴¹² Там само. С. 503.

вкінченість – результат праці багатьох поколінь, які ретельно відшліфовують кожен деталь тексту, зберігаючи тільки найцінніше та найнеобхідніше»⁴¹³.

Хоч Олександр Потебня зосередив свою увагу на виведенні генези паремій із байок, зазначаючи, що лаконічні формули мудрослів'я постають із глибокодумних фінальних фраз цих алегоричних творів, все ж харківський учений не відкидав спорідненості прислів'їв із народними анекдотами. Подібно до байки, анекдот теж вирізняється фінальною, вельми влучною фразою, яка акумулює в собі сутність сказаного. Байка виконує функцію ілюстрації, певного прикладу. Натомість, анекдот доповнює ілюстрацію, уточнюючи та осмислюючи ситуацію. Аполог, тобто алегорія та анекдот, як писав Ю. Курганов у праці «Анекдот как жанр», часто перепліталися, таким чином сходяться в одній спільній рисі з байкою – в інакомовності.

Сліпець питає поводиря:

– Де ти був?

– Молока ходив пити.

– Яке воно?

– Біле.

– Що це таке біле?

– Таке, як гусак.

– А гусак який?

– Такий, як мій лікоть.

Сліпець помацав лікоть і сказав: «Тепер знаю, яке молоко».

Кінцева фраза цього твору є раптовою, неочікуваною, в ній закладено абсурдність того висновку, до якого дійшов сліпець внаслідок загальних асоціацій. Вона може як навчити, так і розсмішити. Обґрунтувати цей текст анекдотом буде доречно, якщо надати йому ознаки ключової репліки в розмові, означивши з його допомогою перехід на інший тематичний план. Коли анекдот розповіли, лише вкінці стає зрозуміло, що він «спрацював».

---

⁴¹³ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 141.

Як під час переходу байки в паремію діє закон «згущення», так і при переміні анекдоту в приповідку діє аналогічний принцип. За умови реалізації першої «схеми» важливим елементом є «скорочення не самого образу байки, а висновку, узагальнення, життєвого правила, здобутого за допомогою цього образу»⁴¹⁴. Для того, щоби можна було ствердити, що таке узагальнення здобуто за допомогою образу, закладеного в байці чи іншому творі, необхідно, щоб у самому узагальненні лишався слід образу. Як наприклад,

– *Чи знаєте ви, що між тваринами запанував мир? – сказала лисиця півневі.*

– *Так, – відповів півень, – ось і собаки наші біжать із тією самою звісткою*⁴¹⁵.

Прислів'я, як уже було зазначено, може утворюватися не тільки від байки, вихідним джерелом може слугувати будь-який інший жанр.

Олександр Потебня, наприклад, застановився над з'ясуванням етимології фрази «Йому у всьому везе». Цей вираз дослідник відносив до приповідкового типу. У дещо модифікованому форматі «*Дураку счастье везет*», на переконання ученого, прислів'я оприявнює свої генетичні корені і виявляє тісний зв'язок із популярним мотивом казок, в яких дурневі все вдається, неймовірно щастить, «везе» у всьому.

Деякі популярні теми знаходять своє відображення в різножанрових формах. Генетичний тип опрацювання певного сюжету залежить від того, які акценти розставлено у творі, що саме виводиться на авансцену. Наприклад, анекдот «концентрує весь пафос на змалюванні дотепної ситуації, максимально її підсилюючи, нерідко через гіперболізацію, штучне нагнітання певних елементів, що забезпечують виразний комічний ефект»⁴¹⁶. Анекдотичні сюжети опинилися і в полі зору Миколи Сумцова. Важливим здобутком у царині української фольклористики є його праця «Пошуки в галузі анекдотичної літератури. Анекдоти про дурнів». Дослідник аналізує анекдоти однієї тематичної групи, в яких головним персонажем є дурень, недоумкувата людина, що потрапляє в недолугі ситуації. Такий тип анекдотів характерний не тільки для фольклору українців, але й для словесності

⁴¹⁴ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 74.

⁴¹⁵ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 70.

⁴¹⁶ Пилипчук С. «Прийняти до оцінки і означення того, що називаємо гумором українського народу...»: анекдотознавчий дискурс Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 55. С. 116.

інших народів. Сформувалися окремі цикли анекдотів про дурнів, які живуть у селах чи містах, і своєю безглуздою поведінкою викликають сміх у сусідів. Не менш цікавим видається цикл анекдотів про представників окремих етносів. У таких творах часто у гіпертрофованому форматі описано ментальні особливості жидів, поляків, росіян (москалів), німців, французів, італійців, англійців, турків, індійців і т. д. Анекдоти окресленої тематичної групи, як зауважив Микола Сумцов, вирізняються територіальною приуроченістю⁴¹⁷. Значний пласт анекдотів про дурнів, як впливає із праці Миколи Сумцова, дав імпульс до виникнення численних паремій з виразним акцентом на висміювання глупоти. Авторів вдалося зібрати і згрупувати багатий матеріал, встановити внутрішньо-логічний та історико-літературний зв'язок між багатьма мотивами і представити їх у належній послідовності.

Цінними у контексті питання переходу анекдоту у прислів'я є спостереження Івана Франка, що їх дослідник висловив передусім у корпусі «Галицько-руські народні приповідки».

«*Антоні, а де мої коні?*»⁴¹⁸. Таку приповідку записав Іван Франко у рідних Нагуєвичах. Вона, як зі знанням справи витлумачив дослідник, базується на широковідомій свого часу анекдотичній історії. У християн дуже шанованим святым є Антоній Падванський, він «належить до т. зв. 14 святих помічників і вважається патроном від загублених або вкрадених речей. Повисша приповідка пішла з того, що у якогось жида вкрадено коні. Хтось намовив жида, щоб «дав на мшу» (тобто на службу Божу. – *Я. Ш.*) до святого Антонія, то коні віднайдуться. Ксьондз на мшу взяв, відправив як слід, але день за днем минав, а коней не було. Тоді жид у неділю пішов сам до костелу і, ставши перед образом св. Антонія, голосно з докором крикнув: «Антоні, а де мої коні?». Недалеко стояв справжній злодій, що випадково звався також Антоні. Думаючи, що жид знає про його крадіж, він перелякався, взяв жида за руку і, виводячи його з костелу, шепнув: «Та цить, Мошку, не кричи! Віддам тобі коні, лиш не кажи нікому, що то я вкрав». Таким способом через

⁴¹⁷ Сумцов М. Пошуки в галузі анекдотичної літератури. Анекдоти про дурнів. Харків, 1898. С. 8.

⁴¹⁸ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові : Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. Х.

Антонія жид одержав назад свої коні»⁴¹⁹. Отож приповідковий вислів «Антоні, а де мої коні?» утворився внаслідок редуції анекдоту до однієї ключової фрази, «вирваної» із контексту гумористичного діалогу.

Певну генетичну спорідненість із зазначеною паремією має співомовка Степана Руданського «Шляхтич». Співомовку засновано на поетичному опрацюванні анекдоту, де центральним образом також виступає святий Антоній. Щоправда, у творі розвинуто зовсім інші акценти. Йдеться про збіднілого шляхтича-мазура, який після Служби Божої метнувся до ікони святого Антонія і, припавши на коліна, випрошує в нього грошей, щоби купити коні. Однак з ікони чує «грубий» голос, який одмовляє йому: «Nie dam, nie dam dla gałgana, nie dam i na buty». Мазур одразу ж зірвався на ноги і, пересадно відстоюючи свої шляхтянські гонори, відповів святому: «...jestem szlachcic, nie pozwalałem tego»⁴²⁰. До речі, тему надмірно чутливого відстоювання свого шляхтянського статусу не підкріпленого жодними матеріальними статками докладно простудіював Іван Франко. Зокрема, з-під його пера вийшла розвідка «Дещо про шляхту ходачкову», де висвітлено загальне, нерідко сатиричне, сприйняття збіднілих представників шляхти, які повсякчас безпідставно підкреслюють свій «високий» гонор. Цікаві спостереження дослідник підкріпив головню популярними приповідками: «Шльихта з Бачини – має шаблю з вільшини», або «Панове шляхта – а на них дірява плахта». Пізніше він доповнив «шляхтянський прислівний цикл» іншими зразками («Шляхта дріб, а вуши як біб», «Шляхтич з перевареної сирватки: шабелька на личку, перевеслом підперезаний» та ін.), що увійшли до «Галицько-руських народних приповідок». Іван Франко навіть виклав народну етимологію традиційного означення «ходачкова». Походить вона із анекдоту: «Ішла шльихта десь кудись в дорогу, ну, звичайне, в ходаках. А ходаки нові, добрі. Ну зайшли до якогось місточка, стали ночувати десь у якімось заїзdnім домі. Приходить кухар:

- Щоби панам зварити на сьнідане?
- Звари нам фльики, – кажут шльихтичі.

⁴¹⁹ Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Т. I. С. 33.

⁴²⁰ Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. С. 203–204.

Кухар верг сьї сюди-туди – нігде не мож фльиків дістати. Що ту діяти? Далі дивитсьї, а у шльихти ходаки такі нові, мйиснисті. – Чекай! – Гадає собі. Взьив він, забрав ті ходаки, покраяв, зварив, заправив, – на другий день раненько дає. Шльихта їсть, смакує:

– А то раз фльики, то добрі фльики! Не жиль і заплатити!

Поплатили. Іти би далі в дорогу. До ходаків, – а з ходаків тільки волоки та онучі. Де ходаки? Де ходаки? Амінь духу сьвйитий, пропали ходаки! Крик, біда... Аж тут кухар приходит. «Та що ви, панове, так за ходаками розпадаєтесь: адже самбісте їх іззіли, ще сте захвалювали!» Сьміху тільки, що годі. І від тоги шльихту прозвли: шльихта ходачкова, що ніби свої власні ходаки ззіла»⁴²¹.

Повертаючись до теми спорідненості анекдотів та паремій, варто наголосити, що є достатньо прикладів, які підтверджують тісний генетичний зв'язок між жанрами. Приміром, в основі знаної приповідки «*Вмілисти варити, а ни вмілисти давати*» – лежить анекдот про цигана-косаря, якого господар після роботи нагодував борщем і кашею так, що циган не міг їсти пирогів.

Детальніший виклад цього анекдоту запропонував Володимир Гнатюк на сторінках корпусу «Галицько-руські анекдоти»: якось прийшов циган до газди, а той за столом обідав. Циган подивився і сказав на те: «То Ви, мій газда, добре харчуєтесь!» Господар пообіцяв, що й цигана так нагодує, якщо він прийде завтра до роботи. Упродовж декількох днів господар давав завдання циганові, а той все намагався схитрувати. Після роботи в полі господиня частувала чоловіка, наймита і цигана борщем. Циган їв, а господар з наймитом не дуже. Подала молоко, а потім м'ясо. Циган й каже: «Вмілисти, газдине, варити, а не вмілисти давати. Чомусти ни давали вперед мнесо, а потому борщ?» А коли дала господиня пироги, то циган аж трусився: «Дайте міні, газдине, до дому!» Так було прийнято, що після завершення роботи їли у господарів тільки, з собою не давали, тому циган вдруге повторив:

---

⁴²¹ Франко І. Дещо про шляхту ходачкову. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 184–185.

«Вмілисте варити, а ни вмілисти давати. Чомусти не давали вперед пироги, а потому молоко?»⁴²²

Іван Франко численними прикладами підтверджував, що приповідки є похідними від анекдотів. Зокрема в записі з села Пужники Буцацького повіту він подав приказку: «Згулив Бога! Згулив Бога!»⁴²³. Без прив'язки до першоджерела (а це народний анекдот) вислів не має жодного сенсу, але у контексті оригінального твору він розгортає широке поле семантичних відтінків. В анекдоті, що «породив» приповідку, йдеться про цигана, що, лізучи на дерево красти мед, просив Бога допомоги. Обіцяв Богу свічку, а, набравши меду і злязачи з дерева, не хотів дотримати обіцянки. Похвалявся словами: «Згулив Бога! Згулив Бога!» та тут же впав на землю. Ця паремія вживається на означення хитромудрого злочинця, який думав обійтися обіцянкою, але, не дотримавши слова, одразу ж поплатився за брехню.

Анекдотичні пригоди цигана були настільки популярними, що спровокували виникнення цілої низки приповідок як конденсованих словесних рефлексій на загальнозвісні гумористичні ситуації. До таких належить анекдот про циганів і дощ. Одного разу цигани потрапили під зливу, але не мали з собою нічого, окрім сітки. Сховалися під сітку, і старий циган попросив малого циганчати пересвідчитися, чи йде дощ великий. Циганчук виставив палець та й одразу забрав, при цьому приповівши: «Оййй, який там дощ!»⁴²⁴. Фінальний «ядерний» вираз, в якому закумуляовано сміхову енергію твору, не тільки утвердився як самостійна паремійна одиниця, а й розвинув цілу варіантну парадигму. Записи Івана Франка це підтверджують. У Франковій збірці є зразок «Виставив палець із в'ятіра тай каже: 'Ов, слота!»⁴²⁵. Так жартівливо говорять про лінивого, який страждає через свою ледачість, але приймає лихо з певним гумором.

⁴²² Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. 252–253.

⁴²³ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 20.

⁴²⁴ Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. 249.

⁴²⁵ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 190.

Зв'язок із анекдотичним пластом словесності зберегло прислів'я «Вгадай, у котрім йому вусі дзвонит». Висловом характеризують лиху, примхливу людину, яку «не можна зміркувати» і з якою «тяжко домовитися до чогось путнього». Дзвонення у вухах вважається віщуванням добра або лиха, відповідно до того, чи дзвонить у правому, чи лівому вусі. Цю приповідку слід розуміти так: вгадай, у якому він настрої, у доброму чи поганому⁴²⁶.

Приповідку «А як ти багатий, то тобі вільно в церкві свистати?» Іван Франко записав в Коломиї. Вона походить від анекдотичного діалогу (діалог є однією із улюблених форм викладу у анекдоті) між глухим і губатим. У Франковому тритомнику текст прокоментовано так: «Насміх над гордощами багатого а дурного чоловіка. Поговорка взята із звісної анекдоти про глухого і губатого...»⁴²⁷. Хоч дослідник і не запропонував цієї «звісної анекдоти», однак подав вказівку на відповідний том «Етнографічного збірника», де викладено цікавий зразок сміхової культури українців. «Глухий і трембатий (губатий. – Я. Ш.), – йдеться у записі, – прийшли до церкви. Дивиться глухий на трембатого, а далі лусь його в лице.

- Та за що б'єш?
- А чого, дурню, свещеш в Божім домі?
- Та я не свищу, я губатий.
- А як ти багатий, то тобі вільно свистати?
- Тай лусь другий раз!⁴²⁸.

Гадається, саме цей фольклорний прототип знайшов відгомін у творчості Степана Руданського. Його поезія «Глухий і губатий» зі збірки «Співомовки» є своєрідною удосконаленою версією народного гумористичного твору. Свою співомовку письменник завершує суголосним висловом «Дарма, що багатий!.. У нас церква не на те, щоб у ній свистати»⁴²⁹. До зазначеної тематичної групи, як окреме сюжетне відгалуження, належить також співомовка Степана Руданського «Чи голосна церква». У творі, що теж є поетичним опрацювання анекдоту, батько з

⁴²⁶ Там само. С. 141.

⁴²⁷ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 142.

⁴²⁸ Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. 84.

⁴²⁹ Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. С. 218.

сином вирішили випробовували наскільки гучною є новозбудована церква. Батько запропонував синові «надійний» спосіб перевірки:

*«Постій хіба, – каже, – сину,
Перед образами,
А я піду та для проби
Свисну за вратами...»*
*Пішов, свиснув разів кілька,
Назад повертає:
«А що, сину, голосная?» –
Хлопчину питає.
«Голосная!.. – хлопець каже. –
Так і б'є луною!..» –
«Ану ж, – каже, – піди свисни,
А тут я постою...»
«Оце але! – каже хлопець. –
Мали що сказати...
А чи ж то я який дурень
У церкві свистати!»⁴³⁰*

Справді, свистіти, а тим паче робити це у церкві вважається великим гріхом. За давніми віруваннями, за допомогою свисту між собою спілкується нечиста сила.

Відому приповідку «Виділи очі, що купували» Іван Франко, як і інші дослідники, пов'язував із анекдотом про цигана на базарі. Циган-недотепа за одну копійку придбав на ринку хрін, сподіваючись, що він йому смакуватиме. Коли ж він скуштував оті «ласощі», почав мимоволі плакати і, плачучи, відповідно приповідав. Цей анекдот, що його фінальна фраза викристалізувалася у приповідку, достатньо добре опрацьований в українській фольклористиці. Ба більше, він отримав і літературну рецепцію. Знаний народний дотеп ліг в основу співомовки Степана Руданського «Циган з хроном». Письменник запропонував поетичний переказ народного анекдоту, який вивершив римованою переробкою прислів'я:

---

⁴³⁰ Руданський С. Твори : в 3-х т. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1. С. 114.

«Плачте, плачте, дурні очі!

Щоб повилізали!..

Бачили ж ви препогані,

Що то купували!..»⁴³¹

Іван Франко як один із найкращих знавців української фольклорної традиції у своєму приповідковому корпусі також виявив анекдотичну основу такого розлогого прислів'я: *«Приставав парубок до вдови та й таке їй заповідав: “Дров носити не будеш, бо за тобов до хижі намечу; хижі не будеш замітати, бо тобов замету; води не будеш носити, бо ся вмиєш сльозами”»⁴³²*. У творі, що має беззаперечний зв'язок із анекдотом, в оригінальний спосіб засвідчено жорстоку правду життя. Зразок варто сприймати як своєрідне застереження, пораду для вдів, які можуть занепасти себе нерівним шлюбом. Іван Франко, коментуючи прислів'я, додавав: *вдова, котра виходить заміж за молодого парубка, повинна повсякчас пам'ятати, що він «збридивши собі її, буде нею помітувати або й збиткувати»⁴³³*.

Отож Іван Франко у контексті розв'язання проблеми походження паремій зауважив, що значна їх частина генетично споріднена із анекдотами. У процесі практичного доведення висловленого спостереження дослідник значною мірою опирався на збірник Володимира Гнатюка «Галицько-руські народні анекдоти», який і до сьогодні залишається найповнішим зібранням зразків української народної сміхової культури. Анекдоти із Гнатюкового корпусу чудово ілюструють, як їх фінальні, як правило, влучні і дотепні фрази можуть переходити у приповідки. На початковій стадії самостійного функціонування такі приповідки зберігають тісний змістовий зв'язок із анекдотами, з яких вони постали. Однак, внаслідок тривалого побутування ці зразки народної афористики поступово розширюють смисловий діапазон, «обростають новими семантичними відтінками»⁴³⁴. Наприклад, приповідковий вислів 'Зроби щось, а сам сядь собі', яким характеризують дуже

---

⁴³¹ Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. С. 167–168.

⁴³² Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 143.

⁴³³ Там само.

⁴³⁴ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 163.

зайняту людину, що перебуває у постійних клопотах і турботах, виник як повторення лейтмотивної фрази із популярного свого часу анекдоту про Іванову службу у жида. Цей анекдот зафіксував Володимир Гнатюк: «Погодився Іван в жида служити. І так його жид згодив, що не має Іван ніц робити, тільки сидіти. Іване, вичисти чоботи, а сам сядь собі! Іване, замий коршму, а сам сядь собі! Іване, вимий саджу, а сам сядь собі! Іване, нарубай дров, а сам сядь собі!... Іван робив як цілий день, так і цілу ніч, а все цибульні пани казали, аби по роботі сів собі»⁴³⁵. Тут гумористичну історію, в якій викладено деталі не надто солодкого, попри попереднє очікування, життя жидівського наймита, треба розуміти ще й як вправне приховування правди за пишними обіцянками. У «рефренній» фразі ‘зроби щось, а сам сядь собі’, яка змінила статус і перейшла у приповідку, уже не йдеться винятково про долю простодушного Івана, що купився на порожні обіцянки, а екстраполюється на кожного, хто воліє не помічати підступу за надто привабливими словами.

За спостереженнями Івана Франка, в основі приказки ‘вилетіла ворона, вилетіли дві’⁴³⁶ також є анекдот. Цей вислів про те, «як один чоловік, бажаючи випробувати свою слизькоязику жінку, повірив їй секрет, буцімто у нього з задниці вилетіла ворона, і як ся відомість, облетівши кружок кумась, виросла до великих розмірів»⁴³⁷. У коментарі дослідник, на жаль, не запропонував конкретних прикладів відповідної анекдотичної історії, але його підказок достатньо, аби виявити низку текстів, які «породили» поширений вислів. Приміром, схожий дотеп побутує у німецьких шванках. А в українському фольклорі мотив жінки-пліткарки, яка з пересадою оповідає про несподіваний пережитий досвід, докладно опрацьовано і в анекдотах, і навіть у казках анекдотичного змісту. Численні варіанти казки про Язикату Хвеську є беззаперечним доказом його популярності. Запропонований у Франковому корпусі вираз лише одна із численних «устійнених» підсумкових

---

⁴³⁵ Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. 208–209.

⁴³⁶ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 384

⁴³⁷ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 385.

словесних реакцій на швидке розповсюдження пліток та їх розростання до банальної брехні.

На генетичній спорідненості приповідок та анекдотів Іван Франко наголошував неодноразово. Він аргументовано підкреслював цей зумовлений багатьма чинниками міжжанровий контакт і висвітлював його в коментарях до окремих творів на сторінках «Галицько-руських народних приповідок». Також дослідник спостеріг, що деякі прислівні формули виникають як реакція на життєві анекдотичні ситуації. Наприклад, до приказки 'Цьом бозю в хвостик'⁴³⁸ він додав таке пояснення: «коли хтось іде за порадою або з поклоном до злого чоловіка, до жида або когось ненависного в селі»⁴³⁹. У коментарі дослідник головно акцентував на контексті вживання пропонованої словесної формули, на окресленні відповідного контексту, якому «пасує» такий вербальний супровід. Також учений, з'ясовуючи першоімпульси, що сприяли кристалізації фрази, зазначав, що виникнення приповідки пов'язане із реальною історією, де йшлося про те, що в якійсь церкві у притворі був намальований страшний суд з величезним хвостатим сатаною внизу. Старші жінки мали звичай цілувати ту ікону, а обцілувавши святих, приклонялися також і до хвоста сатани, підносили до нього і дітей малих. Місце на іконі, де був хвіст сатани, було найбільш заціловане і стерте до знаку. Цю ікону бачили в церкві в Арламівській Волі Добромільського повіту, – зазначив Іван Франко⁴⁴⁰. Село існує й дотепер, воно розташоване в Яворівському районі Львівської області. Власне, звідси й виникла словесна рефлексія, яка згодом отримала статус приповідки. Вочевидь, цей вираз свідчить про дволикість людини, її готовність „злу й добру служити”.

*«Голодний есь хліба, то їдж сир»*⁴⁴¹ – такою приповідкою насміхаються із ситого, який рекомендує голодному їсти те, чого у самого досить, але в голодного нема. За свідченнями Івана Франка, він у Тернополі чув такий анекдот про Марію Терезу, яка, почувши, що десь там у галицьких горах люди гинуть з голоду, сказала: «Ах, бідні люди! Не мають хліба! Але чому ж вони не їдять булки?».

⁴³⁸ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 101–102.

⁴³⁹ Там само. С. 101.

⁴⁴⁰ Там само.

⁴⁴¹ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 573.

У прислів'ях, що за генезою є стягнутими формулами з анекдотів, нерідко вживаються форми вислову від першої особи, прямі звертання або навіть уривки діалогів. Як доказ висловленого спостереження Михайло Пазяк наводив такий приклад: «Діду, село горить!» – «А я торбу візьму і в друге піду!»⁴⁴².

Із анекдотичних діалогів формуються дотепні фрази, які починають побутовати у розмовній мові. Такі вислови одночасно виконують смислогенеруючу та естетичну функцію. Тенденція до скорочення і конденсації думки загалом характерна для фольклорної традиції. Народні прозові жанри мінімізують словесну оболонку і звужуються до короткого ядерного вислову. В анекдоті, приміром, усе зводиться до неочікуваної дотепної фінальної формули. Як спостеріг Юрій Курганов, спрацьовує принцип точності та неочікуваності, так званий момент ліричного відступу, який закінчується немовби ударом, вчасно і неочікувано водночас⁴⁴³.

Про добре розвинену сміхову культуру в Україні писав ще Михайло Драгоманов. Він звернув увагу на те, що запозичені українські анекдоти є вторинними і це позначається на логіці викладу (порівняно з прототипом вони не завжди передають тонкощі автентичного гумору), однак зберігають свою дотепність. Дослідження Михайла Драгоманова є цінні з боку компаративістичного аналізу анекдотичної літератури. Український фольклорист проаналізував уснословесні контакти між Туреччиною та Україною. На прикладі більш як двох десятків анекдотів він довів інтенсивність інтеграції елементів турецької культури в український духовний простір. У фольклорі обох країн знайдеться чимало анекдотів, які схожі між собою сюжетами. Первісно в турецькій народній словесності були розвинуті анекдоти з улюбленим персонажем – Наср-Еддіном ходжею. Цей герой контраверсійний, бо постає то в ролі дотепника з кмітливим розумом, то прикидається дурнем. Турецькі анекдоти знайшли своє продовження в українській словесності завдяки схильності жанру до мандрівки. Це спостеріг і проаналізував

---

⁴⁴² Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984. С. 182.

⁴⁴³ Курганов Ю. Анекдот як жанр. URL : <https://www.rulit.me/books/anekdok-kak-zhanr-read-289816-1.html>

Михайло Драгоманов у статті «Турецькі анекдоти в українській словесності»⁴⁴⁴. Хоч у цих творах первісно головним персонажем є турок, проте на аналогічний сюжет можна натрапити в українській традиції, щоправда, він може застосовуватися до когось із представників інших етносів: циганів, жидів чи іншої національності.

Є низка анекдотів, які висміюють дурість, глупоту. Чимало таких творів, як уже було згадано, дослідив Микола Сумцов у праці «Разискания в области анекдотической литературы. Анекдоти о глупцах». В одній із чергових історій про дурнів, що її опрацював харківський вчений, натрапляємо на сюжет, який пояснює походження популярного прислів'я «*Носити сонце в решеті*». У творі йдеться про те, що один чоловік на ім'я Іван бачив, як жінка вибігає з хати з відрами, стає навпроти сонця, ставить відро, накриває його фартухом і несе до хати (а в хаті немає жодного вікна). Чоловікові стало цікаво, що таке жінка робить, а вона йому відповідає: «Хочу сонце спіймати і в хату внести; була стара хата, то було видно в ній, а нову поставили – то ніяк світла не.nanoшу»⁴⁴⁵. Цей вислів іронічно вживають для характеристики недотепного чоловіка, який марнує час на безхосенну роботу, виявляючи неабияку дурість.

У фольклористичних студіях Миколи Сумцова помітне бажання дослідника пояснити окремі приповідкові вислови, які стають зрозумілі лише у відповідному ситуативному обрамленні. Автор намагався показати, як певні вислови усю свою «пікантність» розкривають лише в контексті анекдоту. Наприклад, образну пораду матері: «*Ти ж, моя доню, хоч по курячій головочці збирай та в скриню клади*»⁴⁴⁶ донька розуміє буквально і справді ріже курей та відкладає їхні голови. Слова матері потрібно розуміти по-іншому, а саме: для того, щоби щось мати, потрібно завчасно підготуватися до цього, у контексті відповідного анекдоту – прясти. Інший вислів, первісну анекдотичну сутність якого висвітлює Микола Сумцов, є «кинути оком» («*бросать глаз*»⁴⁴⁷), – так вчить мати сина залицятися до дівчат. В українській мові є ще й інший відповідник «*пускати бісики*», що означає кокетувати, загравати з

⁴⁴⁴ Драгоманов М. П. Турецькі анекдоти в українській народній словесності. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство*: в 4 т. Львів, 1899. Т. I. С. 221.

⁴⁴⁵ Сумцов М. Пошуки в галузі анекдотичної літератури. Анекдоти про дурнів. Харків, 1898. С. 92.

⁴⁴⁶ Там же. С. 125.

⁴⁴⁷ Там же.

кимось. Кумедними у цьому анекдоті є дії хлопця, який знову ж таки, буквально сприйнявши пораду матері, закидує ошелешену дівчину очима бика чи вівці.

Максимальне підсилення дотепної ситуації, певна гіперболізація, штучне нагнітання елементів – усе це забезпечує комічний ефект. Анекдот поєднує в собі дві яскраві і, здавалось би, непоєднувані ознаки: неймовірність та достовірність. Виходячи з цих критеріїв, анекдот набуває такої сили, яка відкриває правду, висвітлює те, що досі було свідомо приховуване⁴⁴⁸.

«Анекдот вводиться в розмову не для того, щоби зробити її більш цікавою, колоритною, яскравою, не для того, щоби розважити чи захопити. Його мета інша: він має висвітлити, актуалізувати вузлики розмови, представити багато його аспектів найбільш рельєфно випукло, переконливо. Звідси – виняткова важлива точність попадання»⁴⁴⁹.

Серед зібрань українських видань анекдотів найпомітніше місце займає збірник Володимира Гнатюка «Галицько-руські анекдоти». Дослідник дав визначення анекдоту як жанру, що охоплює всі види людської діяльності, для нього немає заборонених тем. У передмові до корпусу він зазначив: «народний гумор зовсім моральний, хоч він не надумується називати правдивим іменем, обговорювати і виставляти на жарт речі, які в інших колах із слабшими і вразливішими нервами викликали би відразу. І тут не сам предмет притягує нас, але його ставлення до світу і середовища»⁴⁵⁰. Анекдоти функціонують у мовленні, акумулюючи основну енергію в інформативно містких, дотепних фразах, які дуже нагадують приповідкові формули. Наприклад, фраза «*як гримит, най блискає*» має таке походження:

Була хата низька, а постіль висока; а жінка поставила на жертку і зачила пускати бруньте. А чоловік варив вечерю і побачив:

– *Ано, жінко, що такого?!*

– *Гримит!*

А він що вхопить вуглик з п'єцу, все в неї кине поміж голи.

⁴⁴⁸ Курганов Ю. Анекдот Як жанр. URL : <https://www.rulit.me/books/anekdot-kak-zhanr-read-289816-1.html>

⁴⁴⁹ Там же.

⁴⁵⁰ Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. XII.

– *Як гримит, най блискає*⁴⁵¹.

Щоби краще зрозуміти цей вислів, очевидно, варто навести аналогічні з вислови з переносними значенням, такими є: *взяв чорт коня, нехай бере і вуздечку чи згорів сарай – гори і хата (стодола)*. Йдеться про ситуацію, коли виникає певна непереборна проблема, і людина починає ставитися до неї іронічно, мовляв, якщо сталася велика неприємність, то інші, що йдуть за нею, є незначними.

Зрозуміти значення ще одного відомого прислівного виразу допоможе анекдот з Гнатюкового корпусу. *«На празнику гості посідали за стіл, поставлено м'ясо, а газда припрошує: «Жийте, гостеньки! Їжте си печінки, крайте си серце»*⁴⁵². Відомо, що фразу *«в'їдатися в печінки»* застосовують, коли хтось комусь дуже набрид, надокучив, натомість, *«їжте си печінки»* говорить про зворотнє – людина сама собі набридає через якусь проблему чи біду, про що свідчить частка «си», тобто сам собі. У «Галицько-руських народних приповідках» Івана Франка маємо запис *«Ти мені печінки виїв»*, що значить попсувати чиєсь здоров'я, догризти до живого⁴⁵³. Дієслово *«краяти»* означає ділити щось на шматки – так, як подано в анекдоті, проте суть цієї фрази полягає в неоднозначному її розумінні, оскільки *краяти серце* – це робити комусь боляче. Іван Франко у своєму тритомному збірнику для увиразнення семантичного поля приповідки подав один із варіантів, що його записав у Нагуєвичах. Вислів цей інтегровано у пісню:

Моя Гануся з иньшим розмовляє,

*Моє серденько як на тарели крає*⁴⁵⁴.

Анекдот належить до тих жанроформ, які порушують дразливі питання, критично висвітлюють їх, вміло використовуючи прийом «двоплановості», неоднозначного розуміння тієї чи іншої ситуації. Отже, у похідній від анекдота приповідці *«Їсти печінки і краяти серце»* йдеться не тільки про гастрономічні вподобання, але й про характер і почуття людини.

⁴⁵¹ Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Накладом товариства імени Шевченка. Львів, 1899. С. 23.

⁴⁵² Там само. С. 10.

⁴⁵³ Галицько-руські народні приповідки. Т. II: вип. II (Діти – Пять) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. – 612 с. *Етнографічний збірник*; Т. XXIV. С. 526.

⁴⁵⁴ Там само. С. 306.

Прикладом того, як окремих короткий вислів з анекдоту через особливу популярність першоджерела вичленувався у твір паремійного типу, є приповідка «A widziesh!». До речі, в українській фольклорній традиції, зокрема в гумористичному репертуарі, є чимало іншомовних вкраплень. В анекдоті це зумовлено більшим сміховим ефектом чужомовної фрази. Отож цитований зразок з'явився внаслідок стягнення відомої фацеції до ключового рефренового вислову. Йдеться про польськомовний анекдот із циклу «Przyszedł pan do lekarza...»:

Przyszedł pan do lekarza i mowie:

– Prosze, pana doktorza, nie mam dzieci.

– No... A marhewki pan jadles?

– Nie!

– A widzizh!

За якийсь час приходить другий раз до того самого лікаря і каже:

– Prosze, pana doktorza, nie mam dzieci.

– A marhewki pan jadles?

– Jadłem.

– A potatoes?

– Nie!

– A widzizh!

Прийшов ще за якийсь час:

– Prosze, pana doktorza, nie mam dzieci. Nie wiem I chego to tak.

– No marhewki pan jadles?

– Jadłem.

– A potatoes?

– Potatoes.

– No a żone pan miales?

– Nie!

– A widzizh!⁴⁵⁵

---

⁴⁵⁵ Аудіозапис / Респондент Микола Легкий. 16.11.2021 р.

Кінцева фраза «А wiedziesh!», що виокремилася у приповідку, вживається тоді, коли наголошують на чомусь очевидному, що не потребує пояснень. Вислів має виразний іронічний підтекст, і може бути використана як своєрідний докір: «Невже ти не розумієш, це ж очевидно».

Анекдот, хоч і належить до розмовних фольклорних жанрів, все ж менш залежний від контексту вживання, здатен випрозорити зміст «в загальних рисах» і без відповідної актуалізаційної ситуації. Саме тому через встановлення анекдотичного першоджерела можна вийти на пояснення смислу так званих «затемнених» паремій.

Анекдот може реалізуватися як у формі вербальній, коли сутність полягає у грі слів, так і у формі дієвій, коли певний жест, рух, міміка, недоладна дія спричиняє сміховий ефект. Більшість анекдотів органічно поєднує і словесне, і дієве начало. У жанрі простежується увесь діапазон виявів комічного: від гумору через сатиру аж до сарказму. Тобто в арсеналі анекдоту уся шкала виявів народного сміху.

Анекдот – жанр української словесности, який невеликий за обсягом, конкретизує увагу на єдиному епізоді, пропонує несподіваний кінцевий поворот, що творить фінальний пуант твору, так званий сміховий вибух, який дає емоційний розряд, в якому власне закладено суть жанру. Саме цей «фінальний пуант», зважаючи на свою «вимовність», «знаковість», може виокремитися як самостійний твір – прислів'я. Прислів'я, що мають таку генезу, промовистіші». Відтворення таких зразків порушує цілий комплекс додаткових конотацій, зумовлених «силовим полем» першоджерела.

2.2.3. Байка – прислів'я

Ще одним жанром, із яким паремії мають тісний зв'язок, є байка. У байці, як і в прислів'ях, на перший план виходить алегоризм, розвивається переносне значення, що зумовлює розгортання широкого поля інтерпретацій. Про суттєвий вплив байок на паремійний репертуар йдеться у дослідженні Івана Тимошенка «Литературные первоисточники и прототипы трехсот русских пословиц и поговорок». Автор розглянув творчість Аристофана, Езопа, Теофіла, Амріда, Езопа, Платона як

джерело афористики. Особливий потенціал у плані кристалізації влучних і дотепних виразів паремійного типу, на думку дослідника, виявили байки Езопа. Це зумовлено і індивідуальним стилем письменника, який тяжів до сентенційності, і жанровою природою самої байки, яка змагає до виокремлення смислогенеруючої фінальної фрази.

Із художніх полотен байкаря Езопа викристалізувалося чимало паремій. Широкознаний вислів «*друг пізнається в біді*» походить із його байки про двох приятелів, які обіцяли один одному дружбу до скону. Одного разу пішли вони до лісу полювати ведмедя. Раптом один із чоловіків відчув, як підкрадається до них тварина – сам вискочив на дерево, а приятеля залишив. Той другий теж не розгубився: прикинувся мертвим. Ведмідь його обнюхав і пішов собі далі. Коли минула небезпека, злазить з дерева чоловік і розпитує, про що так довго міг нашіптувати ведмідь на вухо його товаришеві. Той приятель відповів: «Велику правду сказав мені сьогодні цей медвідь! Шкода лиш, що я скоріше не дізнався про неї. Медвідь сказав мені, що не слід називати другом таку людину, яка свого приятеля оставляє в нещастю на ласку долі»⁴⁵⁶. Звідси й виник вислів «*Друг пізнається в біді*», що активно побутує й до сьогодні.

Є підстави вважати, що прислів'я «*Одна ластівка не робить весни*» теж бере початок із Езопової байки. Щоправда, дослідники сперечаються, чи цей вислів походить із твору фрігійського байкаря, чи, можливо, сама байка була спеціально написана як ілюстрація на популярну тему. Докладніше висвітлив питання Іван Тимошенко. Він вважав, що саме Езоп є творцем образного висловлювання, тому писав: «Тут бачимо зв'язок з байкою Езопа: юнак, не послухавши батька, продав останній плащ, коли побачив першу ластівку. Надія на швидкий прихід весни була марна, оскільки знову настали морози, він дуже змерз, і сама ластівка теж

---

⁴⁵⁶ Байки Езопа / Зібрав для дитвори: Михайло Таранько. Львів: Світ дитини, 1935. С. 61. URL : <https://mala.storinka.org/%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%94-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2-%D1%96-%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%B4%D1%8C-%D0%B7%D1%96-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B8.html>

загинула»⁴⁵⁷. Значення приповідки, котре випрозорюється в контексті байки, можна передати так: не варто поспішати з висновками, опираючись лише на одну ознаку певного явища.

Сучасні прислів'я, безумовно, мають зв'язок з давніми джерелами. Генеруються приповідки і на основі літературних пам'яток, і на ґрунті уснословесному. Так прислів'я «*Танцювати під чужу дудку*», що означає «беззаперечно виконувати чий-небудь бажання, підкорятися комусь у всьому»⁴⁵⁸, тобто діяти не за власною волею, може мати і фольклорне, і літературне походження. Іван Тимошенко вважав, що джерелом цієї приказки могла стати взята з усної традиції розповідь Геродота або ж байка Езопа. Все ж дослідник зупинився на Геродотовій історії: «Кір Старший хотів мати владу над лідянами, які готові були пристати на покору йому за таких самих умов, як це було з малоазіатськими греками. Тому Кір Старший розповів їм байку: один флейтист, маючи бажання наловити риби, почав грати на флейті в очікуванні того, що риба сама вискочить на берег. Він закинув сіті та витягнув багато риби. Побачивши, як вона б'ється в сіті, сказав: 'Припини танцювати; коли я грав на флейті, ви не хотіли послухати мене і вийти на берег, щоби потанцювати'»⁴⁵⁹. Подібний вислів наведено в Євангеліях від Луки та від Матвія: «Вони подібні до дітей, що сидять на торжищах і кличуть одне одного й кажуть: ми грали вам на сопілці, а ви не танцювали; ми співали вам жалібних пісень, а ви не плакали»⁴⁶⁰. Ці слова звучать в контексті питання Господа щодо фарисеїв, коли він намагається з'ясувати, з ким прирівняти «людей роду цього і до кого вони подібні?»⁴⁶¹.

Зв'язок прислів'їв і приказок із байкою зумовлений ще й внутрішньою функціональною спорідненістю. Обидва жанри вирізняються високим ступенем дидактизму. Як і байка, паремія тяжіє до повчання, прагне у максимально конденсованій формі передати тисячолітній досвід поколінь.

⁴⁵⁷ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл.дім №40-й, 1897. С. 24–25.

⁴⁵⁸ Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2008. С. 707.

⁴⁵⁹ Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ: Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл.дім №40-й, 1897. 25–26.

⁴⁶⁰ Новий Завіт. Єв. Від Лк. 7,32. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003. С. 145.

⁴⁶¹ Там само.

У першому розділі роботи було зазначено, що тему взаємозв'язку байок та паремій ґрунтовно дослідив Олександр Потебня. У його студії «Із лекцій теорії словесності. Байка – прислів'я – приказка» наскрізно проведено думку, що байки нерідко акумулюють основну жанрову енергію у коротких і дотепних фінальних фразах, які згодом «відщеплюються» і починають функціонувати самостійно, поповнюючи паремійний фонд.

Під час переходу байки в паремію діє закон «згущування думки». Важливим елементом цього процесу є «скорочення не самого образу байки, а висновку, узагальнення, життєвого правила, здобутого за допомогою цього образу»⁴⁶². Для того, щоби можна було ствердити, що таке узагальнення здобуто за допомогою образу, закладеного в байці, необхідно, щоб у самому узагальненні лишався слід образу.

Для підтвердження своїх спостережень Олександр Потебня навів цілу низку приповідок відповідного генетичного типу.

«Знає Бог, чиє масло у лампадці горить», – сказав хтось, пізнавши у церкві вкрадену у нього лямпадку з маслом.

«Мабуть, не стало води чи дров!» – сказав осел, коли його покликали на весілля.

«Собака на сніні лежить, сама не їсть і іншим не дає».

«Кобила з волком тягалась, тільки хвост та грива осталась».

Кожен із пропонованих висловів дає достатньо інформації, аби зрозуміти, в якій ситуації його вживають і що він може означати. Олександр Потебня також зауважив, що байка нерідко вдається до застосування принципу інверсії, коли основна, фігурально кажучи, «ударна фраза» з'являється на початку твору. В таких випадках сама історія немовби «відсувається в далечінь», втрачає пріоритетність. Як наслідок, інверсована фраза заступає собою усю байку, стає своєрідним символом, емблемою і, звісно ж, починає жити як самостійний твір. Наприклад, «*Ми орали!*»⁴⁶³ – сказала муха, сидівши волкові на рогах. Тут і в аналогічних випадках немає потреби

---

⁴⁶² Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 74.

⁴⁶³ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 71.

переказувати усе оповідання в деталях. Короткий вислів стимулює миттєву реконструкцію прототипу в свідомості реципієнта.

Байка пропонує цілий набір «готових понять», тобто в образі, назві, кульмінаційній фразі закладено значні смислові пласти. Навіть назви тварин у творах цього жанру викликають певні стійкі асоціації. Лисиця – хитра людина, вовк – ненажера, осел – упертюх і дурень...

Олександр Потебня зазначав, що певна частина байки (окреме найвиразніше речення) стає прислів'ям через те, що основна її частина тримається в думці і немає потреби відтворювати увесь її сюжет для докладнішого пояснення. Обов'язковою умовою для утворення прислів'я є поетичний образ, який формується під впливом спостереження, думки, зауваження, сприймання. Можна припускати, що джерелом походження приповідки є байка, переказ, казка або інший жанр. У всякому разі це свідчить про вдалість сказаного, правдивість⁴⁶⁴. Харківський учений запропонував своєрідну формулу виникнення прислів'я: «треба взяти випадок, чи низку випадків з іншої сфери, треба, щоб окремий образ дістав інакомовне значення; тоді він стає і поетичним твором, і прислів'ям»⁴⁶⁵. Отже, прислів'я є вербальною реакцією на певну типову, повторювану життєву ситуацію. Промовистим прикладом служить вислів «*снігу немає, сліду немає*». Виник він як звичайне спостереження за природою і первісно не претендував на статус прислів'я. Однак з часом, коли відбувся вихід за межі його буквального сприйняття, і розвинулося метафоричне значення, фраза докорінно змінилася, стала приповідкою. За допомогою метафори, як зазначав Михайло Пазяк, у прислів'ях можна пояснити «складне через просте, менш відоме через більш відоме, духовне через фізичне, абстрактне через конкретне»⁴⁶⁶.

При дослідженні питання взаємозв'язків байки та прислів'я Олександр Потебня увів в обіг термін «емблема». «Лише тоді, як прислів'я дістає значення приповідне, воно дістає значення знаку і стає поетичним твором», – зазначав він. У тлумаченні дослідника, емблема позначає зображення, опис якоїсь

⁴⁶⁴ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 77.

⁴⁶⁵ Там само. С. 79.

⁴⁶⁶ Пазяк М. Проблеми сучасної пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С. 96.

речі у байці. Своєрідними емблемами в мовленні, образними характеристиками певної особи чи явища є приказки. Олександр Потебня вважав, що приказка є інакомовним образом «...окремо взятої особи, властивості дії». Приказка частково походить від байки або ж прислів'я, яке не до кінця розвинулася⁴⁶⁷. До творів цього жанрового різновиду паремій він зараховував такі: «собака на сні», «похиле дерево», «лисячий хвіст», «на цвіту прибитий», «мішком прибитий» (про дурного), «тягне лямку» (ледве живе). До речі, останній вислів виник внаслідок редукції прислів'я «*Тягну лямку, поки не вириють ямку*». Отож вислів, який побутує у неповному варіанті, вважається приказкою, що, як зауважив Олександр Потебня, створена штучно. В усному мовленні приказки активно уживають заради увиразнення мовлення, більшої образності вислову. Прислів'я ж складніше за формою, розгортає цілісну поетичну картину, вирізняється ширшою образністю. Саме ці розрізнявальні критерії використовував Олександр Потебня.

Оскільки паремії суголосні із байками, які, своєю чергою, засновані на алегоризмі, то на окрему увагу заслуговує питання розгортання переносних значень у прислів'ях та приказках. Ця властивість є основною запорукою їх успішного і тривалого побутування. Прикметно, що на цій важливій рисі жанру акцентував Олександр Потебня. Наприклад, твір «*Обсівок мимоволі обійдеш*» можна трактувати по-різному: такою приповідкою характеризують нікчемну людину, на яку не треба звертати уваги. В іншому прочитанні це прислів'я застосовують до людини великих здібностей, якій не дають належної оцінки в суспільстві. Це ж прислів'я можна використати, коли потрібно описати непомітних членів громади⁴⁶⁸.

За Олександром Потебнею, неодмінними атрибутами прислів'я є високий ступінь узагальнення і образність. Якщо паремії не зберігатиме цього так званого тандему, то перейде у розряд «безобразного речення морального змісту».

У багатьох випадках саме через байку можна вийти на з'ясування етимології прислів'їв та приказок. Приповідку «*Богу молись, а до берега гребись*», що добре вкоренилася в українському фольклорному афористичному словнику, варто

---

⁴⁶⁷ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 80.

⁴⁶⁸ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 98.

виводити із байки про чоловіка, який, не вміючи плавати, опинився на глибині і почав благати допомоги у святого Миколая, заступника плавців. «З'явився святий Миколай і каже: «Ти рукою махни, махни»⁴⁶⁹. Таким чином, прислухавшись до поради святого, чоловік порятувався. Генезу прислів'я можна також пов'язати із давньою грецькою байкою: підійшов Геракл до чоловіка, який застряг возом у болоті і благав допомоги у богів. Геракл, оцінивши ситуацію, порадив: спочатку візьмися за спиці колеса, піджени волів, а, якщо не допоможе, то аж тоді звертайся з молитвою до богів⁴⁷⁰. Як бачимо, байка закумулювала повчальний висновок, що почав функціонувати як паремія.

Паремію «Баране, не мути воду вовкови» зафіксовано у багатьох друкованих колекціях народної мудрості. Її свого часу занотував Григорій Ількевич, пізніше Іван Франко⁴⁷¹. Цікаво, що упорядник «Галицько-руських народних приповідок» чітко пов'язав походження твору із популярною байкою. Витоки зразка треба шукати в Езоповій байці, яку в українській літературі чудово опрацював Леонід Глібов. Його байка «Вовк та ягня» належить до найкращих зразків національної поезії алегоричного змісту. Оскільки літературну історію аналізованого мотиву докладно дослідив німецький учений Естерлей, то Іван Франко у коментарі до приповідки скерував до книги цього науковця⁴⁷². Загалом, значення прислів'я іронічне, її треба розуміти як упізнання слабкому не робити шкоди сильному, бо це може мати фатальні наслідки.

Отож байки суттєво вплинули на формування паремійного репертуару.

2.2.4. Оповідання – прислів'я

Одним із фольклорних жанрів, на основі якого виникли прислів'я та приказки, є народне оповідання. Спорідненість оповідань та паремій виявляється не тільки у прагненні максимально тонко і точно узагальнити життєву історію, а й у належності обох генологічних одиниць до єдиного типу розмовних жанрів, які актуалізуються і

---

⁴⁶⁹ Там само. С. 75.

⁴⁷⁰ Потебня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930. С. 75.

⁴⁷¹ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 52.

⁴⁷² Osterley H. Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof. Für den Litterarischen Verein in Stuttgart. 1869. S. 34.

повноцінно реалізують свій потенціал лише у контексті бесіди. «Усні оповідання, – за твердженням знаного дослідника незакової фольклорної прози Степана Мишанича, – як невід’ємний компонент певної побутової ситуації чи поліелементного синкретичного цілого якнайтісніше пов’язані зі складовими даної ситуації... Тут враховуються не лише учасники бесіди, а й пора року, дня, проблематика всієї розмови, ставлення співбесідників до об’єкта, їхній настрій, загальна атмосфера та багато іншого. Якщо певне оповідання аналізується поза контекстом бесіди, а точніше – поза ситуацією, про яку сторонні не мають жодного уявлення, якщо не з’ясований соціальний зміст комплексного спілкування, одним із елементів якого є оповідна історія, – тоді немає повних даних для розуміння психічного стану виконавців і слухачів, а отже, і їх естетичних переживань, відчуттів, що складають сутність творчого моменту та визначають поняття синкретизму усного оповідання»⁴⁷³. Усні народні оповідання, хоч первісно були відображенням суб’єктивного досвіду, з часом об’єктивізуються і стають важливими історичними наративами, свідченнями пережитого. Схожі тенденції спостерігаємо і в паремійному репертуарі, якщо первісно це індивідуальна влучна словесна реакція на типову ситуацію, то згодом вона стає надбанням загалу і вживається як ідеальний засіб узагальнення. Спорідненість народних оповідань і паремій виявляється не лише на окресленому рівні. Нерідко ядерні фрази виокремлені (чи то як безпосередня цитата, чи то як лаконічний узагальнюючий вислів) зі зразків фольклорної документалістики поповнюють паремійний репертуар, стають невід’ємною частиною народної афористики. У цьому контексті вельми доречно згадати слова Олександра Шишацького-Ілліча. Упорядник «Сборника малороссийских пословиц и поговорок» (1857) у передмові до збірника слушно зазначив: «Багатьом відомо, що наші українські прислів’я та приказки мають свою основу, на якій вони постали; щодо деяких з них можна почути цілі легенди, оповідання і перекази; багато з них самі розказують про якісь історії, але цих історій і оповідань не можна ні у кого ні випросити, ні розгадати. Багато у цій

---

⁴⁷³ Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ, 1986. С. 13–14.

справі ще потрібно надати часові та праці етнографів»⁴⁷⁴. Властиво, дослідник ще у середині ХІХ століття окреслив одне із найважливіших завдань пареміології, яке полягає в окресленні джерельної бази паремійного репертуару.

Деякі приповідки, що виникли на основі народного оповідання, «переживають» свої прототипи, виявляють більшу стійкість. Відтак для повноти рецепції твору виникає потреба крізь призму паремії реконструювати «забуті» оповідання. До такої роботи долучилися не лише авторитетні фольклористи, а й письменники, які виявляли неабияку обізнаність у народній творчості. Серед плеяди українських белетристів особливими здобутками в зазначеній царині відзначився Олекса Стороженко. У літературному доробку (а цей доробок вирізняється високим ступенем фольклоризму, нерідко близьким до стенографування наративів народних бесідників) знаходимо цілу низку оповідань-приказок, у яких на основі популярного паремійного виразу реконструйовано повноцінну фабулу оповідання. У циклі творів, об'єднаних загальним заголовком «З народних уст», письменник запропонував оповідання «Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав»⁴⁷⁵. У белетризованій історії чітко виведено лінію утворення винесеного у заголовок прислів'я: в одному селі жило чесне й тихе подружжя, яке ніколи не сварилося. Як зазначив автор, «янголи ... радувались і втішались, а чорту було не по-нутру, – найбільш од того, що не можна йому ніяк увійти до них у хату»⁴⁷⁶. Домовився чорт з однією «преєхидною, з біса хитрою і лукавою бабою» їх посварити, за це обіцяв їй червоні чоботи із золотими підківками. Баба відразу почала діяти: пішла спочатку до Якова (чоловіка) і сказала, що жінка його Катерина «закохалася в Семена Прудкого і налагодилась тебе зі світа зігнати, зарізати»⁴⁷⁷. Чоловік засмутився, а баба, втішившись від такої реакції, попередила, що жінка «стане тобі ськати в голові... як побачиш ніж, швидше сскакуй, щоб вона не перетяла тобі горлянки!»⁴⁷⁸. Чорт цю розмову слухав зі схованки і дивувався з

⁴⁷⁴ Шишацький-Ілліч О. Збірник українських прислів'їв. *Чернігівські губернські відомості*. 1957. № 10. С. 75.

⁴⁷⁵ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Куліша, 1863. С. 1–8.

⁴⁷⁶ Там само. С. 1.

⁴⁷⁷ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Куліша, 1863. С. 3.

⁴⁷⁸ Там само.

підступної вдачі баби. Баба ж часу не гаяла – пішла до жінки Якова (Катерини). Їй сказала, що Якова причарувала вдова Бистриха. Запевнила, що бачила, як він ходив біля вдовиної хати. Користуючись безпорадним становищем Катерини, баба порадила його якнайшвидше «одворожити». Жінка мала «поськати» чоловікові в голові, а як засне, то ножем відрізати пасмо волосся.

Оповідання закінчується трагічно: чоловік, повернувшись додому, зі смутком і недовірою поглянув на дружину, а вона на нього, коли ж Катерина, «ськаючи» Якова, тихцем взяла ножа, аби його відворожити, він схопився, думаючи, що жінка посягає на його життя. «І закипіло!» «Янголи, заплющивши оченята, тікають з хати, а чорт ускочив у хату, зараз собі і кубелечко звив у пічурці»⁴⁷⁹. Далі автор привідкриває завісу спершу вдало прихованого кульмінаційного моменту: «Не зовсім-таки й збрехала вража баба: не жінка зарізала чоловіка, а чоловік жінку...». Чорт поніс бабі обіцяне взуття, але боявся до неї підступити, тому настромивши на махові вила чоботи, «та так їй і оддав, щоб и не доторкнутись до гаспидської відьми»⁴⁸⁰.

Отож приповідка *«Се така баба, що чорт їй на махових вилах чоботи оддавав»*, якою характеризують лукаву, хитру, підступну і злу жінку, що її сам чорт боїться, очевидно, виникла на основі народного оповідання, котре художньо «переповів» Олекса Стороженко.

Схожий спосіб витлумачення прислів'я «Вчи лінивого не молотом, а голодом» Олекса Стороженко застосував в однойменному оповіданні⁴⁸¹. У цій художній «моделі обробітку фольклору»⁴⁸² письменник, взявши за основу уснословесний твір неказкової прози, «переповів» його в удосконаленій авторській редакції. У творі йдеться про те, що у батьків була дуже гарна і виплекана донька, яка лінувалася їм допомагати у господарстві. Оскільки мама з татом її дуже любили, то не звертали на це уваги, навіть не підвищували на неї голос. Все ж батько задумався, як має

⁴⁷⁹ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Кулиша, 1863. С. 7.

⁴⁸⁰ Там само. С. 7–8.

⁴⁸¹ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Кулиша, 1863. С. 9–15.

⁴⁸² Денисюк І. Митро Омелькович – забутий прозаїк «Основи». Денисюк І. *Літературознавчі та фольклористичні праці* : у 3 т., 4 кн. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. Т. І, кн. 1. С. 117.

привчити Палажку до роботи, бо інші дівчата вже заміж повиходили, а до його доньки через її лінивість ніхто не приходив свататися. Знайшовся врешті хлопець з іншого села, який погодився взяти Палажечку за дружину ще й приобіцяв зробити з неї роботящу молодицю, якщо батько віддасть за неї третину всієї худоби. Батько погодився з єдиною умовою: «щоб не били його дитини!»⁴⁸³

Одружили Палажку, стала вона невісткою у чужому селі. Кожен з сім'ї брався до роботи, тільки невістка вилежувалася і спостерігала, як інші трудяться. Настав час вечеряти – свекор питає, хто що за сьогодні зробив. Усі відповідали, а Палажка мовчала. Усім дали їсти, а Палажці ні. Зрозумівши закони своєї нової сім'ї, наступного дня Палажка принесла води – ввечері дали кухлик води. Третього день зголодніла невістка вже допомагала свекрусі біля печі – заробила напитися і грудочку каші. Поступово Палажка стала чудовою господинею. Коли за деякий час батько навідався до доньки і побачив докорінні зміни, не міг повірити своїм очам. А свекор, відкриваючи таємницю чудесного перетворення, заявляв: «*Вчи лінивого не молотом, а вчи голодом!*»⁴⁸⁴.

Приповідку цю використовують як важливу життєву максиму. Акцентовано у творі на тому, що задля досягнення бажаного результату потрібно застосовувати оптимальні методи. По суті, Стороженкове оповідання – ілюстрація принципу дії перевіреної багатьма поколіннями настанови, яку активно застосовують у народній педагогіці.

В художній спадщині Олекси Стороженка в оригінальний спосіб витлумачено також прислів'я «Луче нехай буде злий, ніж дурний». Зазначений вислів – фінальна думка популярного свого часу народного оповідання. Властиво, оповідання забулося, а колоритний підсумковий вираз «прижився» у народному мовленні. Оскільки Олексі Стороженкові вдалося зафіксувати першоджерельний зразок фольклорної прози, то він виклав його в авторському опрацюванні, тим самим засвідчивши, наскільки складною є мережа міжжанрових контактів в універсумі

---

⁴⁸³ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Кулиша, 1863. С. 10.

⁴⁸⁴ Там само. С. 14.

фольклорної традиції. Отож з оповідання «Луче нехай буде злий, ніж дурний»⁴⁸⁵, яке «породило» введено у заголовок приповідку, дізнаємося, що жила собі дівчина Хвеська, яка воліла вийти заміж дурня, аби тільки слухав її. Пошлюбувала вона з дурним Хвеськом. Довелося Хвесьці тягти все господарство, бо чоловік нічого не робив: дурний – не вміє. Не можна йому ніякої справи довірити – усе якась шкода. Попросила Хвеська піти до батька, щоби той чимось допоміг. Дав свекор молодій сім'ї стегно баранини, але Хвесько, принісши його до хати, кинув у сінях – м'ясо з'їли собаки. Хвеська насварила на Хвеська, мовляв, треба було порізати стегно на шматки, намочити, вона би борщу зварила. Знову послала до батька. Цього разу він розщедрився на жупан. Пам'ятаючи вказівки жінки, Хвесько зробив з жупаном те, що мав би зробити з м'ясом – порізав на шматки і замочив. Побачивши, що накоїв дурень, Хвеська повчала: треба було жупан згорнути і повісити на жерці, а в неділю одягнутися до церкви. Коли ж батько прислав до них наймичку, то Хвесько намагався її на жердці повісити. Те ж сталося і з кобилою, яку подарував свекор. Натерпівшись біди за дурнем, Хвеська переконалася, що люди добре радили: «Луче нехай буде злий, ніж дурний».

Генетичну спорідненість народних оповідань та паремій в окремих творах навітлював Леонід Глібов. Зокрема, відомий український байкар, 1858 року опублікував коротке оповідання (за авторським означенням, «Малороссийская пословица-легенда») під назвою «Стрижено! Стрижено!», де виклав сюжет сатиричної історії, котра дала початок виведеній у титулі приказці. Першодрук твору у «Черниговских губернских ведомостях» письменник супроводив вступною статтею. У статті-передмові він зокрема наголосив: «Укладачі збірників малороссийських прислів'їв і приказок упускали одну прекрасну і разом з тим корисну для етнографії річ, – наводити, наскільки це можливо, хоча би до деяких із записаних прислів'їв і приказок, оригінальні оповідання та легенди про ті події чи випадки, про яких склалися в народі більшою чи меншою мірою чудові приказки»⁴⁸⁶ (переклад – Я.Ш.). Себто, наголосив на необхідності додавати до

⁴⁸⁵ Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Кулиша, 1863. С. 31.

⁴⁸⁶ Чернігівські губернські відомості. 1858. № 16. С. 119.

лаконічних приповідкових формул ще й розлогіші тексти оповідань, на основі яких ті постали і крізь призму яких випрозорується суть паремії. З цього приводу Леонід Глібов додавав: «...гострий і оригінальний смисл деяких прислів'їв мимоволі викликає бажання знати їх джерело чи, принаймні, контекст їх застосування, або ж місцевість, де вони переважно чи винятково вживаються»⁴⁸⁷. Окресливши у вступних заувагах пріоритетне завдання дальших фольклористичних студій, відомий байкар одразу ж запропонував свій невеличкий внесок у його розв'язання. Властиво, Леонід Глібов опублікував, за слушним визначенням автора ґрунтовної студії «Текстологічні й фольклористичні уваги до статті Л. Глібова “Стрижено! Стрижено!”»⁴⁸⁸, «анекдотичне оповідання»⁴⁸⁹, з якого «відірвалося» прислів'я.

В оповіданні йдеться про вперту жінку-сперечальницю. Жінка ніяк не погоджується з чоловіком, що ячмінь на полі покошено, а, навпаки, стверджує, що стрижено. Суперечка тривала довго і затято. Чоловік, не витримавши жінчиної тупості та впертості, наважується на останній аргумент: погрожує утопити. Затяг її у річку і занурив головою у воду, але та й у такому становищі зуміла настояти на своєму: витягла руку і показала два пальці як знак ножиць, що означало – таки стрижено. Окрім власне тексту оповідання, Леонід Глібов запропонував «розшифрування» смислу паремії. Її, за твердженням дослідника, уживано у широкому та вузькому значенні. Якщо йдеться про широкий сенс, то «вживається у тих випадках, коли хто-небудь сперечається абсолютно довільно, не маючи твердого переконання у своїй правоті»⁴⁹⁰. Якщо ж про вузький, то застосовують до осіб «жіночої статі і особливо як іронія щодо тих жінок, котрі (скажу вам на вушко, щоб часом жінка не почувала) іноді люблять сперечатися і заперечувати тільки заради того, аби наполягти на своєму»⁴⁹¹.

Дослідники-пареміологи позитивно відгукувалися про статтю Леоніда Глібова, зокрема Олександр Тищинський прокоментував її так: «На підтвердження того, що багато прислів'їв і приказок пішли від якого-небудь дивного випадку,

⁴⁸⁷ Чернігівські губернські відомості. 1858. № 16. С. 119.

⁴⁸⁸ Сиваченко М. Текстологічні й фольклористичні уваги до статті Л. Глібова «Стрижено! Стрижено!» *Над текстами українських письменників*. Київ, 1985. С. 159–174.

⁴⁸⁹ Там само. С. 166.

⁴⁹⁰ Чернігівські губернські відомості. 1858. № 16. С. 120.

⁴⁹¹ Чернігівські губернські відомості. 1858. № 16. С. 120.

можна вказати на ситуацію, яка є приводом до утворення приказки «Стрижено! Стрижено!» Цей випадок прекрасно описав Глібов в № 16 «Чернігівських губернських відомостях»⁴⁹².

Варто додати, що провідний мотив пропонованого «анекдотичного оповідання» має «мандрівний характер». Він поширений у народній словесності країн-сусідів. Схожа історія про нестримну жінку-сперечальницю побутує у польському фольклорі. Епізод, у якому жінка у воді показує пальцями знак, що все-таки «стрижено», знаходимо у також сербів та французів. Схожий сюжет, як дослідив Микола Сиваченко, є і у фольклорі англійців, іспанців, німців, румунів, фінів та інших народів⁴⁹³.

Зрештою, приклад пошукової роботи Леоніда Глібова у праці «Стрижено, стрижено» доводить, як на конкретному фольклорному матеріалі можна засвідчити один із найпродуктивніших шляхів поповнення паремійного фонду. Цей шлях доречно назвати «міжжанровим переходом», коли «об'ємніший за обсягом твір стягується, редукується до однієї лаконічної, однак змістовної фрази, що спершу зберігає тісний зв'язок з першоджерелом, проте згодом його втрачає і функціонує як самостійна фольклорна одиниця»⁴⁹⁴.

Як зауважив Матвій Номис, приказка «*Різдвяні гості*»⁴⁹⁵ постала із народного оповідання, чи то пак побрехеньки (саме так жанрово окреслено першоджерело у коментарі). Дослідник пояснив, що цей вислів використовують, коли говорять про людей, які надто довго гостюють. Для розкриття суті приповідки учений навів «побрехеньку», як до одного чоловіка на Різдво приїхав зять з дочкою – «вже й Водохрища пройшло, масниця наближається, а вони додому и не думають»⁴⁹⁶. Чоловік вдавня до хитрощів: одного ранку прийшов до них отаман під вікно, питаючи: «А чи нема в вас різдвяних гостей?» – «Та ні, нема!... а хіба що?» – «Та

---

⁴⁹² Тишинский О. Про українські прислів'я та приказки. *Чернігівські губернські відомості*. 1859. № 29. С. 208.

⁴⁹³ Сиваченко М. Текстологічні й фольклористичні уваги до статті Л. Глібова «Стрижено! Стрижено!» *Над текстами українських письменників*. Київ, 1985. С. 172.

⁴⁹⁴ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоіграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 89.

⁴⁹⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 523.

⁴⁹⁶ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 523.

таке й таке діло – указ прийшов!»⁴⁹⁷ Отож сказав чоловік дітям, щоби втікали. Сховав їх у мішки і вивозить із села. Дорогою зустрів його отаман, знову допитуючись про різдвяних гостей, при цьому (за попередньою домовленістю) кілька разів «потяг ціпурою по мішках, найпаче, де був зять»⁴⁹⁸. Так лише вдалося чоловікові позбутися безцеремонних «різдвяних гостей». Отож, поза всяким сумнівом, основою для образної фрази, що має на меті делікатно нагадати про завершення гостини, послужило повчальне народне оповідання.

З анекдотичного народного оповідання також походить приповідка *«Було не савити, не варварити, та на сорочку сурганити»*⁴⁹⁹. У поясненні до твору Матвій Номис зацитував оповідку, з якої найімовірніше виокремився вислів. «Оженився собі якийсь сирота, мав хатину і вдвох живуть. Дивиться він, а його жінка все гуляє. «Чому ти, жінко, не прядеш?» – «Та сьогодні, чоловіче, Сави» – або Варвари; або якого іншого видума празника, сидячи гола на печі, а все-таки не пряде. От і хвалиться чоловік сусідові, а той і одказує: «Постій, – каже, – я її перехрещу!» та так, як уже стемніло, убрався, в одну руку нагая, та й приходить туди в хату: «Добри вечір, – каже, – люди добрі!» – «Здорові були!» – каже чоловік. – «Проходьте, дядьку, та сідайте!» – «Ні, чадо, я прийшов спитаться, чом ви сьогодні нічого не робите?» А жінка як була голенька, так з печі і зіскочила. «А як же робить, коли моя баба казала, щоб у свято нічого не робила?... а сьогодні якогось св. мученика!» – «Та оце ти, небого, – каже, – домучилася так, що у тебе на хребті й сорочки нема?... Е, треба ж тебе перехрестить!» – і як почне її хвоїть, примовляючи: «Було не савити и д.», поки та, – що, мов, до суду и до гробу не буду празникувать. «Добре, – каже той, пускаючи, – гляди! Я ще прийду дохрестить, як що не поможе!» Де не поможе: помогло мов рукою зняло!»⁵⁰⁰.

Приповідку *«Було не савити, не варварити, та на сорочку сурганити»*⁵⁰¹ вживають відтак для характеристики лінивої жінки, яка, хоч і сама потерпала

⁴⁹⁷ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 523.

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само. С. 699.

⁵⁰⁰ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 523. С. 700.

⁵⁰¹ Там само. С. 699.

(сиділа без одягу), але тільки й шукала нагоди нічого не робити. За народним календарем, такі свята як Сави чи Варвари вважаються незначними, у ці дні дозволено працювати.

Один із варіантів прислів'я («*Якби не варварила і не савила, то би по величідни кросен не ставила*»⁵⁰²) зафіксував у своїй колекції Іван Франко. Дослідник не навів оповідання-першоджерела, але докладніше витлумачив смисли паремії. Відповідно до пояснень ученого: «св. Варвари і св. Сави – малі церковні свята, в які можна робити, особливо прясти. Лінива господиня, що не пряде в ті й подібні свята, не витче свого полотна в великім пості і мусить ткати весною, коли настає огородова робота»⁵⁰³.

Оповідання як пласт уснословесної творчості, з якого «випливає» чимало приповідок, розглядав Іван Франко систематично. Наприклад, прислів'я «*Навчит біда ворожити, коли нема що в губу вложити*»⁵⁰⁴ він виводив із заснованого на реальних подіях оповідання про бідну вдовицю, котра щодня ходила «до єгомосця, щоби чим обдарували». Терпець священника урвався і він делікатно але переконливо порадив жінці знайти собі врешті заробіток. Послухала вдовиця і пішла рвати зілля, побачила це інша баба і поцікавилася, навіщо це їй. Вдова відказала, що воно помічне від усього: вказуючи на відповідне зілля, пояснювала, що «тото від коров, тото від болячки, тото від перелестниці, а ось то від дівок». Бабу зацікавило останнє чар-зілля, бо вона мала трьох доньок «під вінець». Вдовиця-ворожка нарвала якогось бур'яну і сказала: «До схід сонця обкуріт тим свої доньки і най три рази обійдут хату довкола»⁵⁰⁵. Після виконання ритуалу до дівчат невдовзі заслали сватів. Вочевидь, це був простий збіг обставин, але вдовицю почали сприймати як справжню ворожку – «так до неї ішли люде, як по свячену воду»⁵⁰⁶. Тобто, як

---

⁵⁰² Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 201.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Там само. С. 383.

⁵⁰⁵ Як бідна баба ворожкою стала. *Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. Львів : З друкарні Інститута Ставропігійського під зарядом І. Пухира, 1894. Т. II. С. 359.

⁵⁰⁶ Там само.

підсумував Іван Франко, витлумачуючи значення приповідки, «з біди, з потреби люди беруться до всякого ремесла, в тім числі й до ворожбитства»⁵⁰⁷.

Приповідка «*Дівка всьому винна*»⁵⁰⁸, за переконливою аргументацією Івана Франка, є зредукованим оповіданням про так зване глухе село, де жили «самі глухі люди». Іван Франко зафіксував цю дотепну історію 1880 року у селі Кути, а відтак поділився нею при витлумаченні зазначеного прислів'я. «Вийшов один чоловік на поле і городить пліт, а другий надходить шукаючи загубленого барана. Сей питає за бараном, а тому здається, що він сварить на нього, пощо в тім місці пліт городить. Розкричалися оба, але не розуміли один одного; йдуть до вїта. А в вїта була дочка на віданю і він думав, що се до неї в свати прийшли. Знов балакають усі три, кождий про своє. Не порозумівшись йдуть до попа. А сьому здавалося, що парубок одного з тих людей зробив дитину дівці другого, і не дослухуючи їх виводів, яких зрештою й не розумів, бо й сам був глухий, заявив, що дівка всьому винувата, і дав шлюб дівці з парубком»⁵⁰⁹. Знакова фраза 'дівка всьому винна', що постала із цитованого оповідання, у щоденному мовленні вживається для іронічної відповіді, коли хтось чіпляється до іншого, засуджуючи його за лиходійство. Мовляв, нема кого звинуватити, то перекладімо провину на дівку.

Зв'язок із народним оповіданням має й приповідка «*Що то Божя воля: раз ударив, а два*». Іван Франко вважав, що цей жартівливий вислів про побитого зберігає промовистий «натяк на оповідання про злодія, якого в чужім саду під час бурі вдарив господар вилами, а він думав, що то грім, і потім здивувався, знайшовши два синці»⁵¹⁰.

Завдяки Франковим коментарям до кожної приповідки із тридцятитисячного корпусу «міжжанровий перехід» став більш виявним як один із продуктивних шляхів поповнення паремійного фонду. Прикметно, що у розгорнутих Франкових ремарках окреслено тісний генетичний зв'язок прислів'їв та приказок із народними оповіданнями.

---

⁵⁰⁷ Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. І. А—Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. С. 383.

⁵⁰⁸ Там само. С. 795.

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Галицько-руські народні приповідки. [Т. 1], вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X. С. 101.

2.3. Використання внутрішньожанрового резерву для творення нових зразків: явище факультативності

Найменш продуктивним серед шляхів поповнення паремійного репертуару є «факультативність». Явище факультативності реалізується під час переходу прислів'я у приказку. Як правило двочленне прислів'я «під тиском низки об'єктивних різновагомих чинників втрачає, упускає другий, факультативний компонент. Спершу редукована частина зберігає тісні семантичні й асоціативні зв'язки з основною, проте згодом вони руйнуються. Наслідком такого максимального стягнення структури твору стає самостійне функціонування неповного варіанта, який паралельно змінює свою видову належність»⁵¹¹, тобто стає приказкою. Нові зразки відповідно до окресленої схеми творяться коштом використання внутрішньожанрового резерву, без залучення додаткових зовнішніх ресурсів. Варто зазначити, що факультативність не впливає на категоріальну характеристику прислів'їв і приказок, але «іноді призводить до руйнації семантичного узгодження та творення двозначного тлумачення»⁵¹². Через такий принцип «продукування паремійних новотворів через максимальну конденсацію та спресованість структури «старих» зразків лише умовно можна зараховувати до ефективних джерел збагачення паремійного репертуару»⁵¹³.

Дію принципу відкидання менш важливої «факультативної» частини можна побачити на таких прикладах: *«Людська кривця не водиця [розливати не годиця]»*⁵¹⁴, *«Береженого Бог береже [а козака шабля стереже / а необережного и чорт н стереже]»*⁵¹⁵, *«Старість не радість, [а москаль не брат]»*⁵¹⁶, *«Серце не камінь [такий все одно на другого оглянеця]»*⁵¹⁷, *«Прийде коза до воза [та й скаже*

⁵¹¹ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоміграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 92.

⁵¹² Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ ; Черкаси : Брама, 2004. С. 25.

⁵¹³ Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоміграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 93.

⁵¹⁴ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 98.

⁵¹⁵ Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. С. 215.

⁵¹⁶ Там само. С. 708.

⁵¹⁷ Там само. С. 222.

мекеке]»⁵¹⁸, «Обіцянка цяцянка [а дурневі радість]»⁵¹⁹, «Нема в тебе толку – хоч запали, [так не трісне]»⁵²⁰ та ін.

Висновки до розділу 2

Незважаючи на те, що питання генези є одним із ключових у контексті розуміння природи жанру, дослідники тривалий час оминали його. Лише у другій половині ХІХ ст. почали з'являтися принагідні спостереження щодо джерел поповнення паремійного фонду. Цінними в цьому контексті виявилися зауваги Григорія Ількевича, Олександра Шишацького-Ілліча, Миколи Закревського, Матвія Номиса, Івана Франка та ін. Теоретичний вимір проблеми значно поглибив Олександр Потебня, який обґрунтував теорію жанрового переходу на прикладі взаємодії байки та паремії. Попри наявність низки напрацювань, проблема походження жанру прислів'їв та приказок і досі залишається відкритою, а відтак і актуальною.

Існують три основні шляхи утворення паремій: міжжанровий перехід, узагальнення та факультативність. Міжжанровий перехід актуалізується внаслідок скорочення об'ємного фольклорного твору до однієї смислогенеруючої фрази. Найяскравішими прикладами такого переходу є: анекдот – прислів'я, казка – прислів'я, байка – прислів'я, оповідання – прислів'я. Усі окреслені «маршрути» докладно вивчав Івана Франко. У розгорнутих коментарях до паремійних одиниць у корпусі «Галицько-руські народні приповідки» дослідник досить вичерпно представив процес виокремлення паремії з іншого жанру. Варто зазначити, що він розглянув навіть ті твори, які потрапили у фольклорне середовище з літератури.

Отож приповідка може бути стягненим, сконденсованим оповіданням або натяком на байку, новелу, анекдот, пісню та ін. Джерельна база поповнення паремійного фонду широка. Підживлюють приповідковий репертуар і позафольклорні джерела. Влучна дотепна фраза чи навіть окреме слово із зредукованим поетичним образом цілком може перерости у приповідку, якщо

---

⁵¹⁸ Там само.

⁵¹⁹ Там само. С. 224.

⁵²⁰ Там само. С. 294.

подолає бар'єр одиничного принагідного вживання і отримує статус традиційного словесного супроводу типової життєвої ситуації. Зважаючи на те, що багато паремій уже давно функціонують у фольклорному середовищі, деякі з них складно розшифрувати, проте через аналітичну оцінку кожного зразка нерідко можна вийти на розуміння того, які «секрети» приховує те чи інше прислів'я.

Найчастіше роль першоджерела для прислів'їв виконує анекдот. Смісловим ядром кожного анекдоту є кінцева фраза, яка внаслідок частоті відтворюваності тексту починає функціонувати самостійно, набуваючи ознак паремії. Прислів'я як пуант певного анекдотичного сюжету поступово втрачає зв'язок із першоджерелом та самостійно формує ширше поле значень. Те, що анекдот найчастіше редукується до приповідкового виразу, зумовлене своєрідністю його архітекtonіки: композиція передбачає акцентоване виокремлення лаконічної, вельми влучної фінальної фрази. Приклади анекдотів із корпусу Володимира Гнатюка «Галицько-руські народні анекдоти» добре ілюструють, як фінальні дотепні фрази переходять у приповідки.

Вельми важливими для розуміння генези прислів'їв та приказок є дослідження Олександра Потебні. Особливою продуктивністю вирізняються його ідеї, висловлені у праці «Из лекций о теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка». Автор через аналіз взаємозв'язку байки та паремії докладно осмислив функціональний потенціал лаконічної смислогенеруючої фрази першотвору. Дослідник наголосив, що «виходячи» із байки, для якої характерна інакомовність, паремія розвиває багатозначність, адаптуючись до максимально широкого кола життєвих ситуацій.

Серед фольклорних жанрів, які стимулюють паремійне текстотворення, важливу роль відіграє казка. Традиційні казкові вислови успішно поповнюють приповідковий репертуар. Лаконічні ініціальні, медіальні та фінальні формули казок, що близькі до конденсованого та zarazом інформативного стилю паремій, часто починають функціонувати як прислів'я. У корпусі «Галицько-руські народні приповідки» Іван Франко навів значне число прислівних творів, які з'явилися внаслідок чи то виокремлення типової казкової фрази, чи то редукції казки до промовистого вислову. Окрім вказівки на казку як джерело приповідки, учений

також з'ясовував, який саме твір знайшов продовження у короткій узагальнюючій словесній формулі.

Українські прислів'я та приказки також органічно взаємодіють із народними оповіданнями. Цей жанр неказкової фольклорної прози має чимало спільного із пареміями. Зокрема, оповідання, як і прислів'я, належать до так званих розмовних жанрів, тобто актуалізуються лише у контексті бесіди, коли випадає слухна нагода, коли твір стає своєрідною ілюстрацією до обговорюваної теми. Зважаючи на інтегрованість народних оповідань у щоденне мовлення, вони тяжіють до вироблення максимально точної і конденсованої фрази. Властиво, з часом такі відшліфовані вислови виявляють щоразу більше ознак приповідкового стилю і зрештою починають функціонувати самостійно, як «згустки» народного життєвого досвіду.

У процесі творення паремій найпродуктивнішим, як вважає більшість українських фольклористів, є так зване узагальнення. Узагальнення передбачає коротку та влучну вербальну реакцію на типові життєві ситуації. У процесі функціонування узагальнюючі фрази продовжують «шліфуватися», допоки не знаходять оптимального балансу формальних і змістових показників. Ці збалансовані словесні формули пропонують готові «рецепти» реакції на повторювані події. По суті, прислів'я, утворені шляхом узагальнення, стають своєрідним акумулятором досвіду поколінь.

Третій шлях, що сприяє творенню нових паремійних одиниць – факультативність. Оскільки прислів'я, як правило, має двокомпонентну будову, де перша частина основна, а друга – додаткова (факультативна), то з часом, за умови особливо частого вживання зразка, друга частина може редукуватися. Наслідком такого усічення прислів'їв є виникнення приказок. Цей жанровий різновид паремій, зазвичай, має одночленну будову і вирізняється великою образністю. Окреслений спосіб поповнення паремійного фонду, заснований на використанні внутрішньожанрового резерву, не надто продуктивний, але засвідчує життєву енергію паремій як одного із найстійкіших жанрів народної словесності.

ВИСНОВКИ

Пареміологія та пареміографія – фольклористичні галузі, які тісно пов'язані. Їх значний поступ відбувся у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, коли окреслився основний комплекс пареміографічно-пареміологічних проблем та виробилися практичні й теоретичні підходи до вивчення малих жанрів фольклорної прози.

До розвитку обох цих гілок фольклористичних студій долучилися авторитетні дослідники: Г. Ількевич, О. Шишацький-Ілліч, М. Закревський, Матвій Номис, П. Чубинський, О. Потебня, М. Сумцов, І. Тимошенко, О. Тищинський, І. Франко та ін. Їхні колекції паремій та аналітичні студії про жанр сприяли активному поступові галузі. Серед цілого кола проблем (принципи фіксації та систематизації, функціональний потенціал, художньо-виражальні особливості, семантичний діапазон та ін.) виокремилосся вкрай важливе питання генези жанру, яке, хоч і було виразно проартикульоване, але не вийшло на рівень магістральних. Як правило, у розмові про джерела формування та поповнення паремійного фонду, дослідники обмежувалися констатацією потреби активізації роботи у цьому напрямку, час від часу доповнюючи їх принагідними ілюстраціями генетичної спорідненості прислів'їв та приказок з іншими генологічними одиницями фольклору.

Дуже цінними в контексті розробки питання походження паремій є напрацювання Григорія Ількевича. Він був одним із першопрохідців у цій сфері. У збірці «Галицькі приповідки та загадки» (1841) упорядник подав низку лаконічних коментарів до окремих текстів, де вказував на першоджерела паремій. Фольклорист акцентував на зв'язку приповідок з іншими жанрами. Зокрема відзначав суттєвий вплив казок, на основі яких, на його переконання, постало чимало прислів'їв та приказок.

Започаткований у збірці Григорія Ількевича спосіб вибіркового коментування приповідок щодо їх генези досить успішно перейняв Матвій Номис. Саме цей дослідник довершив роботу багатьох небайдужих (головно ж Опанаса Марковича), «спорудивши» понад п'ятнадцятитисячну колекцію «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). У виданні, що, на жаль, зазнало серйозних цензурних митарств

(чимало творів і коментарів до них було вилучено) до знову ж таки окремих текстів знаходимо ґрунтовні пояснювальні ремарки упорядника. У Номисових коментарях, окрім розкриття семантики «затемнених» зразків, встановлено генезу багатьох прислів'їв. Учений вказуючи на міжжанрові зв'язки, наводив уривки або ж повні тексти об'ємніших творів (анекдотів, казок, оповідань та ін.), з яких, на його переконання і за свідченнями носіїв традиції, виокремилися популярні зразки народної афористики. Прикро, що у збірнику «Українські приказки, прислів'я і таке інше» лише незначну частину паремійного репертуару відповідно прокоментовано, адже ширше розкриття етимології приповідок суттєво наблизило б і до розуміння природи жанру.

Найближче підійшов до розв'язання питання походження прислів'їв та приказок Іван Франко. Дослідник загалом зробив чи не найбільший внесок у розвиток української пареміографії та пареміології. Що ж до генези приповідок, то науковець вважав, що більшість їх виокремилися з об'ємніших жанрів, а саме з анекдоту, байки, казки, оповідання, тощо. Також Іван Франко стверджував, що значний відсоток у загальному паремійному фонді складають ті зразки, що утворилися внаслідок звичайного спостереження, тобто як влучна словесна реакція на типові життєві обставини.

Основні міркування про жанрову своєрідність паремій учений висвітлив у тритомному корпусі «Галицько-руські народні приповідки» (1901–1910). Надзвичайно цінними у виданні є коментарі упорядника до кожного зафіксованого твору. Франкові пареміологічні мікростудії цінні в багатьох аспектах, в тому числі й щодо визначення джерел походження українських приповідок. Дослідник як прекрасний знавець національної уснословесної традиції оприявнив мережу прихованих міжжанрових контактів, внаслідок яких з об'ємніших творів постали приповідки.

Також важливими у насвітленні проблеми походження паремій стали різноформатні студії Леоніда Глібова, Олександра Шишацького-Ілліча, Павла Чубинського, Олександра Потебні, Миколи Сумцова та інших фольклористів. Саме

на основі усіх цих напрацювань Іван Франко виокремив три дієві шляхи поповнення паремійного фонду: міжжанровий перехід, узагальнення та факультативність.

Міжжанровий перехід у контексті творення нових зразків прислів'їв і приказок актуалізується чи не найчастіше. Його суть полягає у виокремленні окремої смислогенеруючої фрази (прототип прислів'я) із іншого жанру, або ж у редукції великого твору до єдиного узагальнюючого вислову, який з часом починає вживатися самостійно (так звані теорії «висновкового» і «уламкового» походження). Цей шлях поповнення приповідкового репертуару виразно простежується на тлі таких жанрових пар: анекдот–прислів'я, байка–прислів'я, казка–прислів'я, оповідання–прислів'я.

У процесі тривалого побутування великі за обсягом жанри виявляють здатність скорочуватися до однієї короткої фрази. Ця фраза виконує функцію символу, емблеми твору, з якого постала. Спершу вираз зазнає незначних формальних змін, органічно адаптуючись до прислівної стилістики. Згодом він суттєво розширює своє семантичне поле і остаточно набуває статусу паремії. Можна стверджувати, що паремійні одиниці, утворені шляхом міжжанрового переходу, поступово втрачають виразні риси першоджерела, формуючи власну жанрову автентичність.

Виникнення прислів'їв і приказок на основі міжжанрового переходу досліджували Олександр Шишацький-Ілліч, Григорій Ількевич, Олександр Потебня, Павло Чубинський, Іван Франко та ін. Саме ці фольклористи працювали над встановленням зв'язку паремії із першоджерелом. Їхні коментарі, засновані на вивченні актуалізаційного контексту, цінні ще й як джерело розкриття семантики зразків, які втратили свою значеннєву прозорість чи то через довготривале побутування, чи то внаслідок розвитку вторинної значеннєвості (образності).

Паремії мають виразну генетичну спорідненість із анекдотами, яка зумовлена низкою чинників. Передусім, об'єднує їх зорієнтованість на пошук оптимальної влучної і дотепної формули, спрямованої на охоплення значного життєвого матеріалу. Якщо у анекдоті ця ядерна фраза є лише невід'ємним компонентом (хоч і основним) композиції твору, то прислів'я, власне і є цією фразою. Особливістю

анекдоту є несподіваний кінцевий поворот, що «матеріалізується» у фінальному пуанті, так званому сміховому вибуху, в якому закладено увесь емоційний заряд. Саме фінальний анекдотичний вислів, зважаючи на свою «вимовність», «знаковість», може виокремитися у самостійний твір – прислів'я. На початковій стадії самостійного функціонування такі приповідки, перебуваючи у «силовому полі» першоджерела, зберігають тісний змістовий зв'язок із анекдотами, з яких вони постали. Однак, внаслідок тривалого побутування ці зразки народної афористики втрачають «печатку духу» першоджерела, значно розширюють і актуалізаційний контекст і, відповідно, смисловий діапазон.

На розширення паремійного репертуару суттєво впливає казкова традиція. Популярні казкові вислови (а це найчастіше вироблені ініціальні, медіальні та фінальні формули), поза всяким сумнівом, стали надійним і ефективним джерелом творення нових приповідок із широким контекстом. Повторювані у казках вислови на кшталт «У тридев'ятому царстві, у тридесятому государстві», «Скоро казка мовиться та не скоро діло робиться» та ін. досить успішно змінюють жанрову прописку, і функціонують не як інтегральний елемент казкового нарративу, а як самодостатні твори паремійного контенту. Для утворених в такий спосіб прислів'їв та приказок характерний високий ступінь метафоризації, який забезпечує розширення сфери застосування.

Над механізмами міжжанрового переходу в контексті вивчення питання генези паремій розмірковував видатний український мовознавець і фольклорист Олександр Потебня. Він докладніше зупинився на вивченні взаємозв'язку байки та приповідки. Певна частина байки (окреме найвиразніше речення), за спостереженнями ученого, стає прислів'ям через те, що основна її частина «тримається в думці» і немає потреби відтворювати увесь її сюжет для того, аби пояснити речення. Така «економія енергії», коли мінімальними словесними засобами можна передати максимально широкий зміст, «працювала» досить успішно, адже сприяла реалізації основного закону жанру. Додатковою умовою творення прислів'я з байки є збереження виразного поетичного образу, який викристалізувався у першотворі.

Прислів'я і приказки можуть утворюватися з народних оповідань. Їх спорідненість зумовлена не тільки бажанням максимально тонко і точно передати життєву історію, а й у тому, що і оповідання, і паремія належать до розмовних жанрів. Обидві генологічні одиниці актуалізуються і повноцінно реалізують свій потенціал лише у контексті живої бесіди. Оскільки оповідання акумулюють певний життєвий досвід, то нерідко тяжіють до пошуку лаконічної і zarazом глибокої словесної формули, яка б оптимально виконувала окреслену функцію. Завдяки цьому типову ситуацію не потрібно щоразу коментувати довгим оповіданням, достатньо однієї фрази. Під час застосування такого типу паремійних висловів оповідання немовби «відсувається в далечінь», залишається умовно присутнім як нагадування про першовитоки.

Найменш продуктивною у процесі поповнення паремійного репертуару є «факультативність». Її суть полягає у відкиданні додаткової (факультативної) частини прислів'я внаслідок чого твориться новий редукований зразок. Як правило, ця схема діє під час переходу прислів'я у приказку. Якщо «узагальнення» та «міжжанровий перехід» засновані на використанні зовнішніх джерел, то «факультативність» обмежується залученням внутрішньожанрового ресурсу. Окреслений шлях творення нових паремійних зразків є свідченням крайньої межі стягнення словесних формул.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко-Давидович Б. Стрибати в гречку. *Україна*. 1967. № 52. С. 50.
2. Аудіозапис / Респондент Микола Легкий. 16.11.2021 р.
3. Байки Езопа / Зібрав для дітвори: Михайло Таранько. Львів : Світ дитини, 1935. С. 61. URL : <https://mala.storinka.org/%D0%B4%D0%B2%D0%BE%D1%94-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%B2-%D1%96-%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%B4%D1%8C-%D0%B7%D1%96-%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96-%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%B8.html>
4. Вінок русинам на обжинки / Уклав Іван Б. О. Головацький. Частина друга. У Відні черенками О. О. Мехитаристовъ, 1847. С. 359.
5. Вовчок Марко. Твори : в 7 т. Київ, 1967. Т. 7., кн. 2.
6. Галицькі приповідки і загадки / зібрані Григорієм Ількевичем. Відень. 1841. С. III–VI.
7. Галицько-руські анекдоти / зібрав Володимир Гнатюк. Т. VI. *Етнографічний збірник*. Львів : Накладом товариства імени Шевченка, 1899. С. 252–253.
8. Галицько-руські народні новелі / зібрав Осип Роздольський. *Етнографічний збірник*. Львів : Етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка, 1900. С. 80–84.
9. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упоряд. і пояснив Др. Іван Франко. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Т. I.
10. Галицько-руські народні приповідки : у 3 т. Т. I. А–Діти /зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко ; наук. ред. д-р філол. наук, проф. Святослав Пилипчук. 3-тє вид. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021.
11. Галицько-руські народні приповідки. Т. 1, вип. 1: (А – Відати) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901. VIII, 200 с. *Етнографічний збірник*. Т. X.

12. Галицько-руські народні приповідки. Т. I, вип. II: (Відати – Діти) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901–1905. XXV, 600 с. *Етнографічний збірник*. Т. XVI.
13. Галицько-руські народні приповідки. Т. II, вип. I: (Діти–Кпоти) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Товариства; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1907. 300 с. *Етнографічний збірник*. Т. XXIII.
14. Галицько-руські народні приповідки. Т. II: вип. II (Діти – Пять) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1908. – 612 с. *Етнографічний збірник*; Т. XXIV.
15. Галицько-руські народні приповідки. Т. III: (Рабунок–Ячмінь) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Наук. Т-ва. ім. Шевченка; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. IX, 542 с. *Етнографічний збірник*; Т. XXIII.
16. Галицько-руські народні приповідки. Т. III, вип. I: (Рабунок – Час) / Зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. У Львові: Накладом Т-ва; З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1909. 300 с. *Етнографічний збірник*; Т. XXVII.
17. Гарасим Я. Нариси до історії української фольклористики: навчальний посібник. Київ: Знання. 2009. 301 с.
18. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість. Київ : Наукова думка, 1966. 348 с.
19. Гнилиця М. «Народ свої закони сам пише»: про кн. С. Пушика «Приповідки» (Івано-Франківськ. Фоліант. 2009). *Рідна земля*. 2009. № 23. URL : <https://lib.if.ua/exhib/1390394068.html>
20. Горбонос О. Українська літературна казка 10–30-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. наук : 10.01.01. Херсонський державний університет. Херсон, 2008. 257 с. URL : <http://www.disslib.org/ukrayinska-literaturna-kazka---kh-rr-khikh-st.html> (дата звернення: 25.09.2023)
21. Гринблат М. Прыказкі і прымаўкі. Мінськ : Навука і тэхніка, 1976. 240 с.
22. Грушевський М. Історія української літератури : у 6 т., у 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. С. 59.

23. Грушевський М. Матвій Симонів (Номис). Некрольоґічна замітка [підп. М. Грушевський]. *Записки НТШ*. 1901. Т. 40. С. 8–9.
24. Даниленко Л. Етимолоґічні метаморфози фразеолоґізму вискочити як Пилип з конопель: антропонім vs. Апелятив. *Slavia orientalis*. 2022. Т. LXXI, № 2. С. 355.
25. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення. Львів : Просвіта, 1994. С. 43.
26. Денисюк І. Митро Олелькович – забутий прозаїк «Основи». Денисюк І. *Літературознавчі та фольклористичні праці* : у 3 т., 4 кн. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. Т. I, кн. 1. С. 113–124.
27. Денисюк І. Розвиток української малої прози XIX–поч. XX ст. Львів : Науково-видавниче товариство Академічний експрес, 1999.
28. Дідик О. Приповідки: почув, записав і впорядкував Степан Пушик. Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. URL : <http://slovoprosvity.org/2010/07/13/prypovidky-dlia-vas-dorosli-ta-ditky/>
29. Дмитренко М. Іван Франко як фольклорист. *Слово і час*. 2006. № 1. С. 51–56.
30. Дмитренко М. Український фольклор: жанри не казкової прози. Київ, 2023.
31. Драгоманов М. П. Турецькі анекдоти в українській народній словесності. *Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство*: в 4 т. Львів, 1899. Т. I. С. 217–260.
32. Електронна бібліотека української літератури КІУС. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті (товариська розмова про душевний мир). С. 13. URL : <http://sites.utoronto.ca/elul/Skovoroda/Rozmova5.pdf>
33. З фольклористичної спадщини Івана Франка. Недрукована передмова до збірки прислів'їв / підготовка до друку, переклад і вступна замітка О. І. Дея. *Народна творчість та етнографія*. 1963. Вип. 2. С. 94–96.

34. Закревський М. Дещо про проти українським наріччям. *Словник українськихх ідіом* / Уклад Микола Закревський. Москва : Університетська типографія, 1861. С. I–IV.
35. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. П. Чепіги; вступ. стаття, В. Колосової та І. П. Чепіги / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1971. URL : <http://litopys.org.ua/klyment/kly08.htm#page209>
36. Івашків В. Пантелеймон Куліш – “перший справді національний письменник український”. *Слово і час*. 2019. № 8. С. 4–13.
37. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія. Харків, 1996.
38. Івченко А. Ще раз про Пилипа з конопель. *Культура слова*. 1996. Вип. 46–47. С. 127–131.
39. Ількевич Г. Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем. У Відні, 1841.
40. Ількевич Г. Предисловіє. *Галицькі приповідки і загадки, зібрані Григорієм Ількевичем*. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.
41. Казки про жидів. З друкарні «Свободи». 1915. С. 11.
42. Казки та оповідання з Поділля : В записях 1850–1860 рр. / упор. М. Левченко. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1928. Вип. I–II.
43. Карабута О. Специфіка багатозначності у фразеологічних одиницях. С. 2. URL : <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/899/%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B0%20%D0%9E.%D0%9F.%20%D0%A1%D0%BF%D0%B5%D1%86%D0%B8%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%B1%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf?sequence=1>
44. Кирчів Р. Післямова до репринтного видання. *Галицькі приповідки і загадки* / зібрані Григорієм Ількевичем: репринтне відтворення з вид. 1841 р. Львів, 2003. 144 с.

45. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». Київ : Наукова думка, 1990. 344 с.
46. Клоустон В. Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни / переклад А. Кримського. Львів : З друкарні Манецького, під зарядом В. Годака, 1896. 183 с.
47. Ковальська Н. Паремії як засіб відображення когнітивних процесів. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2004. Вип. 34, ч. 1. С. 412–418.
48. Колесса Ф. Про вагу наукових дослідів над усною словесністю. Колесса Ф. *Фольклористичні праці*. Київ : Вища школа, 1970. С. 21–26.
49. Колесса Ф. Українська усна словесність. Едмонтон, 1983.
50. Колосова В., Чепіга І. Визначна пам'ятка українського письменства. Зіновіїв К. *Вірші: Приповісті посполиті* / підг. тексту І. П. Чепіги; вступ. стаття, В. Колосової та І. П. Чепіги / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1971. URL : <http://litopys.org.ua/klyment/kly08.htm#page209>
51. Кондратьєва Т. М. Власні імена в прислів'ях, приказках і загадках руського народу. *Питання граматики та лексикології російської мови*. Казань : Вид. Казан. Універ., 1964. С. 98–188.
52. Коцюба З. Універсальне та національне в паремійних фондах мов європейського ареалу (лінгвокультурологічний аспект) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2010. 32 с.
53. Куліш П. Твори : в двох томах. Київ : Дніпро, 1989.
54. Куліш П. Хуторська філософія та віддалена від світу поезія. Санкт-Петербург : Типографія товариства “Загальна користь”, 1879.
55. Курганов Ю. Я. Анекдот як жанр. URL : <https://www.rulit.me/books/anedkot-kak-zhanr-read-289816-1.html>
56. Лабашук О. Українська примовка: структура, побутування, функції. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004.
57. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2006.

58. Литовські народні казки / упоряд. і пер. з литовської Ольги Градаускенє. Київ : Веселка, 1988.
59. Лобода А. Передмова. Номис М. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* : збірники О. В. Марковича і других. Харків : Вид. А. Лободи, 1928.
60. Ляцкий Є. Декілька зауважень до питання про прислів'я та приказки. Санкт-Петербург : Типографія імператорської Академії наук, 1897.
61. Українські прислів'я та приказки / Зібрав В. Н. С. (Смирницький). Харків, 1834.
62. Малорусско-німецький словар / уложили Євгеній Желеховський і Софрон Недільський. Львів : З друкарні тов. им. Шевченка, під зарядом К. Беднарского, 1886. Т. II.
63. Малюга Н. Структура і семантика мовних одиниць. *Філологічні студії*. 2010. Вип. 5.
64. Медвідський Б. Володимир Плав'юк – відомий збирач українських паремій у Канаді. *Українські приповідки* / зібрав Володимир С. Плав'юк. Едмонтон, 1996. Т. II.
65. Мишанич С. Усні народні оповідання. Питання поетики. Київ, 1986.
66. Мірошниченко О. «Кицюня». Правда казка про війну, написана дітьми. 2022. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=xGSN51avKWw> (дата звернення: 04.06.2023).
67. Міцкевич А. Пан Тадеуш, або останній наїзд на Литву. Шляхетська історія 1811 і 1812 рр. : у дванадцяти книгах, писана віршами / з польської. Переклад та передмова М. Рильського. Харків : Фоліо, 2004.
68. Мокієнко В. М. Груші на вербі. *Українська мова та література в школі*. Київ, 1984. Вип. 5. С. 55–57.
69. Мороз Т. Теоретичні підходи до аналізу паремій в українському, російському та польському мовознавстві. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. 2021. Вип. 1(45). С. 312–320.

70. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : у 2 кн. / упор. С. К. Гаркавий, Ю. О. Іванченко. Київ : Мистецтво, 1995. Кн. 1. 224 с.
71. Наумовська О. «Мене ваші і шаблі й піки не візьмуть, позагинаються!»: концепт *ПЕРЕМОГА* в українській чарівній казці. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2023. Вип. 2(34). С. 90–94.
72. Нахлік Є., Пазяк М. Українські прислів'я та приказки: проблеми пареміології та пареміографії. *Радянське літературознавство*. 1985. № 6. С. 70–71.
73. Новий Завіт. Єв. Від Лк. 7,32. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003.
74. Новий Завіт. Київ : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2003.
75. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упор., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993.
76. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича і других. Санкт-Петербург, 1864.
77. Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Кн. 2: Літери В–Г. Буенос-Айрес : Накладом адміністрації УАПЦеркви в Аргентині, 1958.
78. Онисенко С. Прислів'я, приказки, загадки «і таке інше» в українських казках: інтертекстуальний аспект вивчення. *Література. Фольклор. Проблеми поетики*. Київ, 2012. Вип. 37. Ч. 1.
79. Пазяк М. Нові видання з пареміографії та пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 5.
80. Пазяк М. Передмова. *Українські приказки, прислів'я і таке інше* / уклад М. Номис. Київ : Либідь, 1993. С.5-25.
81. Пазяк М. Прислів'я та приказки. Природа. Господарська діяльність людини. Київ : Наукова думка, 1989.
82. Пазяк М. Проблеми сучасної пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 1. С.94-97.

83. Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ : Наукова думка, 1984.
84. Пазяк Н. Розширення джерел прислів'їв та приказок. *Народна творчість та етнографія*. 1991. Вип. 5. С. 91–93.
85. Панькевич І. Збірка народніх південно-карпатських приповідок Івана Югасевича з р.1809. Панькевич І. *Статті з мовознавства, літератури і фольклору Прикарпатської України*. Прага, 1931.
86. Пилипчук С. «Галицько-руські народні приповідки»: пареміологічно-пареоміграфічна концепція Івана Франка. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.
87. Пилипчук С. Казкознавство Івана Франка. *Література. Фольклор. Проблема поетики*. Київ, 2012. Вип. 37. Ч. I.
88. Пилипчук С. «Приступити до оцінки і означення того, що називаємо гумором українського народу...»: анекдтознавчий дискурс Івана Франка. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2011. Вип. 55. С. 108–122.
89. Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка. Львів : ЛНУ імені Івана Франка 2014.
90. Плав'юк В. Передмова. *Приповідки або українсько-народня філософія*. Едмонтон 1945. Т. 1.
91. Плав'юк В. Приповідки, або українсько-народня філософія / зібрав, підгот. до друку та опубл. Володимир С. Плав'юк ; перевид. з оригіналу. Алберта, 1946. Едмонтон : Асоціація Укр. Піонерів Альберти, 1998. Т. I. 356 с.
92. Потєбня А. З лекцій з теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приказка. Харків, 1894.
93. Потєбня О. З лекцій теорії словесності. Байка, прислів'я, приповідка. 4-те вид., в перекл. Диких А. та Оглобліна М., за ред. Ветухова О. та Зелінського Ф. Харків : Державне видавництво України, 1930.
94. Рильський М. Як парость виноградної лози. Київ, 1973.

95. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство, зладив М. Павлик. Т. 3. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1906. Т. VII.
96. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. *Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка*. Львів : Накладом Наукового Товариства імени Шевченка, 1900. Т. II.
97. Руданський С. Твори : в 3-х т. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1.
98. Руданський С. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962.
99. Русалка Дністровая. У Будимі, 1837.
100. Салига Т. Як упіймати перо золотого птаха. Літ. силвета Степана Пушика «з букетом» його висловів. *Дзвін*. 2004. № 1. С. 121–128. URL : <https://lib.if.ua/exhib/1237460304.html>
101. Салтовська Н. Шевченкові афоризми та народні паремії: типологічні паралелі. До 200-річчя Тараса Шевченка. С. 18. URL : <http://publications.lnu.edu.ua/journals/index.php/mythology/article/viewFile/644/646>
102. Святе Євангеліє від Матфея. *Біблія. Книга Священного Писання Старого та Нового Завіту*. Київ : УПЦ КП, 2004.
103. Святе Письмо Старого та Нового Завіту / повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами Українського Біблійного товариства.
104. Святе Письмо. Старий Завіт. Книга Естера, 3:8. Українське Біблійне Товариство, 1992.
105. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). Київ ; Черкаси : Брама, 2004.
106. Сербенська О. Видатний дослідник української фразеології. *Мовний світ Івана Франка: статті, роздуми, матеріали*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка 2006. С. 133–144.

107. Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода. Сиваченко М. *Літературознавчі та фольклористичні розвідки*. Київ : Наукова думка, 1974.
108. Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. Київ : Наукова думка, 1974.
109. Сиваченко М. Текстологічні й фольклористичні уваги до статті Л. Глібова «Стрижено! Стрижено!» *Над текстами українських письменників*. Київ, 1985. С. 159–174.
110. Симонов М. Розповіді М. Т. Симонова (Номиса). Київ : Тип. Імператорського у та Св. Володимира Н. Т. Корчак-Новицького, 1900. С. І. (Вид-во «Київської Старини»). URL : <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002305>
111. Скрипник Г. Науковий доробок Павла Чубинського в контексті сучасної української етнології. *Матеріали до української етнології*. Київ, 2009. Вип. 4. С. 4–22.
112. Скрипник Л. Стрибати в гречку. *Мовознавство*. 1969. № 5. С. 76–78.
113. Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2008.
114. Стороженко О. Українські оповідання Олекси Стороженка : [у 2 ч.]. Санкт-Петербург : В тип. П. А. Кулиша, 1863. С. 1–8.
115. Струмінський Б. Збірки українських приказок, не використані Симоновим (Номисом). *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саунт-Бавнд-Брук. Н. Дж. : Видавничий дім Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С.25-31.
116. Сумцов М. Досвід історичного ввчення українських прислів'їв. Харків, 1896.
117. Сумцов М. Ф. Пошуки в галузі анекдотичної літератури. Анекдоти про дурнів. Харків, 1898.
118. Тарасюк І. Бог і людина у світоглядній традиції укрїнців (на матеріалі народних паремій) : дис. ... канд. істор. наук. Львів, 2021.

119. Тарасюк І. Концепт надії в українській народнорелігійній духовності: на матеріалі паремій. *Народознавчі зошити*. 2012. № 6(108). С. 1027–1042.
120. Тимошенко І. Літературні першоджерела та прототипи трьохсот руських прислів'їв і приказок. Київ Типографія Петра Барського, Хрещатик, вл. дім №40-й, 1897.
121. Тищинський О. Про українські прислів'я та приказки. *Чернігівські губернські відомості*. 1859. № 29.
122. Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали та дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.і.], 1877. Т. 1 , вип. 2: [Прислів'я та загадки. Чаклунство] / вид. під наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.] 1877. XXX.
123. Труды етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорською Руською Географічною Спільнотою. Південно-Західний відділ. Матеріали та дослідження : [в 7 т.] / зібрав П. П. Чубинський. Санкт-Петербург : [б.і.], 1878. Т. 2 [Українські казки] / вид. під наглядом П. А. Гільтебрандта. Санкт-Петербург : [Тип. В. Безобразова і Комп.]. 1878.
124. Український вісник на 1817-и рік, виданий Євграфом Філомаєтським і Розумником Гонорським. Харків, 1817. Ч. 6. Квітень. С. 116–130.
125. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів у чотирнадцяти томах. Драматичні твори (1896–1906). Луцьк, 2021. Т. І.
126. Українська пареміологія : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова ; за ред. Ж.В. Колоїз. Кривий Ріг : КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
127. Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *ЗНТШ*. Львів, 1912. Т. 109. С. 91–122; Т. 110. С. 123–156; Т. 111. С. 117–139.
128. Франко І. Дещо про шляхту ходачкову. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 180–186.

129. Франко І. Коли ще звірі говорили. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 20. С. 74–172.
130. Франко І. Людові вірування на Підгір'ї. Франко І. *Зібрання творів*: у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 54. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці (1896-1916). С.117-211.
131. Франко І. Наші коляди. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 28. Літературно-критичні праці (1890–1892). С. 7–41.
132. Франко І. Оповідання. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 21. 499 с.
133. Франко І. Основи суспільності. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 19. С. 144–341.
134. Франко І. Передмова до першого тому. Галицько-руські народні приповідки. *Етнографічний збірник*. Львів, 1901–1905. Т. XVI. С. XIX.
135. Франко І. Передмова до третього тому (видання «Галицько-руські народні приповідки»). *Етнографічний збірник*. 1910. Т. XXVII. С. 342–343.
136. Франко І. Пісня про правду і неправду. Франко І. *Зібрання творів* : у 50-ти томах. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 43. С.280–299.
137. Хома Н. Українські народні прислів'я та приказки із власноіменним компонентом. *Мовознавство*. 2(21)2011–1(23)2012.
138. Чередниченко Д. Павло Чубинський. Київ : Альтернативи, 2005.
139. Чернігівські губернські відомості. 1858. № 16. С. 119.
140. Чубинський П. Значення пісень, казок та приказок криміналіста. *Київські губернські відомості*. 1861. № 36. С. 12–14.
141. Шевельов Ю. Номис – Даль – Аладьберг. З проблем української пареміології середини 19 сторіччя. *Фольклорний збірник Матвія Номиса 1864–1984*. Саунт-Бавнд-Брук. Н. Дж. : Видавничий дім Владики Мстислава, митрополита Української Автокефальної Православної Церкви в діаспорі. Оселя св. ап. Андрія Первозванного, 1985. С.41-59.
142. Шишацький-Ілліч О. Збірник українських прислів'їв та приказок. З Черниг. Губ. Від. № 10, 11, 12, 13, 14 и 15. Чернігів, 1857.

143. Шишацький-Ілліч О. Збірник українських прислів'їв та приказок. *Чернігівські губернські відомості*. 1957. № 10. С. 75.
144. Юзвенко В. Іван Франко в польських фольклорно-етнографічних виданнях. *Народна творчість та етнографія*. 1968. № 3. С. 40-44
145. Юськів Б. Паремійна картина світу: проблеми дослідження. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2013. Vol. I.
146. Як бідна баба ворожкою стала. *Житє і Слово. Вістник літератури, історії і фольклору*. Львів : З друкарні Інститута Ставропігійського під зарядом І. Пухира, 1894. Т. II. 359 с.
147. Яремко Л. «Від темряви до світла»: сучасні українські авторські казки про війну (інтерпретації). *Studia methodologica*. 2023. № 56. С. 84-92.
148. <https://lib.if.ua/exhib/1390394068.html> (21.07.2023)
149. <https://lib.if.ua/franko/1250963342.html>
150. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. Kraków, 1882. T. I. C. VI.
151. Krzyżanowski J. Mądrej głowie dość dwie słowie. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1994. T. 1–2. S. 187–188.
152. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich. Warszawa, 1969. T. 1. S. 566.
153. Osterley H. Wendunmuth von Hans Wilhelm Kirchhof. Für den Litterarischen Verein in Stuttgart. 1869. S. 34.
154. Oyesterley H. Gesta Romanorum. Berlin, 1872. S. 278–279.

ДОДАТОК А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шимків* Я. Шляхи поповнення паремійного фонду: історія дослідження питання. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2021. С. 146–153.
2. Шимків Я. До проблеми міжжанрових взаємозв'язків у фольклорі: анекдот – прислів'я. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2021. Вип. 18. С. 310–316.
3. Шимків Я. Питання походження паремій у фольклористичних студіях Івана Франка. *Закарпатські філологічні студії. ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*. 2022. Вип. 25, Т. 2. С. 241–248.
4. Шимків Я. З історії розвитку пареміології в Україні: питання походження приповідок у працях Григорія Ількевича та Івана Франка. *Волинь філологічна: текст і контекст*. Вип.35. 2023. - С.275-290.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шимків Я. Франкова концепція походження паремій: міжжанровий перехід. *Studia Ukrainica Posnaniensia*. Poznań. 2022. Zeszyt X/2. S. 57–71.

Наукові праці, які додатково відображають результати наукової роботи:

1. Шимків Я. В. Дохристиянський світ українського фольклору: знахідки Івана Денисюка. *Українське літературознавство*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020. Вип. 85. С. 364–371.
2. Шимків Я. В. Особливості релігійного синкретизму в українських колядках і щедрівках. *Vivat Academia*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Вип. 4. С. 80–91.

---

* Шимків Я. В. – дівоче прізвище здобувачки Лозовицької Я. В.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Міжнародна наукова конференція «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті)» (Львів, 4–6 жовтня, 2018 р.), форма участі – очна; усна доповідь.
2. Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 2–3 лютого 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
3. XIX Всеукраїнська наукова конференція молодих учених-філологів «VIVAT ACADEMIA» «Аристократка українського духу (до 150-річчя від дня народження Лесі Українки)» (Львів, 16 квітня, 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
4. Конференція, присвячена 150-річчю від дня народження В. Гнатюка «Володимир Гнатюк в європейському науковому просторі» (Тернопіль, 11 травня 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
5. Конференція «Тринадцяті фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській» (Київ, 27–28 травня 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
6. XXXV щорічна наукова конференція «Жанрова парадигма наукової, публіцистичної та художньої спадщини Івана Франка» (Львів, 22 жовтня 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
7. Щорічна конференція «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво» (Львів, 25 листопада 2021 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
8. Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 2 лютого 2022 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.

9. XXXVI щорічна наукова конференція «Шукай краси, добра шукай: естетичні й етичні основи Франкової творчості» (Львів, 21 жовтня 2022 р.), форма участі – дистанційна; усна доповідь.
10. Звітна конференція кафедри української фольклористики ім. Ф. Колесси (Підсекція української фольклористики) (Львів, 8 лютого 2023 р.), форма участі – очна, усна доповідь.
11. Науково-методологічний семінар «Питання походження прислів'їв і приказок у контексті розвитку української пареміології» (30 березня, 2023 р.), форма участі – очна, усна доповідь.